

Noila ABDURAXIMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi,
E-mail:nellynelly9160@gmail.com

O'zDJTU, f.f.d.prof X.B.Samigova taqrizi asosida

HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDA EMOTIVLIK KATEGORIYASINI O'RGANISHGA DOIR MULOHAZALAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada tildagi inson omilining muhim tarkibiy qismlarini, shuningdek hissiylik kategoriyasi nima ekanligi, uning turlarini o'rganishga harakat qilingan. Emotsional matndagi hissiyot kategoriyasini ham aynan shu maqolada o'rganib chiqilgan. Yuqoridagilarga qo'shimcha sifatida konnotatsiyaning turli nazariyalari haqidagi mulohazalarga ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tildagi inson omili, emotsionallik va emotivlik kategoriyasi, konnotatsiya, emotsional leksika.

РАССУЖДЕНИИ К ИЗУЧЕНИЮ КАТЕГОРИИ ЭМОЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье предпринята попытка изучить важные составляющие человеческого фактора в языке, а также что такое эмоциональная категория и ее виды. В статье также исследуется категория эмоции в эмоциональном тексте. В дополнение к вышесказанному были также затронуты соображения о различных теориях коннотации.

Ключевые слова: человеческий фактор в языке, категория эмоциональности и эмотивности, коннотация, эмоциональная лексика.

CONSIDERATION TO THE STUDY OF THE CATEGORY OF EMOTION IN MODERN LINGUISTICS.

Annotation

In this article, an attempt was made to study the important components of the human factor in language, as well as what the emotional category is and its types. The category of emotion in emotional text is also studied in this article. In addition to the above, considerations about different theories of connotation were also touched upon.

Key words: human factor in language, category of emotionality and emotionality, connotation, emotional lexicon.

Kirish. So'nggi o'n yilliklar tilshunoslar "tildagi inson omili" nuqtai nazaridan antropotsentrik paradigmalarda olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari tobora ortib bormoqda [Serebrennikov, 1988]. Tildagi inson omilining muhim tarkibiy qismlaridan biri inson nutq faoliyatining emotsional sohasidir.

Insonning hissiy sohasi turli fanlar - falsafa, fiziologiya, psixologiya, jumladan, kognitiv lingvistika, tilshunoslik vakillarining diqqat markazidan joy olgan. So'zlovchining his-tuyg'ularini ifodalash va tinglovchining hissiyotlariga ta'sir o'tkazish borasida qo'llanilajak lisoniy vositalar tilshunoslar e'tiborini o'ziga tortadi. Ushbu tushunchalar "hissiylik kategoriyasi" [Shaxovskiy 1987, 1995], "hissiy to'yinganlik" [Shmelev, 1973], "emotiv ma'no" [Novikov, 1982], "emotema" [Bolotov, 1981], "hissiy yuk" [Myagkova, 1986] kabilar tomonidan o'rganilgan.

Tilshunoslikda "emotivlik kategoriyasi" atamasi aslida ikki xil, garchi o'zaro bog'liq bo'lsa-da, hodisani - ularning semantikasida emotsional komponentga ega bo'lgan til birliklarini va badiiy asarning emotsional fonini yaratishga qaratilgan matn kategoriyasi sifatida matn hissiyotini yashiradi va o'quvchiga hissiy ta'sir ko'rsatadi.

Hissiyot kategoriyasi eng murakkab va eng ziddiyatli kategoriyalardan biri bo'lib, turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Ko'rinib turibdiki, emotivlikka yondashishdagi farqlar tilshunoslarning e'tibori qaysi materialga qaratilganligi bilan bog'liq.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shunday qilib, ba'zi tadqiqotchilar, jumladan, Bally, Volek, Shaxovskiy va boshqalarning diqqat markazida, avvalo, hissiy leksika turadi va bunday imkoniyat o'z semantikasida nominatsiya ob'ektiga

hissiy munosabatni ko'rsatishga harakat qiladi. Boshqa olimlar, jumladan, Arnold, Bolotov, Maslova, Shakirova va boshqalar emotivlikni matnning o'ziga xos xususiyati sifatida ko'rib tahlil qilishva emotivlik kategoriyasi ta'sirida yuzaga keluvchi hissiy empatiya katta ahamiyatga ega deb hisoblaydilar.

Tadqiqotchilarning turlicha qarashlari tilshunoslikda emotivlik kategoriyasining turli ta'riflarini paydo bo'lishiga olib keldi.

Shunday qilib, emotiv semantikaning taniqli tadqiqotchisi V.I. Shaxovskiy emotivlikni "... til birliklari, ijtimoiy va individual hissiyotlar semantikasida aks ettirilgan psixika fakti sifatida emotsionallikni ifodalash uchun tilga xos semantik xususiyat deb ta'riflaydi [Shaxovskiy 1987, 24]. V.A. Maslova esa "hissiylik, birinchi navbatda, hissiy ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan lisoniy vositalar to'plami sifatida matnning lingvistik xususiyati, ya'ni tinglovchida tegishli his-tuyg'ularni uyg'otadi deb hisoblaydi [Maslova 1991, 180].

Ko'rinib turibdiki, hissiyotni boshqa fanlar, xususan, psixologiya va psixolingvistika yutuqlariga tayanmasdan o'rganish mumkin emas. Emotsionallik (psixologiya fanida qo'llaniladigan atama) va emotivlik tushunchasini lingvistik kategoriya sifatida aniq ajratib ko'rsatish kerak. Bu fikr ilk bor 1961 yilda Sh.Bally tomonidan taklif etilgan. Biroq, tilshunoslikda "Emotivlik" atamasi birinchi marta 1925 yilda B.A. Larin tomonidan qo'llanilgan [Larin, 1974].

Tadqiqot metodologiyasi. Emotsionallik — bu insonning psixologik xususiyati, fazilatlar holati va uning hissiy sohasi darajasi ko'rinishidir. Psixologlar olamni o'ziga xos manzarasi va undagi inson xatti-harakatlarini tartibga

solishning psixologik mexanizmlaridan biri sifatida hissiy jarayonlarga e'tibor berish lozim deb qaraydilar.

Psixolingvistikada emotsionallik tilda so'zlovchi ongida o'zga so'z ortida turgan ma'noning o'ziga xos xususiyati sifatida tushuniladi [V.A. Myagkova, 1988]. Bu yondashuv tarafdorlari "so'zning hissiy yuki" tushunchasini taklif etadilar, bu sub'ektning qabul qilingan yoki qo'llaniladigan so'z deb ataydigan narsaga munosabatining namoyon bo'lishi sifatida tushuniladi.

Tahlil va natijalar. Mazkur maqolada biz emotsional matnda hissiyot kategoriyasini o'rganishga harakat qilamiz. Lingvistik matnning emotsionalligi obrazning aynan predmeti - his-tuyg'ular, fikr va g'oyalar dunyosi bilan bog'liq bo'lib, ularning badiiy tasviri lingvistik va stilistik vositalar bilan o'quvchilarda mos keladigan hissiy holatlarni yuzaga keltiradi.

Emotivlikni til birliklarining semantik xususiyati sifatida o'rganishga bag'ishlangan tadqiqot ishlarini tahlili shuni ko'rsatadiki, tilshunoslarning emotsional komponent va uning so'z ma'nosidagi o'rni haqida bir xil fikrda emas, emotsional leksika tushunchasi to'la o'z ifodasini topmagan va bu sohaga oid lingvistik vositalar doirasi aniq belgilanmagan.

Emotsional komponent va uning so'z ma'nosida tutgan o'rniga kelsak, emotsional komponent so'z ma'nosiga kiradimi yo yo'qmi, uning mantiqiy ma'nosi bilan qanday bog'liqligi haqida qarama-qarshi fikrlar mavjud.

Nuqtai nazarlardan biriga ko'ra, emotsionallik so'z ma'nosiga umuman kiritilmagan, chunki emotsionallik til birligi sifatida so'zning o'ziga xos xususiyati emas, balki shaxsiy xususiyatga ega, ya'ni u sof psixologik hodisadir [Zvegintsev, 1955].

Hozirgi paytda ko'plab tilshunoslar emotsional komponentni so'zning tizimli ma'nosining bir qismi deb hisoblashadi, ammo so'zning ma'nosi tarkibida uning qanday o'rin egallashi, shuningdek, har bir so'z uchun uning mavjudligi qanchalik majburiy ekanligi haqida umumiy fikr mavjud emas.

Eng keng tarqalgan nuqtai nazar shundan iboratki, so'zning emotsional xususiyatlari uning konnotativ ma'nosining bir qismi sifatida qaraladi. Jumladan, Arnold 1981; Axmanova 1966; Sternin 1979; Lukyanova 1986 kabi olimlar konnotativ ma'noni qo'shimcha ma'no sifatida baholaydilar. Konnotatsiyani tushunishning natijasi faqat cheklangan miqdordagi so'zlarning ma'noning hissiy tarkibiy qismiga ega ekanligini tasdiqlashdir. Boshqa bir nuqtai nazarga ko'ra, ma'noning konnotativ komponenti uning semantik tarkibining to'laqonli tarkibiy qismidir [Buldakov, 1982], konnotatsiyaning to'ldiruvchiligi, ikkilamchiligi haqidagi gap noto'g'ri hisoblanadi [Shaxovskiy, 1983]. Konnotativ komponentning so'z ma'nosi tarkibida tutgan o'rni va rolini tushunishdagi noaniqlik konnotatsiya tarkibiga qarashlarning xilma-xilligi, konnotatsiya tarkibiy qismlarining chegaralanishi va uning sifat tarkibiga bog'liq. Konnotatsiyaning turli nazariyalari mavjud. Ulardan eng keng tarqalganlari: semiotik (Ulman, Bart, Elmslev), stilistik (Aznaurova, Dolinin), psixologik (A.A. Leontyev), semantik (Arnold, Sternin, Telia, Shaxovskiy). Yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramay, ko'pchilik tadqiqotchilar konnotatsiyada ma'noning denotativ komponentiga to'ldiruvchilik belgisini, shuningdek, uning denotatsiyaga nisbatan ikkilamchi xususiyatini ta'kidlaydilar.

Bundan tashqari, tilshunoslar konnotatsiya va emotsional-baholovchi-ekspressiv ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqlikni tan olishda hamfikrdirlar. Konnotatsiya va so'zning semantik tuzilishi o'rtasidagi munosabat masalasida fikrlar turlicha: konnotatsiya so'zning semantik tarkibiga kiradi; konnotatsiya kiritilmagan. Ba'zi olimlar [Aznaurova, 1974; Miller, 1951] uchun konnotatsiya unga stilistik bo'yoq berishni ifoda etsa, boshqalar uni konnotativ assotsiatiya qurilmasi deb hisoblaydilar [Vinogradov, 1955].

An'anaga ko'ra, konnotatsiya hissiy, baholovchi, ekspressiv, stilistik komponentlarning kombinatsiyasi sifatida qaraladi [Arnold, 1981; Buldakov, 1982; Sternin, 1979].

N.A.Lukyanova (1989) uslubiy komponentni so'zning konnotativ ma'nosidan qo'llanish sohasi bilan funksional bog'langan holda o'rganadi. Telia esa kontseptda konnotatsiya turli kombinatsiyalarda quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: motiv yoki asos, baholash, assotsiativ-majoziy komponent, tovush-ramz yoki so'z yasalishi, hissiy va stilistik belgi. T.V.Matveyeva (1986), N.A. Lukyanova (1991) lardan farqli o'laroq, konnotatsiya tarkibiga stilistik komponentni kiritmaydi.

T.V. Matveeva kontseptda konnotatsiyaning tuzilishi quyidagilarni o'z ichiga olishini ta'kidlaydi: 1) nutq sub'ektning parametrik kvalifikatsiyasi bo'lgan parametrik-baholovchi komponent; 2) hissiy-baholash komponenti, bu nutq sub'ektning sub'ekt pozitsiyasidan baholovchi kvalifikatsiyasi [Matveeva, 1986, 55].

Ba'zi zamonaviy tadqiqotlarda konnotatsiya asossiz ravishda keng talqin qilinadi, g'oyaviy, milliy va madaniy kabi komponentlar asta-sekin qo'shiladi. Konnotatsiyaning o'ziga xos talqini V.I. Goverdovskiy (1985), asarida mavjud. Uning tarkibiga ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-axloqiy, etnografik va madaniy komponentlar kiradi. Konnotatsiya tushunchasining maqomi va mazmuni haqidagi fikrlarning bir xilligi bu hodisaning murakkabligi va nomuvofiqligini aks ettiradi.

Konnotativ ma'no tarkibidagi tarkibiy qismlarning miqdori va sifatiga oid terminologik noaniqlikni hal qilishda psixolingvistik eksperiment ma'lumotlari foydali bo'lishi mumkin, bu aslida konnotativ komponentni komponentlarga - hissiy, ekspressiv, baholovchi qismlarga bo'lish deyarli mumkin emasligini ko'rsatadi [Myagkova, 1986].

So'z ma'nosida emotsional komponentning o'rni va rolini tushunishdagi noaniqlik emotsional leksikaning turli xil tasniflarini oldindan belgilab beradi. Adabiyotlarda (V.A. Zvegintsev, 1955; L.L. Kim, 1956; V.A. Maltsev, 1963; K.A. Timofeev, 1984; V.I. Shaxovskiy, 1987, 1994) emotsional leksikaning turli xil tasniflarini topish mumkin, ular orasida lisoniy tamoyillarga ko'ra quyidagilar ajralib turadi:

1) emotsionallik so'zidagi mazmun o'zining sub'ektiv-mantiqiy ma'nosida;

2) atrofda olam narsa va hodisalariga munosabatni so'z bilan ifodalash;

3) morfologik tarkibda "hissiy baholash qo'shimchalari" deb ataluvchi maxsus affikslarning mavjudligi;

4) lug'atlarda so'zning emotsional belgilari bilan stilistik belgilar tizimi o'rtasida bog'liqlikning mavjudligi.

Leksikada his-tuyg'ularning namoyon bo'lishini o'rganish an'anasi uni ikki xil so'z sinfiga ajratdi: hissiy leksika va his-tuyg'ular leksikasi (Shaxovskiy, Volek va boshqalar). V.I. Shaxovskiy hissiy leksikani o'ziga xos leksika deb ta'riflaydi. Uning semantikasi his-tuyg'ularning haqiqiy lingvistik ifodasi uchun mo'ljallangan bo'lib, u so'z birikmalari, undalmali hissiy murojaatlar, haqoratlash va erkalash so'zlari, emotsional kuchaytiruvchi sifatlar, qo'shimchalar va boshqalarni o'z ichiga oladi. His-tuyg'ular leksikasi tilda emotsionallikni ob'ektivlashtirishga, ularni inventarizatsiya qilishga qaratilgan bo'lib, emotsionallik tushunchalari bo'lgan so'zlarni, sub'ektiv-mantiqiy ma'nolarni o'z ichiga oladi.

V.I. Shaxovskiyning fikricha, emotsionallik leksikasiga his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlar, jumladan, *sevgi, nafrat, qo'rquv va boshqalar* va hissiyotlarni tasvirlashda turli xil o'zgarishlar uchun mo'ljallangan maxsus leksemalar kiradi. Keyinchalik V.I. Shaxovskiyning tushuntirishicha, nomlash va tavsiflovchi leksika o'z semantikasiga ko'ra neytral, his-tuyg'ularni ifodalovchi

leksika esa aslida emotsionaldir. Leksikaning his-tuyg'ularini atash va tasvirlash maqomini inkor etib, V.I. Shaxovskiy hissiy leksika korpusini cheklaydi va faqat his-tuyg'larni bevosita ifodalovchi so'zlarni tan oladi [Shaxovskiy 1987, 88-100]. Ushbu cheklov ba'zi tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilingan. Shunday qilib, L.G. Babenko ruscha emotsional leksikani o'rganar ekan, leksikaning barcha turlari uchun hissiylik holatini tan oladi va bunday leksikani emotsional deb ataydi [Babenko 1990, 4]. O.E. Filimonova [Filimonova 2000, 227; 1999, 82; 2001, 1] tomonidan hissiyotlarni nomlash atamalarini emotsional vositalarning leksik fondidan olib tashlash fikri olg'a suriladi. Keyingi o'rinlarda L.G.Babenko va O.E. Filimonova, his-tuyg'ularni nomlaydigan, tavsiflovchi va ifodalovchi so'zlar to'plamini - hissiy leksika deb atash lozimligini ta'kidlaydilar. Ta'riflovchi leksika korpusida biz quyidagilarni ajratamiz: to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita (vositachi) emotsional leksika. His-tuyg'ularning vositachi tavsifi og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar orqali personajlarning hissiy holatini tavsiflashni anglatadi.

Ko'plab xorijiy tilshunoslar emotivlikning semantik kategoriyasini o'rganib, emotsional leksika tahlili bilan chegaralanib, asosan individual emotsional leksemalarni o'rganish bilan shug'ullanadilar. Shunday qilib, M. Bamberg o'zining "Til, tushunchalar va his-tuyg'ular" asarida "qayg'u", "g'azab" hissiy tushunchalari faoliyatining kognitiv va kommunikativ tomonlarini batafsil ko'rib chiqadi [Bamberg 1997]. Ammo A. Vejbitskaya tomonidan mutlaqo boshqacha yondashuv taklif etiladi, uning fikricha, his-tuyg'ular tilda qanday kontseptsiyalanganligini o'rganish uchun o'ziga xos his-tuyg'ularning nomlari bo'lmagan so'zlar kerak. Hissiy tushunchalarni aniqlash uchun oddiy va universal tushunchalarning kichik to'plamidan foydalanish kifoya. Bu to'plam quyidagi tushunchalarni o'z ichiga oladi: "substantivlar" (*men, siz, nimadir, kimdir, odamlar*); "aniqlovchilar va miqdor bildiruvchilar" (*bu bir, bir xil, boshqa, bir, ikki, bir oz, ko'p, ko'p, oz, hammasi/barchasi*); "aqliy predikatlarni" (*his qilish, xohlash, bilish, o'ylash, ko'rish, eshitish*); "harakat va hodisalar" (*ro'y beradi, sodir bo'ladi, mavjud, yashaydi*); "baholar" (*yaxshi, yomon*); "bo'shliqlar" (*qaerda, yon, ichkarida, uzoqda, yaqinda, yuqorida / yuqorida, pastda / pastda*); "vaqt" (*qachon, keyin, oldin*); "taksonimiya va partonimiya" (*turi, navi, qismi*); "intensifikator" (*juda, ko'proq*); "o'xshashlik" (*o'xshashlik*); "metapredikat" (*qodir bo'lish*). Bunday leksik universallar ma'lum bir tildan qat'i nazar, hissiyotlarning ifodalanishini universal tarzda o'rganishga imkon beradi [Vejbitskaya 1999, 507].

Yu.D. Apresyan o'zining "Til va tizimli leksikaning ajralmas tavsifi" fundamental asarida shunday xulosaga keladi: bunday tahlil qilish jarayoni faqat hissiyotlar tilining milliy xususiyatlarini tavsiflashga imkon beradi, universal tavsif esa su'iy mantiqiy tilga asoslangan bo'lishi kerak. Uning so'zlari Yu.D. Apresyan tabiiy til so'zlarida amalga

oshmaydigan real hayot ma'nolari deb ataydi [Apresyan 1995, 481].

Shu bilan birga, Wierbitskaya anglo-sakson madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ingliz tilida his-tuyg'ularning leksik ifodalanishining tizimli tavsifi va milliy o'ziga xosligini tahlilga tortdi [Vejbitskaya 1996, 21-41].

Tilshunos olim Volek emotivlikni lingvistik darajadagi tahlilining semiotik xususiyatlariga alohida e'tibor berib, emotivlikni "... o'ziga xos turdagi semantik komponentlar yig'indisi sifatida" ta'riflaydi [Volek 1995, 16]. Uning emotsional leksika tahliliga semiotik yondashuvi rus tilshunosi V. I. Shaxovskiy tadqiqotlari bilan juda ko'p umumiylikka ega. Volek, Shaxovskiy singari, "emotiv" ma'noning o'ziga xos turini ajratib ko'rsatadi (lingvistik belgining ma'nosi tushunchalarga aylanmaydigan "to'g'ridan-to'g'ri" hissiy tajribalardan iborat) va uni "kontseptual" (ma'nosi) bilan taqqoslaydi. Hissiy/kontseptual qarama-qarshilikka asoslanib, Volek belgining olti turini aniqlaydi, chunki belgilar tahlili leksema darajasida amalga oshirilganligi sababli, emotsional leksikaning olti turi yoki sinfi haqida gapirish mumkin. Alohida sinflarda u aniq baho semantikasiga ega leksemalarni (chiroyli / xunuk, yaxshi / yomon kabi sifatlar), assotsiativ leksikani ajratib ko'rsatadi, ularning implikativi his-tuyg'ular haqidagi g'oyalar bilan bog'liq ("ona", "do'st", "o'lim"). "va boshqalar), his-tuyg'ularni bildiruvchi leksemalar (tushunish ma'nosini o'z ichiga oladi), his-tuyg'ularni ifodalovchi leksemalar faqat ma'noning emotsional komponentlarini (kesishmalarni) o'z ichiga oladi, leksemalarning oxirgi sinfi ham tushuncha, ham emotsional ma'noni o'z ichiga olgan leksemalardir.

Xulosa va takiflar. Shuni ta'kidlash kerakki, Volek hissiyotlarni kinematik, prosodik va fonatsiya orqali tasvirlaydigan til ma'nolarini "hech qanday his-tuyg'uni emas, balki faqat uning alomatlarini bildiradi" degan asosda hissiy iboralar tarkibidan mutlaqo asossiz ravishda chiqarib tashlaydi [Volek 1995, 15-20].

Emotivlik kategoriyasi tadqiqotchisi O.E. Filimonova his-tuyg'uning leksik ifodalarini o'rganishga turlicha yondashuvlarni jamlab, hozirgi zamon tilshunosligidagi quyidagi yo'nalishlar haqida gapiradi: 1) individual emotsional leksemalarni o'rganish; 2) emotsional leksemaning leksik-semantik guruhlarini o'rganish; 3) emotsional leksemaning sinonimik va antonimik munosabatlarini o'rganish; 4) emotsional leksemani qamrab oluvchi tematik sohalarni o'rganish; 5) his-tuyg'ularni ifodalashda metafora rolini o'rganish [Filimonova 2001, 12].

Bu ishda emotivlikning lingvistik jihatini o'rganish quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1) badiiy asarda emotsional fon yaratishning leksik usullarini o'rganish; 2) psixologik nasrda personajlarning emotsional fondini aniqlash.

Biz keyingi ilmiy ishlarimizda yuqorida zikr etilgan masalalarni chuqurroq tahlil qilishga harakat qilamiz.

ADABIYOTLAR

1. Miller G. A. Language and communication. New York, 1951.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., 1981. - 295 с.
3. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 780 с.
4. Виноградов В.В. О типах лексического значения слова // Вопросы языкознания - № 3, 1955.
5. Воек Б. Типология эмотивных знаков // Язык и эмоции. - Волгоград: Перемена, 1995.-с. 15-24
6. Маслова В.А. Параметры экспрессивного текста // Человеческий фактор в языке: Механизмы языковой экспрессивности. - М., 1991. - с. 179-205.
7. Матвеева Т.В. Лексическая экспрессивность в языке. - Свердловск, 1986
8. Мягкова Е.Ю. Психолингвистические исследования эмоциональной нагрузки слова: Автореф. дис. канд. филол. наук. - М., 1986. - 16 с.
9. Серебренников Б.А. как происходит отражение картины мира в языке? // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. - М.: Наука, 1988 (2).-с. 87-107.
10. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. - Воронеж, 1979.- 156 с.

Manzura ABJALOVA,
Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
E-mail: abjalova.manzura@gmail.com
Otabek ISKANDAROV,
Toshkent davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi

fil.f.d., professor Dadaboyev H.A. taqrizi asosida

PYTHON DASTURLASH TILIDA TABIIY TILNI QAYTA ISHLASH (NLP) TIZIMLARI

Аннотация

Globalizatsiya va raqamli axborotlashtirish jarayonida o'zbek tilining rivojida axborot texnologiyalari o'ta muhim o'ringa ega. Kompyuter lingvistikasining tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) jarayoni va tabiiy tilning kompyuter tushunadigan til (formal) shakli yaratilishi natijasida tilga oid masalalar (tahrir, tahlil, tarjima, elektron matnni ovozlashtirish, og'zaki nutqni elektron matnga aylantirish, robot bilan muloqot qilish, yirik matnni ixcham matnga aylantirish kabi) bo'yicha kompyuter dasturlari yaratilmoqda.

Mazkur maqolada Python dasturlash tilidagi paketlardan foydalangan holda tabiiy tilni qayta ishlash asoslari va tizimlari borasida so'z yuritildi.

Kalit so'zlar: tabiiy tilni qayta ishlash, NLP, NLTK, axborot texnologiyalarining lingvistik dasturlari, lingvistik tizimlar,

NATURAL LANGUAGE PROCESSING (NLP) IN PYTHON PROGRAMMING LANGUAGE

Annotation

In the process of globalization and digital information, information technologies play an important role in the development of the Uzbek language. In the field of computational linguistics as a result of the process of automatic processing of natural language (Natural Language Processing / NLP) and the creation of a computer-understandable language (formal) form of a natural language, many computer programs have been developed that are designed to solve linguistic problems such as editing, analysis, translation, electronic dubbing of text, transformation of oral speech to electronic text, robotic communication), such as converting large text to minitext, etc.

This article discusses the basics and systems of natural language processing using Python programming language packages.

Keywords: natural language processing, NLP, NLTK, information technology linguistic programs, linguistic systems

СИСТЕМЫ ОБРАБОТКИ ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА (NLP) НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON

Аннотация

В процессе глобализации и цифровой информации информационные технологии играют важную роль в развитии узбекского языка. В сфере компьютерного лингвистике в результате процесса автоматической обработки естественного языка (Natural Language Processing / NLP) и создания компьютерно-понятной языковой (формальной) формы естественного языка, разработаны многие компьютерные программы, которые предназначены решать лингвистические проблемы как редактирование, анализ, перевод, электронное озвучивание текста, преобразование устной речи в электронный текст, роботизированная коммуникация), например преобразование большого текста в минитекст и т.д.

В этой статье обсуждаются основы и системы обработки естественного языка с использованием пакетов языка программирования Python.

Ключевые слова: обработка естественного языка, NLP, NLTK, лингвистические программы информационных технологий, лингвистические системы

Kirish. Jahon tilshunosligida XX asrning 50-yillaridan til va matn muammolari bilan bog'liq masalalar kompyuter texnologiyalari yordamida hal qilinmoqda. Natijada matnni avtomatik tushunish, mashina tarjimasi, matnni referatlash (gipermatnni asosiy mazmunni o'zida saqlagan minimatnga keltirish, ya'ni matn hajmini qisqartirish, uni qisqa bayon holiga aylantirish), tasniflash (mavzu, uslub va janr jihatidan o'zaro yaqin matnlarni guruhlash), matnni tahrir va tahlil qilish, matnni generatsiyalash (bir nechta tabiiy tilga oid hujjatli matnlardan formula, texnik ishlanmalar, dasturiy tizimlarni yig'ish), matndan ma'lumotni olish, og'zaki nutqni raqamli ma'lumotda berish va aksincha, yozma nutqni og'zaki nutqqa aylantirish, tabiiy tilning Milliy ko'rpasi va boshqa tur lingvistik korpuslarini yaratish, ontologik lug'atlar bazasini shakllantirish kabi dolzarb masalalar kompyuter lingvistikasining mundarijasini egallagan va tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing / NLP) sohasida asosiy vazifa hamda yo'nalishlariga aylangan [2:5].

Kompyuter lingvistikasi, aynan, NLP har bir tilning axborot texnologiyalari makonida o'z o'rnini topishiga xizmat qiladi. Bugungi kunda o'zbek tilining qo'llanilish doirasini kengaytirish, elektron lug'atlar, tarjimon dasturlari, lingvistik dasturlari va tizimlarini yaratish, o'zbek tili Milliy korpusi va boshqa turdagi til korpuslarini yaratish ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. Buning uchun o'zbek tilini qayta ishlash jarayonlari ustida ilmiy va amaliy izlanishlar olib borilmoqda va, albatta, muayyan natijalarga ham erishilmoqda. Jumladan, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida o'zbek tili Milliy korpusi [1] va ta'limiy korpus, o'zbek nutq sintezatori [15], yaratildi. Turkiy tillarning elektron platformasini yaratish ustida izlanishlar boshlangan. Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijod mahsullari, shuningdek, yana bir qancha adiblar kitoblarining mobil ilovalari yaratilib, foydalanuvchilar taqdim etildi.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) nima?

Kompyuterlar kundalik turmushning ajralmas bo'lib, jadvalli / elektron ma'lumotlar bilan ishlashda juda qulay texnik vositasi hisoblanadi. Biroq, odamlar odatda jadvallar shaklida emas, balki so'zlar va jumlar bilan muloqot qilishadi. Odamlar gapiradigan yoki yozadigan ko'plab ma'lumotlar muvaqqat tuzilish (struktura)ga ega emas. Shuning uchun kompyuterlar uchun ushbu turdagi ma'lumotlarni qayta ishlash usullarini yaratish taqozo etiladi. **Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)dan** maqsad kompyuterlarga strukturlangan matnni tushuntirish va undan mazmunni olishni o'rgatishdan iborat. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sun'iy intellektning kichik sohasi bo'lib, uning maqsadi kompyuterlar va odamlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rnatishdan iborat. Tabiiy tilni qayta ishlashga oid masalalarni yechish uchun Python dasturlash tilida yaratilgan **NLTK** kutubxonasi yuklab olinishi talab etiladi [3-7].

NLP yo'nalishlari [6]

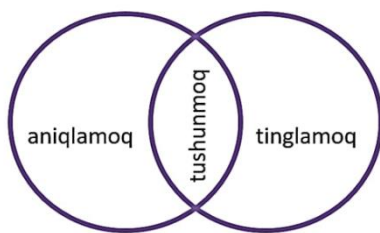
- Mashina tarjima (Machine Translation)
- Nutqni tanish (Speech Recognition)
- Kayfiyat / tuyg'ularni tahlil qilish (Sentiment Analysis)

- Savollarga javob berish (Question Answering)
- Matnni referatlash (Summarization of Text)
- Chatbot (Chatbot)
- Intellectual tizimlar (Intelligent Systems)
- Matn tasniflari (Text Classifications)
- Belgilarni aniqlash (Character Recognition)
- Imlo tekshiruv (Spell Checking)
- Spamni aniqlash (Spam Detection)
- (Matnni) Avtomatik to'ldirish (Autocomplete)
- Nomga ega obyektini aniqlash (Named Entity Recognition)

- Taklifli terish (Predictive Typing)

ASOSIY QISM

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) asoslari. Bugungi kunda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) o'ta zarur ehtiyojga aylandi. Tabiiy tilning qayta ishlanishi natijasida raqamli texnologiyalar elektron va og'zaki matnlarni tinglaydi, aniqlaydi va tushunadi (1-rasm).

1-rasm. NLP

Tilning ijtimoiyligi, an'anaviy va amaliy tilshunoslik sohalarida til me'yorlari mukammal ravishda ishlab chiqilmaganligi natijasida formal tilni yaratishda kutilgan natijaga erishilgani yo'q. Bu borada asosiy muammo

Qoidalar asoslangan va statistik NLP usullarining o'zaro taqqosi:

Qoidalar asoslangan NLP	Stoxastik NLP
+1) Moslashuvchan	+1) Hisoblash oson
+2) Kamchiliklarni bartaraf etish oson	+2) Til o'z-o'zidan o'rganiladi
+3) Ko'p tayyorgarlik talab qilinmaydi	+3) Jarayon tez rivojlanadi
+4) Tilni tushunish lozim	+4) Keng qamrovga ega
+5) Yuqori aniqlikka erishiladi	
-1) Qoidalarining mukammal ishlab chiqilishiga yuqori talab qo'yiladi	-1) Katta hajmdagi ma'lumotlarni talab qiladi
-2) Sekin tahlil qiladi	-2) Kamchiliklarni bartaraf etish qiyin
-3) O'rta qamrovga ega	-3) Kontekstni tushunmaslik holatlarini yuzaga keladi

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) komponentlari

Matnlar ustida ishlaydigan raqamli texnologiyalar dastur va tizimlari quyidagi lingvistik tahlillarni amalga

axborotning turlicha idrok yoxud talqin qilinishi sanaladi. Masalan, quyidagi jumlaning ko'rib chiqamiz:

1-Misol:

Men teleskop bilan tepada bir odamni ko'rdim.

Yuqorida ko'rsatilgan jumlaning ba'zi talqinlari:

- *Tepadada bir kishi bor, men uni teleskopim bilan kuzatdim.*
- *Tepada bir kishi bor va uning teleskopi ham bor.*
- *Men tepalikdaman va teleskopimdan foydalanayotgan odamni ko'rdim.*
- *Men tepalikdaman va teleskopga ega bo'lgan odamni ko'rdim.*
- *Tepada bir kishi bor, men uni teleskopim bilan nimanidir ko'rdim.*

2-Misol:

Yaxshi ot kevin chopadi, devishsa-da, katta maqsad yo'lida o

Yuqoridagi gapda "ot" shakldosh so'zining ikki turkum (1-si ot turkumi, 2-si fe'l turkumi)ga oid shakli qo'llangan va ularning birinchisi **hayvon nomi**, ikkinchisi harakatni (uloqtirish; kontekstual ma'nosi **yo'qotish**)ni ifodalab kelmoqda. Demak, yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, tilni qayta ishlash "deterministik" xarakterga ega emas, ya'ni tilda bir jumla yagona ma'noni ifodalab kelmaydi, bir so'z bitta semantikada bo'lmaydi. Chunki nutqiy vaziyat, kognitiv idrok turli interpretatsiyaning yuzaga kelishiga omil bo'ladi. Shuningdek, tildagi aksariyat so'zlarning ko'p ma'no va konnotativ ma'noga egaligi, omonim va polifunksionalligi turli lingvistik muammolarni yuzaga keltiradi. Shu bois tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) deterministik bo'lmagan yondashuvga ega. Boshqacha qilib aytganda, tabiiy tilni qayta ishlash yordamida turli vaziyatlarda tilni tushunishni va gaplarni to'g'ri talqin qilishni biladigan **yangi aqlli tizimni yaratish** dolzarb masala hisoblanadi [3,4,8].

Tilni qayta ishlash metodlari. Raqamli texnologiyalar dastur va tizimlari yordamida til masalalarining aniq amaliy yechimi berish va samarali natijaga erishishda turli usullar mavjud. Quyida shunday usullardan eng muhimlari haqida so'z yuritildi.

Tabiiy tilni qayta ishlashda, asosan, ikki xil yondashuvga asoslaniladi:

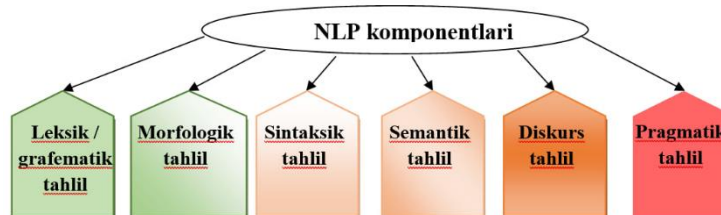
1. Qoidalar asoslangan NLP usuli.

Mutaxassis(lar) tomonidan NLPning yuqorida berilgan yo'nalishlari dasturiy ta'minotlari lingvistik bazalari uchun muvofiq bo'ladigan qoidalar ishlab chiqiladi [2]. Ammo bu jarayon ko'p vaqt talab qilishi va qo'lda bajarilishi bilan o'z murakkabligiga ega hisoblanadi.

2. Tabiiy tilni stoxastik qayta ishlash usuli.

Bu jarayonda mashina tomonidan katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalanilgan holda xulosa chiqariladi. Stoxastik NLP usulida modellarni o'qitish uchun mashinada maxsus algoritmlardan foydalaniladi.

oshirishga mo'ljallangan bo'lib, ular tabiiy tilni qayta ishlash komponentlarini tashkil etadi:

2-rasm. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) komponentlari.

1. **Leksik tahlil.** Leksik tahlil jarayonida matnning butun qismi abjatslar, gaplar va so'zlarga ajratiladi. Bu jarayon so'zlarning tuzilishini aniqlash, tahlil qilish va matndagi noharfiy belgilarni aniqlab, ularni o'chirishga erishiladi.

2. **Morfologik tahlil.** Bu jarayonda so'zlar va so'zshakllarni ularning lug'atdagi shakli (leksikon) bilan taqqoslash, asosi (lemmasi) va so'zlarning grammatik shakllari (formant / affiks / affiksial morfemalari) aniqlanadi hamda ularga tavsif beriladi [2:24]

3. **Sintaktik tahlil.** Sintaktik tahlil gapdagi so'zlarni grammatik jihatdan tahlil qiladi va so'zlar o'rtasidagi bog'lanish munosabati aniqlanadi. Masalan, dastur bazasiga tushum kelishigidagi so'z o'timli fe'l bilan bog'lanishi haqida qoida berilganligi natijasida "Do'konni uyga boradi" gapida tushum kelishigidagi so'z (do'konni) jo'nalish kelishigidagi so'z bilan noto'g'ri bog'langani aniqlanadi.

4. **Semantik tahlil.** Semantik tahlil so'zlarning gapda muayyan o'rinda qo'llanganini e'tiborga olib, uning ma'nosini beradi va matn mazmunini tahlil qiladi. Bu jarayon lingvistik bazada so'zlarning semantik valentliklari, aniqroq aytganda, muayyan so'zning chap va o'ng tomondagi semantik jihatdan maqbul birikuvchi so'zlari berilgan baza muhim sanaladi. Shundagina "issiq muzqaymoq" so'z birikmasi, "Tog'da mushuk o'tlab yuribdi" jumlasini semantik jihatdan xato ekanligi aniqlanadi.

5. **Diskurs tahlil.** Diskurs tahlilda anaforik bog'lanishlar hisobga olinadi. Bu jarayonda muayyan gap boshida kelgan, asosan, ko'rsatish olmoshlari o'zidan oldingi gapdagi qaysi bo'lakka ishora qilinayotgani aniqlanadi. Masalan, "Salim tinim bilmaydi. U hozirda ham maktabda, ham nashriyotda ishlaydi". 2-gapdagi "u" ko'rsatish olmoshi o'zidan oldingi gapdagi ega (Salim)ga ishora qilmoqda.

6. **Pragmatik tahlil** gapdagi so'zlarning umumiy aloqasi va talqinini aniqlaydi. U tilni har xil vaziyatlarda mazmunli ishlatishni keltirib chiqarish bilan shug'ullanadi.

NLP kutubxonalari.

1. NLTK (Natural Language Toolkit)

NLTK Python freymvorki hisoblanib, odatda o'quv va ilmiy jarayonlardagi masalalarni hal qilishda foydalaniladi. Uning qulay imkoniyatlari tufayli turli xildagi dasturlarni yaratish uchun NLTKdan foydalanish mumkin [9-11].

Vazifalari:

- Tokenizatsiya.
- So'z turkumlarini teglash (POS tagging)
- Nomga ega obyektlarni aniqlash (NER)
- Kayfiyat / tuyg'ularni tahlil qilish
- Chat-botlar to'plamlarini tahlil etish

NLTK frameworkidan foydalanishning afzallik va kamchiliklari:

Afzalliklari	Kamchiliklari
+1) Eng ko'p foydalaniladigan va to'liq imkoniyatlarga ega NLP kutubxonasi	+1) O'rganish va ishlatish qiyin
+2) Ko'p sonli tillar uchun foydalanish mumkin	+2) So'zning kontekstiga e'tibor berilmaydi
	+3) Sekin ishlaydi
	+4) Neyro-tarmoq modeli yo'q

2. **spaCy [8]** – tezkor tarzda dastur yaratishga mo'ljallangan Pythondagi ochiq kodli tabiiy tilni qayta ishlash kutubxonasi hisoblanadi [11].

Funksiyalari:

- Tokenizatsiya
- So'z turkumlarini teglashtirish (POS)
- Nomga ega obyektlarni aniqlash (NER)
- Tasniflash
- Kayfiyat / tuyg'ularni tahlil qilish
- Tobelik tahlili
- So'z vektorlari

spaCy frameworkidan foydalanishning afzallik va kamchiliklari:

Afzalliklari	Kamchiliklari
+1) Tez ishlaydi	+1) moslashuvchanligi past
+2) O'rganish va foydalanish oson	
+3) Neyro-tarmoqlardan foydalanish mumkin	

Qo'llanilishi:

- Satrlarni avtoto'ldirish va avtotahrir
- Sharhlarni tahlil qilish
- Referatlash / umumlashtirish

3. **Gensim [9]** – Python NLP frameworki bo'lib, odatda modellash va o'xshashlikni aniqlashda foydalaniladi.

Funksiyalari:

- Yashirin semantik tahlil
- Matritsaning yashirin bo'lmagan faktorizatsiyasi
- TF-IDF

Qo'llanilishi:

- Hujjatlarni vektorlarga aylantirish
- Matn o'xshashligini topish
- Matnni umumlashtirish

Gensim frameworkidan foydalanishning afzallik va kamchiliklari:

Afzalliklari	Kamchiliklari
+1) Qulay interfeys	-1) Nazorat qilinmaydigan matn modellari uchun mo'ljallangan
+2) Kengaytirish imkoniyati mavjudligi	-2) Boshqa kutubxonalarda foydalanish kerak
+3) Algoritmning joriy etilganligi	

4. **Pattern [10]** – bu sodda sintaksisga ega bo'lgan NLP Python frameworki hisoblanib, ilmiy va ilmiy bo'lmagan vazifalar uchun ishonchli vositadir. Talabalar ushbu framework orqali NLPning bir qator masalalarini hal qilishlari mumkin.

Funksiyalari:

- Tokenizatsiya.
- So'z turkumlarini teglash (POS)
- Nomga ega obyektlarni aniqlash (NER)
- Sintaktik tahlil
- Kayfiyat / tuyg'ularni tahlil qilish

Qo'llanilishi:

- Imlolarni tekshirish
- Qidiruv tizimni optimallashtirish
- Kayfiyatlarni tahlil qilish

Pattern frameworkidan foydalanishning afzallik va kamchiliklari:

Afzalliklari	Kamchiliklari
+1) Data mining	-1) Muayyan NLP vazifalari uchun optimallashtirilmagan
+2) Tarmoqli tahlil va vizualizatsiya	

Data Mining – inson faoliyatining turli sohalarida zarur bo'lgan ma'lumotlarda ilgari muhim, ahamiyatli bo'lgan, amaliy jihatdan foydali va tushunarli talqinlarni

aniqlash usullari to'plamini belgilash uchun ishlatiladigan umumiy nom.

5. **TextBlob** – bu matnli ma'lumotlarni qayta ishlashga mo'ljallangan Python kutubxonasi.

Funksiyalari:

- So'z turkumlarini teglash
- Otl birikmalar ustida ishlash
- Kayfiyat / tuyg'ularni tahlil qilish
- Matn tarjimasini
- Tasniflash
- Sintaktik tahlil
- Wordnet integratsiyasi

Qo'llanilishi:

- Kayfiyat / tuyg'ularni tahlil qilish
- Imloni tekshirish va xatoni bartaraf etish
- Mashina tarjimasini
- Nutqni tanish

TextBlob frameworkidan foydalanishning afzallik va kamchiliklari [12-13]:

Afzalliklari	Kamchiliklari
+1) Foydalanish oson	-1) Sekin ishlaydi
+2) NLTK uchun qulay interfeys	-2) Neyro-tarmoq modeli yo'q
+3) Tarjima qilish va nutqni tushunishni ta'minlaydi	-3) Integratsiyalashgan so'z vektorlari yo'q

Xulosa. Ma'lum bo'lganidek, NLP – bu raqamli texnologiyalar uchun matnni qulay va [foydali usulda tahlil qilish](#), tushunish va inson tilidan ma'no olish jarayonidir. Tabiiy tilni qayta ishlash natijasida (NLPdan foydalanib), aynan Python dasturlash tilining yuqorida imkoniyatlari ko'rsatib o'tilgan uning kutubxonalari yordamida, avtomatik

referatlash, kompyuter tarjimasini, nomlangan obyektni aniqlash, nutq sintezatorini yaratish, tuyg'ularni tahlil qilish, nutqni tanish va matnlar segmentatsiyasi, so'z turkumlarini teglash, matnni tahlil qilish; tokenizatsiya, stemming, lemmatizatsiya, parsing [2] kabi vazifalarni bajarish uchun kompyuter dasturlari va tizimlarini yaratish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Abjalova M.A. *O'zbek tili milliy korpusida so'zshaklning leksikografik baza asosida qidiruv imkoniyatlari*. // Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar/ Respublika ilmiy-texnik konferensiya to'plami. Elektron nashr /ebook. – Toshkent: ToshDO'TAU, 23.04.2021. – B.12-17. <http://compling.navoiy-uni.uz/index.php/conferences/article/view/12/10>
2. Abjalova M. *Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari*. [Matn]: monografiya / M.A. Abjalova. - Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 176 b.
3. Zhou, M., Duan, N., Liu, S., & Shum, H. Y. (2020). Progress in Neural NLP: Modeling, Learning, and Reasoning. In *Engineering*. <https://doi.org/10.1016/j.eng.2019.12.014>
4. Kulkarni, A., & Shivananda, A. (2019). Deep Learning for NLP. In *Natural Language Processing Recipes*. https://doi.org/10.1007/978-1-4842-4267-4_6
5. Garousi, V., Bauer, S., & Felderer, M. (2020). NLP-assisted software testing: A systematic mapping of the literature. In *Information and Software Technology*. <https://doi.org/10.1016/j.infsof.2020.106321>
6. Kulkarni, A., & Shivananda, A. (2019). Deep Learning for NLP. In *Natural Language Processing Recipes*. https://doi.org/10.1007/978-1-4842-4267-4_6
7. Morris, J. X., Yoo, J. Y., & Qi, Y. (2020). TextAttack: Lessons learned in designing Python frameworks for NLP. In *arXiv*. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.nlpss-1.18>
8. Panchenko, A., Bondarenko, A., Franzek, M., Hagen, M., & Biemann, C. (2018). Categorizing comparative sentences. In *arXiv*. <https://doi.org/10.18653/v1/w19-4516>
9. Indig, B., Simonyi, A., & Ligeti-Nagy, N. (2019). What's wrong, python? - A visual differ and graph library for NLP in python. *LREC 2018 - 11th International Conference on Language Resources and Evaluation*.
10. Maria Razno. (2019). Machine learning text classification model with NLP approach. *Computational Linguistics and Intelligent Systems*.
11. Goyal, P., Pandey, S., & Jain, K. (2018). SpaCy. In *Deep Learning for Natural Language Processing: Creating Neural Networks with Python*.
12. Loria, S. (2020). TextBlob Documentation. *TextBlob*.
13. Raj, S. (2019). Natural Language Processing for Chatbots. In *Building Chatbots with Python*. https://doi.org/10.1007/978-1-4842-4096-0_2

Нодира АБУЛКАСИМОВА,

преподаватель Узбекский государственный университет мировых языков

E-mail:nadirchik16@gmail.com

Рецензент: преподаватель ТУИТ им. Мухаммада ал-Хоразмий Абулкасимова Юлдузхон

ПОНЯТИЕ ДИСКУРСА И ЕГО ТИПЫ

Аннотация

Целью настоящей статьи является анализ теоретических основ понятия «дискурс» в понимании ряда ученых в сфере лингвистики. Обобщив существующие точки зрения и подходы к определению термина «дискурс», можно отметить следующие его характеристики: дискурс- это текст в процессе коммуникации; дискурс- это текст в динамике; дискурс- это текст в конкретной ситуации общения; дискурс- это текст в социокультурном контексте; дискурс объединяет лингвистические (текст) и экстралингвистические факторы (ситуации общения, цель общения, коммуниканты, пространство и время и т.д.). Одной из важнейших проблем в теории дискурса является типология дискурсов, полная классификация которому в социолингвистике дается В.И.Карасиком. Он различает персональный (личностно-ориентированный) и институциональный (статусно- ориентированный) типы дискурса.

Ключевые слова: дискурс, текст, типы дискурса, персональный дискурс, институциональный дискурс, участники дискурса, цель дискурса.

THE NOTION OF DISCOURSE AND ITS TYPES

Annotation

The article is aimed to look through the notion “discourse” in the understanding of different scientists in the field of linguistics. Generalizing all the mentioned views and approaches to the definition of this term we can state the following features: discourse is the text in the process of communication; discourse is the text in dynamics; discourse is the text in the concrete situation of socialization; discourse is the text in sociocultural context; discourse unites linguistic (text) and extra linguistic factors (situations of communication, aim of communication, communicants, space and time and etc.). One of the essential problems in the theory of discourse is its typology. The whole classification in sociolinguistics is given by V.I. Karasik. He differentiates personal (person- centered) and institutional (status- centered) types of discourse.

Key words: discourse, text, types of discourse, personal discourse, institutional discourse, discourse participants, discourse aim.

DISKURS TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolaning maqsadi tilshunoslik fanining bir qator olimlari tushunchasida “diskurs” tushunchasining nazariy asoslarini tahlil qilishdan iborat. “Diskurs” atamasini ta’riflashda mavjud nuqtai nazar va yondashuvlarni umimlashtirib, quyidagi xususiyatlarni qayd etishimiz mumkin: diskurs- bu matnning muloqot paytidagi ko’rinishidir; diskurs- bu o’zgaruvchan matndir; diskurs – muloqot jarayonidagi matndir; diskurs- bu ijtimoiy-madaniy kontekstdagi matn; diskurs lingvistik (matn) va ekstralingvistik omillarni (muloqot vaziyatlari, muloqot maqsadi, kommunikantlar, makon va vaqt va boshqalar) birlashtiradi. Diskurs nazariyasining eng muhim muammolaridan biri- bu uning tipologiyasi bo’lib, uning to’liq tasnifini sotsiolingvistikada V.I.Karasik bergan. U nutqning personal (shaxsga yo’naltirilgan) va institutsional (statusga yo’naltirilgan) turlarini ajratadi.

Kalit so’zlar: diskurs, matn, diskurs turlari, personal diskurs, institutsional diskurs, diskurs ishtirokchilari, diskurs maqsadi.

Настоящая статья посвящена критическому обзору разных точек зрения на понятие «дискурс», его типологии и выявлению характерных черт данного явления. Термин «дискурс» (лат. “discursus”- бегание взад, вперед; движение) приобрел широкую популярность в последнее время и насчитывается более десяти определений к нему, которые носят дискуссионный характер. Наибольший вклад в разработку этой проблемы внесли такие ученые, как Т.А. Ван Дейк, Э. Бенвенист, В.И. Карасик, Н.Д. Арутюнова, Е. С. Кубрякова, А.А. Кибрик и другие.

В лингвистике понятие «дискурс» коррелируется с понятием «текст», и многие исследователи пытались дать определение, сопоставляя эти два термина. Т.А. Ван Дейк отмечает, что «дискурс – актуально произнесенный текст, а “текст” – это абстрактная грамматическая структура произнесенного. По его мнению, дискурс касается речи, речепроизводства в определенном временном промежутке, а текст касается языка, то есть лингвистических знаний и компетентности (Ван Дейк, 1998).

Согласно В.В. Красных, дискурс понимается в широком и узком смыслах. В узком понимании дискурс- это обмен краткими выражениями, репликами в разговорно- бытовой речи, то есть коммуникация, не требующая каких- либо разъяснений. А в широком понимании «дискурс- это проявление речедейательностных возможностей отдельной языковой личности, как система коммуникации...». В обоих случаях под дискурсом подразумевается конкретные объекты, ситуации и контексты (Красных, 2001).

Н. Д. Арутюнова полагает, что: «Дискурс – связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами, текст, взятый в понятийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания

(когнитивных процессах). Дискурс - это речь, «погруженная в жизнь». Поэтому термин «дискурс», в отличие от термина «текст», не применяется к древним и

другим текстам, связи которых с живой жизнью не восстанавливаются непосредственно» (Артюнова, 1990).

В.И.Карасик в своей книге «Языковой круг личности» дает интересное определение данному понятию. По его словам, дискурс не постоянен и обладает признаком изменчивости в зависимости от социальной группы, к которой принадлежат коммуниканты конкретного дискурса или в зависимости от ситуации (Карасик, 2000).

По мнению А.Ю. Поповой, «Дискурс - живой, он рождается, живет и умирает, когда предмет, который обсуждается, теряет свою актуальность. Текст - вечен (рукописи не горят). Текст - средство и единица коммуникации. Дискурс - форма, в которой эта коммуникация протекает» (Попова, 1984).

Интересным представляется определение, данное Е.С. Кубряковой, с точки зрения которой дискурс является когнитивным процессом, связанным с конкретным производством речи, в то время как текст - это итоговый результат речевой деятельности, имеющий определенную завершённую форму. Исследователь отмечает, что за любым зафиксированным текстом следует дискурс (Кубрякова, 1972).

Другой лингвист Н.Ф. Алефиренко под дискурсом понимает «речемыслительное образование событийного характера в совокупности с прагматическими, социокультурными, психологическими, паралингвистическими и другими факторами» (Алефиренко, 1999).

С позиции В.З. Демянькова, «дискурс- это речь (в частности, текст) в ее становлении перед мысленным взором интерпретатора. Интерпретатор помещает содержание очередной интерпретируемой порции дискурса в рамки уже полученной промежуточной или предварительной интерпретации. В результате устраняется, при необходимости, референтная неоднозначность, определяется коммуникативная цель каждого предложения и шаг за шагом выясняется драматургия всего дискурса» (Демяньков, 1989).

Французский лингвист Э. Бенвенист дает следующую трактовку данному понятию: «Дискурс- это речь, присваиваемая говорящим». Он также подчеркнул, что «в дискурсе фигурирует высказывание, то есть привидение языка в действие посредством индивидуального акта его использования» (Бенвенист, 1995).

Обобщая все существующие точки зрения и подходы к определению термина «дискурс», можно определить данное понятие, обозначив все его характеристики: дискурс- это текст в процессе коммуникации; дискурс- это текст в динамике; дискурс- это текст в конкретной ситуации общения; дискурс- это текст в социокультурном контексте; дискурс объединяет лингвистические (текст) и экстралингвистические факторы (ситуации общения, цель общения, коммуниканты, пространство и время и т.д.).

Одной из важнейших проблем в теории дискурса является типология дискурсов. Самой обобщенной классификацией дискурса является его подразделение на устный и письменный. При устном дискурсе информация передается через акустический канал, а при письменном- визуально.

Также А.А. Кибрик классифицирует дискурс по каналу передачи информации и выделяет такие типы, как устный, письменный, мысленный и жестовой. К тому же, ученый выделяет типологию по функциональному стилю: бытовой, научный, официальный, публистический, художественный (Кибрик, 2003).

С точки зрения прагматики, Ю. Хабермас выделяет:

- теоретический дискурс, организующийся на основе когнитивных и инструментальных механизмов;
- практический дискурс, связанный с морально-практическими полаганиями. Он опирается на определение правильности и нормы действия;
- дискурс в форме эстетической критики, являющийся оценочно-эволютивной по своей природе, который строится на основе соотнесения с ценностными стандартами;
- дискурс в форме терапевтической критики, главной характеристикой которого является выразительность и правдоподобность выражений;
- дискурс самовыражения и самообъяснения, определяющийся достижением понятности высказанного. Этот тип дискурса основывается на правильно сформированности символических структур (Хабермас, 1989).

Т.В. Анисимова различает дискурсы в зависимости от их цели употребления и различает следующие типы:

- информативный дискурс, целью которого является проинформирование;
- регулятивный дискурс, цель которого воздействие на адресата;
- экспрессивный дискурс, цель которого выразить эмоциональные отношения и состояния;
- фатический/социально-ритуальный дискурс, цель которого установление и поддержание контакта, окончание разговора (Анисимова, 2003).

Одна из наиболее полных классификаций дискурса в социолингвистике дается В.И.Карасиком. Он предлагает различать следующие типы дискурса: персональный (личностно- ориентированный) и институциональный (статусно- ориентированный). В персональном дискурсе речепроизводитель выступает как личность со своим внутренним миром. Персональный дискурс также имеет такие подтипы, как бытовой и бытийный. Бытовой дискурс, по мнению лингвиста, подразумевает диалог между знакомыми друг другу людьми, понимание которого со стороны не потребует никаких сложностей. В отличие от бытового дискурса, в бытийном дискурсе адресатам сложно понять говорящего с полуслова, так как он включает в себя раскрытие внутреннего мира личности в различных красках (Карасик, 2000). В.И. Карасик считает, что главными признаками данного типа дискурса художественность, монологичность и философичность (Карасик, 2000).

Под институциональным дискурсом подразумевается коммуникация в рамках статусно-ролевых отношений. Данному типу дискурса В.И. Карасик дает такое определение: «Институциональный дискурс есть специализированная клишированная разновидность общения между людьми, которые могут не знать друг друга, но должны общаться в соответствии с нормами данного социума» (Карасик, 2000). Современные ученые различают следующие подтипы институционального дискурса: политический, дипломатический, административный, юридический, военный, педагогический, религиозный, мистический, медицинский, деловой, рекламный, спортивный, научный, сценический и массово-информационный. По словам В.И. Карасика данный список может варьироваться в зависимости от временных факторов. Ученый выделяет два основных признака институционального дискурса: участники определенного социального института и цель. Например, участниками медицинского дискурса могут быть врач и пациент либо врач и врач, целью которого

является оказание квалифицированной медицинской помощи (Карасик, 2000).

Подводя итоги вышесказанному, сделаем следующие выводы: несмотря на то, что в последние годы возрастает популярность проблемы дискурса, существует

достаточное количество нерешенных вопросов, касающихся данного понятия; дискурс классифицируется исследователями с разных позиций, наиболее употребляемой из которых является персональная и институциональная типология.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Значение и концепт. Волгоград: Перемена, 1999.
2. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов). М.: Академия, 2003.
3. Арутюнова Н. Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
4. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Пер. с фр. М.: Прогресс-Универс, 1995.
5. Ван Дейк Т. А. К определению дискурса. - Сейдж пабликейшенс, 1998.
6. Демьянков В.З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.
7. Карасик В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. – Волгоград, 2000.
8. Кибрик А.А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе: дис. ... д-ра филол. наук. М., 2003.
9. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: Курс лекций. М.: Гнозис, 2001.
10. Кубрякова Е.С. Словообразование // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М., 1972.
11. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: (Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984.

UDK: 398.94

Hulkar ALIQULOVA,

Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universitetining katta o'qituvchisi

E-mail: alikulovahulkar@gmail.com

Til va adabiyot talimi jurnali boshlig'i, f.f.d.(PhD) B.Jovliyev

IMAGE SYSTEM IN UZBEK AND KAZAKH LANGUAGES

Annotation

A comparative typological study of Yor-yor songs will certainly be the basis for determining the general and specific aspects of this genre. In particular, the study of wedding ceremonies, traditions, and songs of brotherly nations whose customs, languages, and languages are close to each other requires a number of scientific analyses. The article analyzes the system of images in Uzbek and Kazakh yor-yor songs from a comparative typological point of view.

Key words: ritual, tradition, image, song, comparative, analysis, expression, diffusion.

СИСТЕМА ИЗОБРАЖЕНИЙ НА УЗБЕКСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Сравнительно-типологическое изучение ёр-ёрских песен, безусловно, послужит основой для определения общих и специфических сторон этого жанра. В частности, изучение свадебных обрядов, традиций и обрядовых песен братских народов, чьи обычаи, языки и языки близки друг другу, требует ряда научных анализов. В статье анализируется система образов в узбекских и казахских песнях ёр-ёр со сравнительно-типологической точки зрения.

Ключевые слова: обряд, традиция, образ, песня, сравнительный анализ, экспрессия, диффузия.

O'ZBEK VA QOZOQ YOR-YORLARIDA OBRAZLAR TIZIMI

Annotatsiya

Yor-yor qo'shiqlarini qiyosiy tipologik jihatdan o'rganish albatta, ushbu janrning umumiy va o'ziga xos jihatlarini aniqlashga asos bo'ladi. Ayniqsa, urf-odati, tili, dili bir-biriga yaqin bo'lgan qardosh xalqlarning to'y marosimlari, an'analari, marosim qo'shiqlarini o'rganish bir qancha ilmiy tahlillarni talab etadi. Maqolada o'zbek va qozoq yor-yor qo'shiqlarida obrazlar tizimi qiyosiy tipologik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlari: marosim, an'ana, obraz, qo'shiq, qiyosiy, tahlil, ifoda, diffuziya.

Yor-yor qo'shiqlarining obrazlar tizimi nihoyatda o'ziga xos. Ularda ota-ona, kelin-kuyov, yanga obrazlari ham hayotiy voqealar, ham ta'sirchan iboralar, mazmundor misralar bilan gavdalantirilgan. Ularni alohida tahlilga tortish folklorshunosligimiz uchun ko'plab yangi, jiddiy, ilmiy xulosalar berishi aniq.

Yor-yor qo'shiqlarida obrazlar tizimi tahlil etilganda albatta, yor so'zini qo'shiqda tutgan o'rni va ahamiyatiga e'tibor qaratish muhim nazarimizda. Yor-yor qo'shiqlarining janriy xususiyatlari ham (ijro o'rni, ijro usuli, ijrochilarning kim ekanligi, obraz tizimi) shuni talab etadi.

Yor-yor janri haqida folklorshunos olimlar turlicha ilmiy tahlillar, xulosalar, o'ziga xos fikrlar bildirishgan. Olima M.Alaviya "Yor-yorlarda qizning xususiyatlari tavsif qilinadi, kelin-kuyovlarning xulq-atvoridagi go'zallik, fazl va hunaridagi kamolat ta'riflanadi. Bunday yor-yorlarni madhiya yor-yorlari deb ham yuritiladi" [1], deb ta'kidlaydi. Olimaning fikricha yor-yor qo'shiqlarining asosiy obrazlari kelin-kuyov bo'lib, yor-yor so'zining mazmun-mohiyati ham ularga daxldordir. To'ra Qilichev Xorazm nikoh to'ylarini o'rganar ekan "Yotoq to'yi" [1] haqida ma'lumot berib, yor-yor qo'shiqlari aynan shu marosimda ijro etilgan deya ta'kidlaydi. Xalfalar tomonidan aytilgan yor-yorlarning asosiy obrazi kelin ekanligiga, marosimni nikoh to'ydin bir kun avval o'tkazilishi va qizning otasini uyida so'nggi marta o'z erki bilan mehmon bo'lib yotib qolishidagi o'y-kechinmalari chizilgan misralar asos bo'la oladi.

Falsafashunos Anvar Bo'ronov "Yorga yetar kun bormi, yorlonar?..." [6] maqolasida "yor" so'zining kelib chiqishi bilan bog'liq tahlillar beradi. Tadqiqotchi mumtoz

adabiyotda "yor"ning oshiq yo ma'shuqa, yoki do'st, goho esa xudo ma'nosida kelishligini izohlab, "...Tangrichilik dinida Yor tangrining ismlaridan biri. Keyinchalik ayni so'zdan yaratgan (jaratqan), yaratuvchi (jaratuvchi) kabi teonimlar paydo bo'lgan", – deb ta'kidlaydi. Maqolada yana "Yor-yor nega aytiladi?" deya savol berilib, bu haqda "... Birinchidan, jar, ya'ni to'y haqida xabar ma'nosini bersa, ikkinchidan, ikki yorning bir-biriga bog'lanishini anglatadi. Uchinchidan esa tangridan, ya'ni "yor"dan ikki yoshga tilak tilash marosimi sifatida qo'llanadi" kabi mulohazalarini bildiradi. Bizning fikrimizcha ham, yor-yorlarning mazmun-mohiyatida noaniq taqdirda nisbatan xavotirda bo'lgan ikki yoshga yaratgandan baxtli tole so'rash jarayonlari anchagina.

Yor-yorlarning obrazlar tizimi tahlilida yuqoridagi fikrlarga asos bo'la oladigan jihatlarni ham uchratish mumkin.

Yor-yorlarda ota obrazi yetakchi ko'rinishlarni egallaydi. Xalq orasida «Ota rozi – xudo rozi» degan maqolning paydo bo'lishi bejizga emas.

Jonim otam, jon otam,

Duo qiling, yor-yor.

Bir xudoga yolvorib,

Sano qiling, yor-yor.

Otaginam uyida,

Bir gul edim, yor-yor.

Uyimizning to'rida,

Bulbul edim, yor-yor [5].

Kelin ketayotgan o'z ostonasiga bosh egib, ota oyog'iga bosh urib, rozilik, oq yo'l so'rashi, hozirgi kunda odat tusiga kirgan bo'lsa-da, bu ko'rinishda juda katta ma'no-mazmun mavjud.

Kelin nomidan aytilgan yuqoridagi yor-yorda, o'ziga xos iltijo, ko'ngil dardlari ifoda etilgan. Tug'ilib o'sgan beg'ubor bolaligi o'tgan uyidan ketayotgan, faqat bolaligi bilangina emas, shu xonadongina ko'taradigan erkaligi, sho'xligi bilan xayrlashayotib, ostonaga, ota oyog'iga bosh urib turgan qizini duo qiladi, bergan tuziga, mehriga, xizmatiga rozi bo'ladi. Ayni paytda xudoga yolvorib, farzandiga baxt, omad, tinchlik so'raydi. Bu holatdan ota qattiq iztirobda, hayajonda, qizini yaxshi niyatlar bilan, yorug' yuz bilan o'ziga xonadonga kuzatayotganidan xursand bo'lsa-da, lekin mehribon qizini endi begona uyga borib, yangi oilada unga qanday munosabat ko'rsatishini o'ylab qayg'uda, hadikda bo'lishi aniq. Shuning uchun ham bu ko'rinish juda hayajonli va azoblidir.

B. Uaxatov "Qazaxning turmush-salati jырларынын типологиясы" monografiyasida qozoq nikoh to'yida ijro etiladigan "jar-jar"lar haqida ma'lumotlar beradi. Olim o'zbek "yor-yor"i, qoraqalpog' "xe-o'jar"i, tojik "yor-yor"i, tatar "yar-yar"idan qozoq "jar-jar"larining boshqacha ekanligini ta'kidlaydi. Asosan qozoqlarda "jar-jar" ikki guruhga bo'linib (kelin va kuyov tomon), aytishuv tarzda ijro etilishini izohlaydi.

Olim ta'kidlaganidek, yor-yorlarning ijro usuli va o'rinda farq bo'lsa-da, ammo mazmun-mohiyati, obrazlar tizimining shakllanishida o'xshashlik mavjud.

Qutty bolсын тойларың, замандастар, жар-жар,
Жаңалыққа жар болып, қадам бастар, жар-жар.
Бірге аттаған босаға берік болсын, жар-жар,
Үйлеріне құт-бақыт келіп қонсын, жар-жар [7].

Misralarda yuqorida tahlilga tortilgan o'zbek "yor-yor"idagi duo qilish motivi, "jar-jar" namunasidagi ikki yoshning yangi oilasiga qut-baraka so'rash motiviga mos kelmoqda.

O'zbek va qozoq qo'shiqlarida yangi obrazi bilan bog'liq misralar ham o'ziga xos tarzda ko'zga tashlanadi.

Шымылдығын серпи сал,
Көрсін жеңгең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін жеңгең, жар-жар!

Yoki:

Qat-qatgina qatlama,
Qatnalanadi yor-yor.
Qizni olib yangalar,
Otlanadi, yor-yor.
Qizni olib yangalar,
Tura-tursin, yor-yor.
Oq sut bergan onasi,
Rozi bo'lsin, yor-yor [5].

Namunalarda bo'lajak kelinning yaqin insoni yangi bo'lganligiga ishora berilmogda. Chunki, ketayotgan kelinning ortidan yangisi ko'z yosh to'kishligi ta'kidlanmogda. Yoki, yangi obrazi bo'lajak kelinning yangi hayotga tayyorlovchi, yetaklovchi, kuyovni xonadoniga kuzatib boruvchi sifatida ta'riflanmogda.

Qat-qatgina qatlama, qatnaladi, yor-yor,
Qizni olib jengasi otlonadi, yor-yor,
Qizni olib jengasi shashmay tursin, yor-yor.
Oq sut bergan onasi rozi bo'lsin, yor-yor [5].

Tojikistonda yashaydigan o'zbeklarning laqay urug'i yor-yorlarida ham shunday ifodalarning mavjudligi, yangalarning qiz uzatish vaqtidagi mavqei yuqori ekanligini asoslaydi.

Shildir-shildir shuvoqqa,
Sirg'am tushdi, yor-yor,
Sinalmagan joylarga,
Singlim tushdi, yor-yor [5].

Yoki:

Сылдыр-сылдыр қамысқа
Сырғам түсті жар-жар.

Сыраспаған жат елге,
Апам түсті жар-жар.
Апам үшін қабырғам,
Қиысадау жар-жар.
Қолымдағы қос жүзік
Майысадау жар-жар [9].

Kelinning opasi yoki singlisining nomidan aytilgan bu misralarda noaniq taqdir xavotiri, yot elga ketayotgan singil/opadan ayrilayotgan jigarning o'y-kechinmalari badiiy parallelizm bilan o'ziga xos tarzda xalqona ifodalangan.

Xalq og'zaki ijodida janrlararo bog'lanishlar, misralarning almashib ijro etilishi, ijro usuli va ijro o'rnidagi o'zgarishlar har doim uchrab turadi. Yor-yor qo'shiqlari o'lanlar, laparlar, to'y marosimining turli qismlarida ijro etiladigan aytimlarda ham bunday diffuzion holatlarni uchratish mumkin. Folklorshunos Oxunjon Safarov Buxoro nikoh to'ylari misolida "Kuyov o'tirsin" va "Kelin o'tirsin" marosim qo'shiqlarini tahlil etarkan, "Kelin o'tirsin" aytimlarida yor-yor qo'shiqlarining o'xshash motivlari va misralari mavjud ekanligini izohlaydi va quyidagi namunani keltiradi:

O'tiring kelin, o'tiring,
Karnay-surnay chalingan
To'y sizniki, o'tiring.
Ostonasi tillodan
Uy sizniki, o'tiring.
Beqasam to'n kiyirilgan,
Yor sizniki, o'tiring,
Shohi ko'rpalar tashlangan,
To'r sizniki, o'tiring [3].

Ko'rinish turibdiki, misralarning so'nggida "yor-yor" radifining o'rniga "o'tiring" so'zi kelmoqda. Kelinining yangalari tomonidan aytilgan yor-yorlarda kelinni ovutish mazmuni ustivor bo'lsa, yuqoridagi "Kelin o'tirsin"da ijro etilgan qo'shiqda kuyov tomonning vakili kelinga atalgan narsalarni sanab xushomad qilayotganday tuyuladi. Har ikki holatda ham asosiy obraz – kelin ekanligi ko'zga tashlanadi.

Yoki:

Olatog'ning boshidan ko'ch keladi,
Qora yu'rg'a selkillab bo'sh keladi,
O'z yoringdan ayrilish yomon ekan,
Qora ko'zdan mo'ltillab yosh keladi [4].

kabi to'rtlikning yor-yor qo'shiqlari tizimida ham uchrashligi obrazlarning his-tuyg'ularini, dard-alamlarini ifoda etish uchun yetakchi misralar ekanligini asoslaydi.

Ana to'vning boshidan,
Ko'ch keladov, yor-yor,
Qora to'rg'a jonivor,
Bo'sh keladov, yor-yor.
Qarindoshdan ayrilg'on,
Jaman ekan, yor-yor,
Qora ko'zdan mo'ldirab,
Jash keladov, yor-yor [5].

Namunadagi misralarning mazmuni va ifodasida motam marosimi bilan bog'liq hasratlar mavjud. Birinchi namuna aynan matom marosimida ijro etilgan bo'lsa, ikkinchi namuna to'y marosimlarida ham kuylangan bo'lib, yor-yorning asosiy mazmuni otasiz yoki onasiz qizning dardi alamiga bag'ishlangan.

Chimildiqning bog'idan sichqon qochdi,
Ula-bula shu to'yda qornim ochdi [1].

O'lanning takroriy ifodasini quyidagi yor-yor qo'shiqlarida uchratamiz:

Chimildiqti bovidan,
Chichqon qochti yor-yor.
Chakka mayiz tovolmay,
Kuyov qochdi yor-yor [5].

Har ikki namunada ham noliq, hasrat ifodasi aks etgan. Janrlarning bir-biriga o'xshash va o'ziga xos jihatlari

ana shunday takroriylik, o'zgaruvchanlik, ijrodagi ijodkorlik nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, har ikki xalqning yor-yor qo'shiqlaridagi umumiy va o'ziga xos jihatlari tahlilga tortilganda, ularda an'anaviy motivlarning mavjudligiga ko'ra ham bir necha bo'limlarga ajratish mumkin. Ular:

a) qismatga ko'nish va ko'ndirish motivi;

b) kelin bo'lib yot xonadonga uzatilayotgan qizning ahvoli aachinish motivi;

v) qadrdon uyidan butunlay chiqib ketayotgan qizning alamli o'kinchlariga dalda berish, u borayotgan xonadonni maqtash motivlari;

g) kelin bo'lib borayotgan qizning ta'rifu tavsifini ulug'lash motivi;

d) uzoqqa qiz bergan ota-onaning armonlarini kuylash motivi.

Keyingi tahlillarda bu motivlarning o'ziga xos xususiyatlari yanada to'liqroq o'rganiladi.

ADABIYOTLAR

1. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. -Т.: “Фан”. 1974. -Б-224.
2. Qilichev T. Xorazmda nikoh to'yi qo'shiqlari va xalfalar ijodi// O'zbek tili va adabiyoti jurnali. 1985. №6. 41-44-betlar.
3. Сафаров О. “Келин ўтирсин” ва “Куёв ўтирсин” маросим қўшиқлари// Ўзбек тили ва адабиёти журналы. 1989. №5. 35-40-бетлар.
4. То'у muborak, yor-yor. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi O.Safarov. -Т.: Ma'naviyat, 2000, -Б-234.
5. Тўхлиев Б., Шералиев Э., Аликулова Ҳ. Ўзбек халқ қўшиқлари. Ёр-ёрлар. –Т.: 2009. –Б-105.
6. Бўронов А. Ёрга етар кун борми, ёронлар?...//Маънавий ҳаёт. -Т.: 2022, №3, 66-69-бетлар.
7. Dala material: Parkent tumani, Bo'ston ovulida yashovchi Mirtajieva Turdigul, 1955-yilda tug'ilgan. Nafaqada.
8. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. Алматы. 1983. -Б-161.
9. Dala material: Qibray tumani yashovchi Baymuratova Xaldianar Turanovna, 1954 yilda tug'ilgan. Nafaqada.

Mahbuba ANORBOYEVA,
Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi
E-mail: anorboeva72@gmail.com

ADU professori, f.f.d. Nabieva D. taqrizi ostida

SOCIOLINGUISTIC FEATURES OF THE SPEECH GENRE "TOAST" IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article discusses the sociolinguistic features of the speech genre of toast. Particular attention is paid to the national-cultural and social features of the speech genre toast in the speech genres that are characteristic of the official style. The fact that the genre of toast speech in the Uzbek language consists of speech acts of greeting and prayer determines the originality of the genre of toast speech in the Uzbek language.

Key words: toast, prayer, wish, congratulation, wedding, party, event, sender, listener.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ЖАНРА "ТОСТ" В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются социолингвистические особенности жанра тостовой речи. Особое внимание уделяется национально-культурным и социальным особенностям речевого жанра в речевых жанрах, характерных для официально-делового стиля. То, что жанр тостовой речи в узбекском языке состоит из речевых актов приветствия и молитвы, определяет своеобразие жанра тостовой речи в узбекском языке.

Ключевые слова: тост, молитва, пожелание, поздравление, свадьба, вечеринка, мероприятие, адресант, слушатель.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "QADAH SO'ZI" NUTQIY JANRINING SOTSIOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada qadah so'zi nutqiy janrining sotsiolingvistik xususiyatlari haqida mulohaza yuritiladi. Bunda rasmiy va ijtimoiy rasmiy uslubga xos nutqiy janrlarda qadah so'zi nutqiy janrining milliy madaniy, ijtimoiy xususiyatlariga alohida urg'u beriladi. O'zbek tilida qadah so'zi nutqiy janri tabrik va duo nutqiy aktlaridan iborat ekanligi o'zbek tilidagi qadah so'zi nutqiy janrining o'ziga xosligini belgilaydi.

Kalit so'zlar: qadah so'zi, duo, tilak, tabrik, to'y, bazm, tadbir, so'zlovchi, tinglovchi nutqi.

Kirish. Til tizimida o'ziga xos nutqiy maqsad, kompozitsiya va uslubga xoslangan nutqiy butunliklarning hosil bo'lishi turli nutqiy janrlarni paydo bo'lishiga olib keladi. Nutqiy janrlarda xalqning milliy qadriyatlarini, qarashlari, udumlari va tarixi bilan bog'liq shakllangan so'zlashish, ya'ni kommunikativ aloqa uslubi o'z aksini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadah so'zi nutqiy janri yuzasidagi ilmiy izlanishlarda hozirgi kunga qadar qadah so'zi nutqiy janri Rossiya olimlari tomonidan turli tizimli tillarda, xususan, rus va ingliz tillari misolida o'rganilgan. Rus lingvistlari Ye.G.Beyninson qadah so'zi nutqiy janrini ritual diskursining bir komponenti va folklor janri sifatida o'rganib bo'lsa, Ye. M. Arxipova pragmalingvistik, lingvomadaniy va antropotsentrik aspektlarini tadqiq qilgan [3,2]. M.Yanli esa qadah so'zini etiketli nutqiy janr sifatida o'rganib bo'lgan [4]. N.Loktionova esa tostning birlamchi kichik janr sifatidagi belgilarini qayd etadi [1].

Taxlillar shuni ko'rsatadiki, rus mualliflar ishlarida qadah so'zi nutqiy janri klassifikatsiyasi va ularning lingvistik ifodalanishi haqida to'liq ma'lumotlar jamlangan emas. Garchi ular o'z tadqiqotlari davomida qadah so'zi nutqiy janrini folklor, lingvomadaniy, pragmalingvistik, antropotsentrik kabi bir qator aspektlarda tekshirgan bo'lsalarda, lekin ushbu mualliflarning tadqiqot ishlarida qadah so'zi nutqiy janrining o'zbek va ingliz tilida qiyosiy-tipologik tadqiqiga oid muammolar to'liq o'rganilgan emas. Ayniqsa, qadah so'zining rasmiy, diniy va so'zlashuv uslubiga oid shakllari "qadah

so'zi" nutqiy janri doirasiga jamlanib, qiyosiy tadqiq etilmagan. Mavjud manbalarda qadah so'zi nutqiy janrining tipologik tadqiqi, qolaversa, qadah so'zi nutqiy janrini ingliz va o'zbek tillarida qiyoslab o'rganishga bag'ishlangan lingvistik tadqiqotlarning mavjud emasligi ushbu tadqiqotimizning tilshunoslik fanida yangi tadqiqot ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Turli tizimli tillarda qadah so'zi nutqiy janr sifatida o'ziga xos nutqiy maqsad, kompozitsion tuzilish va uslubga xoslanganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Har bir nutqiy janrining tashkiliy va matniy kompozitsion tuzilishi mavjud. Nutqiy janrning tashkiliy kompozitsion tuzilishi uning marosim sifatida voqehlanishi va undagi nutqiy aktlarning ketma-ket qo'llanilishini nazarda tutadi. Qadah so'zi nutqiy janri marosimiylik xususiyatiga ega bo'lib, uning rasmiy va ijtimoiy norasmiy shakllari mavjud. Marosim ko'rinishidagi qadah so'zlari davlat darajasidagi rasmiy tadbirlar (banketlar)da tadbirning bir qismi sifatida ishtirok etadi. Masalan, Buyuk Britaniyada qirolichaning rasmiy uchrashuvlardan so'ng o'tkaziluvchi banketlarda qirolicha va rasmiy mehmon nutqidan so'ng gimn chalinadi va ortidan qadah ko'tariladi. Bunday qadah ko'tarish usuli rasmiy uslubga xoslanganligi bilan ajralib turadi. Bunda rasmiy qadah so'zining tashkiliy kompozitsion tuzilishi mehmonlar tashrifi, salomlashish, fotosessiya, mehmon va mezbong nutqi, gimn va qadah ko'tarish, dasturxonga taklif qilish kabi bir qator bosqichlardan iborat bo'ladi. Demak, rasmiy qadah so'zlari rasmiy tadbirlarning bir qismi ekanligi, rasmiy belgilangan

kishilarning qadah nutqini so'zlashga ijozat berilishi, rasmiy qonun-qoida va mehyorlarga bo'ysunishi bilan xarakterlanadi.

Shuni aytish kerakki, til tizimida ijtimoiy aytiladigan qadah so'zlari o'ziga xos ijtimoiy maishiy ruhda o'tkazilishi bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy rasmiy qadah so'zlari turli ijtimoiy tadbirlarda, bazm va kechalardagi qadah so'zlarida ijtimoiy rasmiy va samimiy, kamtarlikka yo'naltirilgan so'zlar qo'llanilib, o'ziga xos ijtimoiy tartib asosida o'tkaziladi. Bu esa kishilarning ijtimoiy tadbirlarda qadah so'zlarini alohida ehtibor bilan tinglashlari va so'zlashlarini talab qiladi. Shuni aytish kerakki, ijtimoiy kichik guruhlarda, masalan, oila, do'stlar, qarindoshlar, kursdoshlar, sinfdoshlar, kasbdoshlar davrasi kabilarda qadah so'zi aytish va qadah ko'tarishning o'ziga xos odobi, etiketi mavjud. Bunday jarayonlarda qadah so'zi aytuvchi va qadah so'zi tinglovchilarining o'ziga xos madaniyati, majburiyati mavjud bo'ladi. Ayniqsa, qadah so'zi nutqiy janri madaniyatida qadah so'zi aytishni boshqarish faol, so'zamol qatnashchi zimmasiga yuklanadi. Do'stlar orasida jamoat joyida tadbir egasining qadah so'zini boshlab berish anhanasida qadah so'zi aytish orqali dasturxonga taomlanishga taklif ma'nosi anglashiladi va shu bilan birga tadbir egasining tadbirda qatnashayotganlarga bo'lgan hurmati ifodalanadi. Aksariyat hollarda asosiy ovqatlanish davomida yoki ovqatdan so'ng qolgan tadbir qatnashchilari birma-bir qadah so'zi aytishi qadah so'zi nutqiy janrida kollektivlik, jamoaviylik xususiyati mavjudligidan darak beradi.

O'zbek lingvomadaniyatidan farqli o'laroq, yevropa mamalakatlari, xususan, ingliz, rus lingvomadaniyatlarida qadah so'zining turli vaziyatlarda o'ziga xos mazmuniy funktsional xususiyatlari bor. Masalan, nishonlash mazmunidagi ijtimoiy tadbirlarda qadah so'zining tabriklash nutqiy akti dominantlik qiladi. Bunda maqtov, ulug'lash, sharaflash, yutuqlarni ehtirol etish, yutuqlarga falsafiy va shaxsiy, tanqidiy munosabatini bildirish kabilar yetakchilik qiladi. Ta'ziya tadbirlarida esa qadah so'zlari mazmunan vafot etgan kishiga bo'lgan hurmatini ko'rsatish, ular bilan vidolashish, ajrashish (oilaviy) vaziyatlarida so'zlovchiga psixologik tasalli berish mazmunlarida bo'ladi. Yevropa mamlakatlarida qadah so'zi aytish qadah ko'tarilayotgan shaxsga o'z sovg'asi sifatida aytilayotganligi bois qadah so'zlarini aniq, lo'nda, qisqa va mazmunli aytish zarur. Bunda qadah so'zining hurmatlash, qadrlash ma'nolari kelib chiqadi. Bundan tashqari qadah nutqiy janrida shu vaziyat bilan bog'liq xotiralarni eslash, yoqimli va mavzuga oid hazillar aytish, maslahat, tavsiya, nasihat mazmunida so'zlash, ijtimoiy yoshga munosib tilaklar aytish, shaxsiy munosabat bildirish, mashhur tsitatlardan keltirish, voqeaga falsafiy yondoshish, adolat va haqiqat nuqtai nazaridan yondoshish kabi mazmunlar ham mavjud.

Ingliz lingvomadaniyatida qadah so'zi nutqiy janri matni nutqiy vaziyatga qarab qisqalik, lo'nda, mahnoli, falsafiy, pozitiv, shaxsiy munosabat, rituallik, ijtimoiylik, guruhlilik, ehtirol, hurmat, sharaflash, ulug'lash, tilak, quvnoqlik, motivatsiya, do'stlik, bazmu jamshid, tadbir, marosim, yig'ilish, ko'ngil ko'tarish, xushvaqtlik, chiroyli so'zlash, qadrlash kabi xarakterli xususiyatlarning mavjudligi bilan xarakterlanadi. Masalan, ingliz xalqida to'y tadbirida

qadah so'zi aytish alohida to'ying bir qismini tashkil qiladi. Bunda tortning kesilishi va qadah ko'tarilish jarayoni yonmayon ijro etiladi. Odatda to'yda uzoq nutq so'zlash kerak emas. Kelin kuyov ishtirokida tort kesilgach to'yni olib boruvchi hammadan jimjitlik saqlashni so'raydi. Odatlarga ko'ra birinchi tost kelinning qarindoshi yoki do'sti tomonidan aytiladi. U quyidagi qadah so'zining tayyor qolipidan foydalanib, o'z nutqini boshlashi mumkin. *"Ladies, and gentlemen, I have 'leasure in 'ro'osing the toast to the bride and bridegroom."* To'y vaqtida to'yga oid hazil va ahmoqona o'hshatishlar aytish mumkin emas. Shundan so'ng kelin kuyovlar minnatdorchilikning qisqa shakllari orqali javob so'zlarini aytdilar, masalan, *Thanks or Thanks a lot*. Qo'shimcha tarzda kuyov va kelinning o'rtoqlariga ham qadah so'zlaridan aytish mumkin.

Tahlil va natijalar. So'nggi yillarda o'zbek lingvomadaniyatida ijtimoiy ommaviy va oilaviy tadbirlarda qadah so'zi nutqiy janrining qo'llanilishi deyarli pasayib bormoqda. Buning sababi o'zbek xalqi tafakkurida may ichishga bo'lgan salbiy munosabatni mavjudligidir. Bunda may ichgan kishining jamiyatdagi kishilarga zarar yetkazishi, qo'ni - qo'shni, yor birodar, oila ahzolarini bezovta qilishi odobdan emasligi, shuning uchun erkak kishilar aroq ichishda me'yorni bilishi, o'zbek ayollarning mast bo'lishi ideal muslima ayol tasavvuriga putur yetkazishi kabilar muhim o'rin tutadi. Ayollar uchun may ichishlik yengiltaklik, sharmhayosizlik, beodoblik, tarbiyasizlik, ayshu ishratga berilish kabi bir qator salbiy mahmolarni anglatadi. Bunda, ayniqsa, ayol-qizlarning o'zini tutish va jamiyatdagi odobi va xulqiy nazorati oila ahzolari, asosan, ota-onasi va oilaning erkaklar jamoasi zimmasida bo'lganligi sababli istiqomat qilayotgan ijtimoiy jamiyatda ayollarning erkak qarindoshlariga, bolalari, erlari, ota, aka va ukalariga nisbatan "isnod" deb qabul qilinadi. Jamiyatda ayollarning may ichishi qoralanar ekan, ayollar zimmasiga oila shahninga dog' tushurmaslik, la'natlanmaslik, oqpadar bo'lmaslik kabi salbiy ijtimoiy tamg'alardan yiroq yurish vazifasi yuklanadi. Bu kabi jamiyat qoidalariga rioya qilish esa jamiyatda ideal muslima, oilaparvar ayol obrazini yaratishga xizmat qiladi.

Shuni aytish kerakki, ingliz lingvomadaniyatidagi qadah so'zida aytiladigan tilaklar o'zbek lingvomadaniyatida ko'p hollarda duolar ko'rinishida namoyon bo'ladi va duolar orqali ruhiy motivatsiya, tasalli beriladi, maqtaladi, tabriklanadi. To'y tadbirlaridagi duolarning o'ziga xosligi shundaki, ijobiy istaklarini izhor qiluvchilar ichidan muvaffaqiyatli hayotiy tajribaga ega bo'lgan tabarruk insonlar, jumladan, oqsoqollar boshlab beradi va shundan so'ng to'y ishtirokchilari va eng so'nggida ikki quda tomonidan bildiriladi.

Xulosa va takliflar. Ingliz va o'zbek tillarida qadah so'zi nutqiy janrining sotsiolingvistik tahlili shuni ko'rsatadiki, turli madaniyatlarda bir nutqiy janrning funktsiyasi ikkinchi bir nutqiy janr orqali ham namoyon bo'lishi mumkin. Bu esa har bir xalqning milliy tafakkuridan kelib chiqib, o'ziga xos milliy nutqiy janrlar hosil bo'ladi, degan ilmiy xulosani tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Loktionova N.M., Svetlana A. Kruglova, Olesya A. Drozdova, Irina A. Zhyvotkova, and Olga Y. Potanina Category Features of Toast as Small Speech Genre// SHS Web of Conferences 50, 01019 (2018) <https://doi.org/10.1051/shsconf/20185001019> CILDIAH-2018
2. Архипова. Е.М. Тост как первичный речевой жанр в современной концепции научного знания. Научная мысль. Кавказа 2010 № 3, с 151-155.
3. Лингвокультурные характеристики тоста как фольклорного жанра и компонента ритуального дискурса. Бейнинсон Елена Григорьевна, // Проблемы лингвистики и коммуникации. Научный вестник ЮИМ №4 2014, с 37-39.
4. Ма Яньли. Застольный ритуал и концепт "застолье" в китайской и русской лингвокультурах: Дис. ... канд. филол. наук. М., 2005. 165 с. С. 39.

Nurbek AYAQULOV,
Guliston davlat pedagogika instituti
ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, (PhD)
Aziza AYAQULOVA,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

MUAYYAN MAQSADLAR QARATILGAN TILNING LEKSIK TARKIBI SOHA TERMINOLOGIYASI MISOLIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada biz maxsus maqsadli tilning leksik tarkibi, soha terminologiyasidagi o'rni, lingvistik xususiyatlarini muhokama qilamiz. Agar umumiy lug'atda bu terminlar ketma-ket berilgan bo'lsa, maxsus lug'atda ular o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shunday qilib, bir so'z bir ma'noga ega bo'lganda, terminlarga qo'yiladigan talab sifatida har doim bir ma'nolilik ajratib ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: termin, sinonimiya, antonimiya, polisemiya, leksika, lingvistik tadqiqotlar, terminologik birliklar.

ЛЕКСИЧЕСКИЙ СОСТАВ ЯЗЫКА, НАПРАВЛЕННЫЙ НА КОНКРЕТНЫЕ ЦЕЛИ, ЯВЛЯЕТСЯ ПРИМЕРОМ ПОЛЕВОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье мы обсуждаем лексический состав языка специального назначения, его место в терминологии отрасли, лингвистические особенности. Если в общем словаре эти термины даны последовательно, то в специальном словаре они имеют свои особенности. Таким образом, когда слово имеет единственное значение, однозначность всегда выделяется как требование к терминам.

Ключевые слова: термин, синонимия, антонимия, полисемия, лексика, лингвистическое исследование, терминологические единицы.

THE LEXICAL COMPOSITION OF THE LANGUAGE AIMED AT SPECIFIC GOALS IS AN EXAMPLE OF FIELD TERMINOLOGY

Annotation

In this article, we discuss the lexical structure of the special purpose language, its place in the terminology of the field, linguistic features. If in the general dictionary these terms are given in sequence, in the special dictionary they have their own characteristics. Thus, when a word has a single meaning, unambiguity is always singled out as a requirement for terms.

Key words: term, synonymy, antonymy, polysemy, lexicon, linguistic research, terminological units.

Terminologiya adabiy tilning yozma va og'zaki shakllarga ega bo'lgan, ilmiy va ishlab chiqarish-texnika sohasidagi mutaxassislarning nutq amaliyotiga xizmat qiluvchi quyi tizimlaridan birini tadqiq qiladi[1]. Adabiy tilning ushbu quyi tizimi ko'plab ilmiy uslub, ilmiy-texnik uslub, ishlab chiqarish uslubiyati, sanoat tili, sohaviy til, texnik til va b. shu kabi tushunchalarni qamrab oladi. So'nggi yillarda "muayyan maqsadlar qaratilgan til" birikmasi termin sifatida barcha sohalar, xususan, investitsiya terminologiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda faol qo'llanila boshadi. Tilshunoslar, jumladan, terminologlar tomonidan faol qo'llaniladigan "muayyan maqsadlar qaratilgan til" (keyingi o'rinlarda - MQT) tushunchasi o'z tarixiga ega.

Xalqaro ilmiy muloqat vositalari masalasi 20-asrning o'rtalarida ilmiy va ilmiy-texnikaviy ma'lumotlar almashinuvi deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan bir paytda dolzarb va ahamiyatli desak xato qilmagan bo'lamiz. Biz N.B. Gvishianining so'zlariga qo'shilgan xolda bilan "ilmiy ma'lumotni uzatish masalasi, xususan, muayyan bilim sohasida muloqot qiluvchi olimlarning suhbat jarayonida turli tillardan foydalanishi murakkab vaziyatni keltirib chiqaradi. Natijada, terminologik birliklarni maxsus lug'atning bir tizimidan boshqasiga mutanosib tarzda o'tkazish zarurati paydo bo'ladi. Garchand xalqaro ilmiy aloqaning asosiy vositasi sifatida bitta til (masalan, ingliz tili) qo'llanilsada, ushbu murakkab vaziyatga munosib yechim bo'la olmayotganligini kuzatishimiz mumkin[2].

Terminologiya tarixini o'rganar ekanmiz, bir necha o'n yilliklar davomida sohaviy muloqotga xizmat qiluvchi til quyi tizimi MDX terminologiyasida ham, xorijiy terminlarda ham ko'plab turli xil tushuncha va terminlarning paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Bir muncha vaqt davomida har bir mamlakat ushbu til quyi tizimi uchun o'ziga xos belgiga ega edi.

N.B. Gvishiani ta'kidlaganidek, "tobora ortib borayotgan ilmiy sohalarining tabaqalanishi natijasida yuzaga keladigan xalqaro ilmiy muloqotga bo'lgan ehtiyojning ortishi, umumiy tildan farqli o'laroq muayyan maqsadlar qaratilgan til («language for specific purposes») tushunchasining zaruriy va tabiiy ravishda turli mamlakat olimlari tomonidan ommaviy tan olinishiga olib keldi. Yevropada *tibbiyot, huquq, ta'lim, investitsiya* va b. shu kabi inson faoliyatining turli sohalarida qo'llaniladigan, "**muayyan maqsadlar qaratilgan til**" mavzusidagi dastlabki simpozium 1977 yilda Vena shahrida tashkil etilgan[3].

Dastlab, ushbu termin ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish bo'yicha bir qator konferensiyalarga bag'ishlangan xalqaro ilmiy muloqotga xizmat qiluvchi ingliz tili variantlaridan biri sifatida qabul qilingan edi. Tilni maxsus maqsadlarda o'qitish texnikasi va usullariga qiziqish ortib borishi natijasida, ingliz tilini muayyan maqsadlar qaratilgan til sifatida o'qitish metodikasi ishlab chiqilmoqda. Shubhasiz, tadqiqot predmeti sifatida MQT xususiyatlarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan monografiyalarning paydo bo'lishi xususan, A.I. Komarovaning "Muayyan maqsadlar qaratilgan

til (MQT): nazariya va usul” (unda ingliz tilining funksional xilma-xilligi muhim rol o'ynaydi) [1996] yaratilishi tasodifiy emas, albatta. Binobarin, muayyan maqsadlar qaratilgan tilning metodologik masalariga N.B. Gvishianining **“Ilmiy muloqot tili”** (metodologiya masalalari)” mavzusidagi monografiyasi bag'ishlangan[4]. Xulosa qilib aytganda MQT (Muayyan maqsadlar qaratilgan til) terminining olimlar o'rtasida faol qo'llanilishi ingliz tilining ommalashuviga yordam berdi, natijada, terminologiya bo'yicha xalqaro konferensiyalarning rasmiy ish tili sifatida - ingliz tili tobora keng qo'llanilishiga olib keldi. Bora-bora “muayyan maqsadlar qaratilgan til” termini nafaqat xalqaro ilmiy muloqat vositasi sifatida, balki, xar qanday soha terminologiyasining muhim bo'g'iniga aylandi va tilshunoslikda keng qo'llanila boshlandi.

Jahon tilshunosligida umumiy til quyi tizimi, ya'ni, muayyan maqsadlar qaratilgan til tushunchasining rivojlanishi o'zoq tarixga ega. Hozirda ham muayyan maqsadlarga qaratilgan til tushunchasi ko'plab ilmiy tadqiqotlar hali ham turlicha ifodalashini uzatishimiz mumkin. Masalan: **ilmiy nutq, ilmiy taqdimot uslub, ilmiy uslub, sohaviy til, maxsus til, ilmiy-texnik uslub, ilmiy-texnik til, ilmiy til** va b.

Jahon tilshunosligida ham, MDH tilshunosligidagidek ko'plab maqolalar mavjud bo'lib, ularda hozir ham yuqorida qayd etilgan tushunchaning muvofiqligi, *muayyan maqsadlarga qaratilgan til* va *milliy adabiy til* tushunchalarining o'zaro munosabati qizg'in baxs-munozaraga sabab bo'ladi.

Muayyan maqsadlarga qaratilgan til (keyingi o'rinlarda - MQT)ning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlar qatoriga A.I. Komarovning tadqiqotlarini kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi, nazarimizda. Uning fikricha muayyan maqsadlarga qaratilgan til – “kategorik-konseptual va lingvistik xususiyatlarga ega bo'lgan tilning maxsus turi”, ya'ni muayyan soha bo'yicha muloqot qilishda ishlatiladigan “umumiy til” ning o'ziga xos turi[5].

I.S. Kudashevaning tadqiqotida *muayyan maqsadlarga qaratilgan til* – har qanday bilim yoki faoliyat sohasida, asosan, soha ma'lumotlarini uzatish uchun ishlatiladigan, milliy tilda so'zlashuvchilarning muloqot jarayonidan farqli bo'lgan, konseptual apparatni aks ettiruvchi tabiiy yoki sun'iy lingvistik vositalar to'plami ma'nosida ifodalangan[6].

Yuqoridagi fikr muallifi MQTni milliy tilda so'zlashuvchilarning faqatgina muayyan qismigagina tegishli deb hisoblaydi. Shunday ekan, milliy tilda muayyan sohaga mansubligi bilan farqlanuvchi bir nechta MQT mavjud bo'ladi. Natijada muayyan sohaga oid terminologik lug'atni shakllantirishda tavsiflangan MQT chegaralarini aniq belgilash olish maqsadga muvofiq nazarimizda.

Tilning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida muayyan maqsadlarga qaratilgan til muloqotda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. **kommunikativlik funksiyasi** – sohaga oid axborotlarni uzatishda namoyon bo'ladi;

2. **kognitiv funksiyasi** – insonning til yordamida tevarak-atrofdagi voqelikni bilish va ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish jarayonida namoyon bo'ladi;

3. **informativlik funksiyasi** – insoniyat tomonidan to'plangan tajribani saqlash va uzatish jarayonida namoyon bo'ladi. Muayyan maqsadlarga qaratilgan tilning yuqorida keltirilgan funksiyalari investitsiya sohasiga oid terminologiyani tadqiq qilishda ham samarali hisoblanadi. Binobarin xar bir sohada bo'lgani kabi investitsiya sohasida ham o'ziga xos murakkab terminlar mavjud bo'lib, ularni soha

kesimida o'zaro kichik guruhlariga ajratib o'rganish, funksional-semantik, stilistik va tarjima jihatlariga alohida e'tibor berish lozim.

Muayyan maqsadlarga qaratilgan zamonaviy tilning rivojlanishi (MQT) ko'p tilli lug'atning o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi. Binobarin, MQTning leksik tizimi va uning tarkibiy qismlari – leksik vositalari alohida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning chegaralarini ajratib olish va tavsiflash masalasiga o'nlab, balki yuzlab tadqiqotlar bag'ishlangan.

Muayyan maqsadlarga qaratilgan til birinchi navbatda alohida soha tili sifatida shakllangani uchun muayyan sohaviy leksikasiga ega bo'lishi lozim. Nafaqat ingliz va o'zbek balki xar bir tilning markaziy birligi so'z bo'lib, uni sohalar kesimida o'rganishga qiziqish tobora ortib bormoqda. Muayyan MQTga yoki sohaviy terminologiyaga oid leksik birliklar haqida, tadqiqotchilar hozirda muayyan qarash yoki nazariyaga ega emaslar. Shuning uchun leksik vositalarning umumiy qabul qilingan tasnifi, xususiyatlari va tipologiyasi hali-xanuz mavjud emas va noaniq masalalardan biridir.

Xozirgi kunda ensiklopediyalar, lug'atlar, ilmiy adabiyotlarda “termin” tushunchasiga hamroh bo'lgan o'nlab ta'riflar mavjud. 1977 yilda V.P. Danilenko o'z ishida termin so'zining ma'nosini tushuntiruvchi leksikografik manbalar va ilmiy ishlardan to'plagan 20 dan ortiq ta'riflarni keltirgan[7]. O'shandan beri o'tgan o'ttiz yil davomida “termin” tushunchasini belgilovchi ta'riflar soni tabiiy ravishda sezilarli darajada oshganini taxmin qilish mumkin.

Lekin tilshunoslar ham ba'zan turli soha terminlarga ta'rif keltirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. R.Bonononning fikricha, tarjimonlar uchun terminologiya bu “men bilmagan so'zlar”, lug'atda yo'q so'zlar yoki sohaviy jargondir[8].

Hozirgi kunda tilshunoslikda “sohaviy leksika” termini tobora faol qo'llanilmoqda. Biroq ushbu leksika tarkibi qanday terminlardan iborat? Tilshunoslikda muayyan sohaga oid bo'lmagan leksika mavjudmi? Barcha maxsus leksika tarkibi terminlardan tarkib topganmi? Agar yo'q bo'lsa, unda terminlardan tashqari qanday birliklar mavjud? Yuqoridagi berilgan savollarga aniq javob topish biroz mushkul vazifa, nazarimizda. Biroq, ushbu masalalarni hal etish uchun terminologiyaga oid juda ko'p tadqiqotlar olib borilgan.

S.V. Grinev 1993 yilda termin tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan ikkita qarashni ilgari surdi. Birinchi qarashga ko'ra, ko'plab tadqiqotchilar (ular orasida S.V. Grinev V.P. Danilenko ham bor) sohaviy termin umumiy so'zga aylanib bormoqda deb hisoblashadi. Ikkinchi qarash tarafdorlari (ular uchun, xususan, S.V. Grinev N.F. Yakovlevga ishora qiladi) til rivojlanishi jarayonidagi xar qanday sohaviy terminlar kundalik ishlatiladigan faol so'zlarga aylanadi deb hisoblashadi[9].

Hozirgi vaqtda investitsiya terminlarini shartli ravishda uch guruhga bo'lish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

Birinchi, investitsiya sohasiga oid terminlarning bir ma'noli bo'lishi, ularning semantikasi va investitsiyaga oid mavzuda qo'llanilishining qat'iy chegaralariga ega bo'lishi lozim. Binobarin, investitsiya terminlari ingliz va o'zbek tillarida milliy til lug'atidagi juda kichik so'zlar guruhi bo'lib, ularning qo'llanish sohasi muayyan chegaralari bilan ajralib turadi va terminlarning ma'nosi faqat tor doiradagi mutaxassislariga ma'lum bo'ladi. **Masalan:**

Ingliz tilida	O'zbek tilida
Asset Allocation	Pul mablag'larining taqsimlanishi
broker	broker
Bull market	Qora bozor
diversification	diversifikatsiya
dividend	Divident, foyda

Eurobond	Yevropa obligatsiyalari
Indexes	Indeks ko'rsatkichlari

2. Investitsiya terminlarining ikkinchi guruhni har bir so'z (ayniqsa, ot) termin vazifasini o'tashi mumkinligi, ularning har biri muayyan ilmiy bilimlar tizimining bir bo'lagi ekanligini ta'kidlovchi tilshunos olimlarning qarashlariga

asoslanadi desak mubolag'a bo'lmaydi. Unga ko'ra, milliy tilning lug'at tarkibini tashkil etuvchi so'zlarning polisemantik va polifunksional ekanligi tan olinadi. Masalan:

Ingliz tilida	O'zbek tilida
Inflation	oynadagi antenna
correlation	o'liq nuqta
dealer	o'lik hudud
load	Zo'riqish, og'irlik, nagruzka
bond	obligatsiya
option	opsiya

3. Investitsiya terminlarining uchinchi guruhiga ingliz va o'zbek tillarida ikki xil vazifada qo'llaniladigan birliklarni

kiritishni lozim topdik. Bunda investitsiya terminlari maxsus soha terminologiyasidan umumiy lesikaga o'tadi.

Ingliz tilida	O'zbek tilida
Portfolio	Investitsion portfolio
Risk management process	Xavf-xatarni baholash jarayoni
Speculator	chayqovchi
Security	Qimmatbaho qog'oz
Yield Curve	Yashirin foyda

F. Uilrayt metaforani "**semantik harakat**" deb hisoblaydi va harakat g'oyasi "metafora" so'zida yashirinligini ta'kidlaydi. Chunki ushbu so'z ma'nosiga kiritilgan *harakat (fora)* aynan semantik harakatdir – bu qo'sh tushuncha tasavvur va birikmada sodir bo'ladigan, metafora jarayonining mohiyatini bildiruvchi targ'ibot harakati ma'nosini bildiradi[10]. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, terminologiyaning shakllanish davri uchun metaforik yoki metonimik ko'chish jarayoni odatiy holatdir.

Investitsiya sohasiga oid terminlarni tahlil qilish natijasida soha terminologiyasi shakllanishining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan terminlarning aksariyati metaforik xususiyatga ega bo'lib, birinchi navbatda investitsiya, parovoz va vagon qurilishining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Сложеникина Ю.В. Терминологическая лексика в общезыковой системе. – Самара: Изд-во СамГПУ, 2003. – С. - 5.
2. Гвишиани Н.Б. Язык научного общения (вопросы методологии). – М.: Высшая школа, 1986. – С. – 218.
3. Гвишиани Н.Б. Язык научного общения (вопросы методологии). – М.: Высшая школа, 1986. – С. – 218.
4. Гвишиани Н.Б. Язык научного общения (вопросы методологии). – М.: Высшая школа, 1986. – 280 с.
5. Комарова А.И. Язык для специальных целей (LSP): теория и метод. – М.: МАЛП, 1996. – С. – 12.
6. Кудашев И.С. Проектирование переводческих словарей специальной лексики. – Helsinki: Helsinki University Translation Studies, Monographs 3, 2007. – С. – 74.
7. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания - М.: Наука, 1977. с. 83-87
8. Вонопо, R. (2000). Terminology for Translators – An Implementation of ISO 12620. Meta. Vol. 45, v 4. 646–669.
9. Гринев С.В. Введение в терминоведение. - М.: Московский лицей, 1993. – С. 27-29.
10. Маккормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990. - С. 358-386.

Aziza KAMALOVA,
Samarkand state institute of foreign languages
Teacher of the department of English Philology
E-mail: aziza_i@samdchti.uz

Based on the review of SamSIFL Doctor of Philosophy, associate professor M.Oblokulova

DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS AMONG STUDENTS OF NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

Annotation

This article discusses the basics of teaching students to speak English in non-linguistic educational institutions, the age and psychological characteristics of this group of students, the specific characteristics of students of creative specialties mainly in music and acting profiles, as well as methods and techniques of teaching speaking in English lessons.

Keywords: non-linguistic educational institutions, performance, artist, teaching a foreign language, monological, dialogical, creativity, imagination.

РАЗВИТИЕ РАЗГОВОРНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ УНИВЕРСИТЕТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основы обучения студентов разговорному английскому языку в неязыковых учебных заведениях, возрастные и психологические особенности этой группы студентов, специфические особенности студентов творческих специальностей преимущественно музыкального и актерского профилей, а также методы и приемы обучения разговорной речи на уроках английского языка.

Ключевые слова: неязыковые учебные заведения, деятельность, артист, обучение иностранному языку, монологический, диалогический, креативность, воображение.

NOLIGVISTIK OLIV DARGOHLARDA TALABALARNING OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada nolingvistik ta'lim muassasalarida talabalarga ingliz tilini og'zaki nutqini o'rgatish asoslari, ushbu guruh talabalarining yoshi va psixologik xususiyatlari, ijodiy ixtisoslik talabalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan musiqa va aktyorlik profillari, shuningdek, ingliz tilini o'qitish usullari va usullari muhokama qilinadi. Ingliz tili darslarida so'zlashuv nutqini o'rgatish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: nolingvistik ta'lim muassasalari, faoliyat, rassom, chet tilini o'rgatish, monolog, dialogik, ijodkorlik, tasavvur.

Introduction. Professionally focused foreign language instruction is now regarded as a priority in educational reform. Foreign language communication becomes an essential component of professionals' professional activities, and the importance of the discipline "Foreign language" in non-linguistic institutions' professional activities grows dramatically. Professionally oriented foreign language instruction at a non-linguistic educational institution comprises components such as studying a foreign language to master a specialty and as a means of professional communication. A foreign language becomes a tool for self-education for a future expert, greatly increasing his career opportunities.

The process of teaching foreign languages in non-linguistic educational institutions (i.e. educational institutions where a foreign language is not specialized) reflects the history of the emergence, changes, and changes in approaches and priorities to foreign language teaching in search of the most effective and appropriate scientific and methodological activities. Teachers realized that in order to teach pupils a foreign language to the level required for their future professional activities, they needed to forsake the old approach and reconsider its aims and content.

"A lesson is always creativity. Outside of experience, it is unthinkable. Therefore, the development of the teacher's sensory sphere is one of the important elements of his skill".

"An emotionally rich teacher, who knows the techniques of verbal and nonverbal expression of feelings and

purposefully applies them in communication with students, makes him emotional, expressive. The subject becomes interesting, the effectiveness of teaching increases, the relationship between the teacher and the students improves" [1].

Literature review. These passages from pedagogical skills textbooks provide the most precise proof of the significance of knowing the idiosyncrasies in instructing students of creative specializations such as acting, musical performance, and teaching. Along with training in the actual profession of a "performance" (whether musical or dramatic), students at the institutions must study pedagogy and psychology, as well as participate in pedagogical practice in educational institutions. That is, in addition to their careers as musicians and actors, they gain information and abilities that will be valuable in the classroom.

According to N. A. Voitleva, when training a specialist musician, a music teacher, it is necessary to take into account the following structural components of a student's professional and creative development: sensually emotional, artistically imaginative, performing [2].

When it comes to the creation of a musician, especially a music instructor, the development of artistic and innovative thinking is critical. Imaginative thinking is at the heart of every musical and educational action, as well as an essential component of creative thinking in general.

Research methodology. Perception is the next key characteristic of a musician or acting pupil. It is constantly

linked to comprehension and awareness of what a person sees, hears, and feels. The initial stage of every mental process is perception.

To far, it has been empirically demonstrated that using emotions may lead to success not just in performing particular mental tasks, but also in overall cognitive activity. Emotions influence the dynamic aspects of cognitive processes such as tone, tempo of activity, and mood for a given level of activity.

"The emotional component is included in educational activities not as an accompanying, but as a significant element that affects both the results of educational activities and the formation of personal structures. Underestimation of the emotional component leads to a large number of difficulties and mistakes in the organization of the learning process" [3].

Because of the identity of professions related to the artistic sphere, the originality of professional training, and the individual personal characteristics of young people who choose creative activity as a profession, it is obvious that the professional identity of students of creative specialties has its own specifics.

One of the most essential characteristics of representatives of creative professions is the early commencement of professional training of a future employee in a specific field of art. In most cases, a proclivity for a certain type of creative inventiveness presents itself throughout infancy, when visiting various art-oriented circles or studying at a specific school (music, art or with in-depth study of aesthetic cycle subjects). In this case, the child is in the process of self - ideas about oneself as a subject of artistic and creative activity begin to take shape and the creative Self begins to form [4].

The development of the creative self continues in the process of studying at an art university, which has a pronounced practical orientation, thanks to which students are actively involved in creative activities from the first months of training. As E.Y. Basin notes, an artistic personality as a productive personality is formed "in acts of artistic creativity on the basis of appropriation (through psychological mechanisms of imitation and empathy) of artistic language, artistic culture (modern and inherited)" [5]. Some specific features of the professional identification of art workers are presented in the work of M. L. Magidovich on the example of the artist's profession [6]. It is revealed that the lack of a clear definition of the profession of "artist" in the broad sense of this term, as well as a number of other factors that generate difficulties in the self-determination of art workers. At the same time, it is obvious that successful professional identification of students of various creative fields is an important condition for their successful self-realization in their chosen profession.

Analysis and results. The analysis of the history and changes in approaches to teaching a foreign language to students in secondary vocational educational institutions clearly demonstrates the importance of focusing on teaching speaking as one of the main types of speech activity, which means primarily using a communicative teaching method in their work.

Speaking has historically been thought to be the most common sort of speech action. This is a fundamental skill for many kids. Speaking abilities, like any other talent, do not develop on their own; they must be developed via the use of specific exercises and assignments aimed to eventually create and polish the capacity to navigate in natural communication circumstances. They are an important component of the English language course [7].

The teaching tool, which is utilized in English classes, involves instruction in all sorts of speech activity, but it is directed at all categories of non-linguistic pupils.

As a consequence, students of creative specializations will need to complete an additional set of exercises and activities to better their outcomes in acquiring their speaking abilities.

In order to do this, it was decided to create an educational and methodological complex for teaching speaking to students of creative specializations in English courses, in addition to the main textbook and comprising lexical and grammatical content that students learn throughout the year. Thematic content is in accordance with the educational and thematic strategy. The following techniques of teaching in English classes were chosen in accordance with the provided features of the researched category of students: the process of intensive learning, the method of activating the capabilities of the individual. The age and psychological features of students in the chosen disciplines analyzed lead us to conclude that techniques such as a functional-conceptual approach and a professionally oriented approach are required.

The most relevant and successful teaching approaches will serve both the monological and dialogical sides of speech in the design of tasks and exercises, namely:

1) *Discussions.* Students organized into groups can work toward the following objectives: reaching a consensus, exchanging thoughts about an event, or devising a solution. The aim of the conversation must be determined by the teacher. Students, for example, can take part in a discussion about the "agree – disagree" principle. It is recommended to organize groups of 4-5 persons for such talks and present them with contentious topics for consideration. Then, for a certain period of time, each group works on a specific topic and presents its findings to the class.

Such exercises help kids develop critical thinking skills and make rapid decisions. They also learn how to articulate and defend their point of view when disagreeing with others. When discussing in groups, it is also necessary to encourage students to ask questions, rephrase ideas, express support, etc.

2) *Role-playing game.* Students show themselves in diverse social circumstances and play various social roles in this sort of activity. The teacher assigns specific information to the pupils in role-playing games, such as who they are and what they believe and feel.

3) *Brainstorming.* In this sort of exercise, students generate thoughts about a certain topic in a restricted amount of time. Individual pupils as well as groups of students might benefit from brainstorming. This approach is distinguished by the fact that students' ideas are never ridiculed, and they may always share fresh ones.

4) *Storytelling.* The goal of this exercise is for students to offer a quick synopsis of a narrative or a story they have heard previously, or to come up with their own story and tell it in class. Storytelling encourages critical thinking while also allowing you to present your thoughts in a certain format: the beginning, development, and conclusion of the narrative. Students are also capable of telling jokes and riddles.

5) *Interview.* Students conduct interviews with a variety of persons on diverse themes. It is preferable if the teacher selects a category for students so that they know what sort of questions to ask and which path to take, but they should come up with their own interview questions. Doing interviews helps students to practice their communication skills both in and out of the classroom, as well as preparing them for life in society. Students can also conduct interviews with one another and present their partners to the rest of the class.

6) *Completion of stories.* This is a fun exercise for the entire class, and kids sit in a circle for it. The teacher begins to deliver the narrative and then pauses after a few phrases. Then each student should add 4-10 sentences to make it longer. At

the same time, new characters, events, descriptions, and so on are permitted.

7) *Reports*. The idea behind this sort of project is that students read a newspaper, magazine, or other source of information at home and then report back to the class on what they found most fascinating. They can also discuss what transpired in their daily lives.

8) *A story based on pictures*. Students should narrate a tale based on a consistent series of photographs while paying attention to the language and structures that they will need to utilize throughout the narration in this sort of assignment.

9) *Description of the picture*. Here the student is given one picture, which he must describe. Students can be divided into groups. Each group studies its own picture, and then a representative from each group describes it to the whole class. This type of activity develops creativity and imagination of students, as well as public speaking skills [8].

The following recommendations allow you to ensure the greatest efficiency from working with exercises:

- it is important to provide students with the maximum opportunity to practice oral speech in the language being studied, creating appropriate conditions that would include collaboration, authentic material and assignments, etc.;

- it is necessary to involve each student in each type of speech activity;

- the teacher's speaking time in the classroom is needed and increase it for students;

- it is important to point out the positive aspects when commenting on the student's response;

- you can ask such complicated questions as "What do you mean?", "How did you come to this conclusion?";

- it is important not to correct students' pronunciation mistakes too often during their oral speech, so as not to distract them.

Conclusion. Using these strategies for fruitful work with students of creative specializations, whose features include emotionality, artistic and imaginative thinking, and the performance component of their professional development? It is also vital to choose theme material that is relevant to their interests: historical events in the world of art and the evolution of world culture; issues directly connected to musical and acting instruction (sheet music, instruments, theater and cinema, musical works, composers, etc.).

It is also required to employ audio and video resources (musical fragments, film and theatrical production fragments, fairy tales) as an efficient technique of affecting the emotional and sensory spheres of students for whom such a method is an inherent element of instruction in their major speciality.

LITERATURA

1. Поташник М.М. Как развивать педагогическое творчество. М.: Знание, 1987. 80 с.
2. Воитлева Н. А. Характеристика структурных компонентов профессионально-творческого развития студента-музыканта // Наука и школа. – М.: МПГУ. – 2010. - №6 – 25-26 с
3. Цыпин Г.М. Психология музыкальной деятельности: проблемы, суждения, мнения: пособие для учащихся муз. отд. педвузов и консерваторий. М.: Интерпракс, 1994. – 384 с.
4. Лозовская Р.И. Содержание духовного воспитания педагога музыканта в процессе профессиональной подготовки // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Педагогика и психология. Майкоп, 2009. № 3. С. 88-93.
5. Басин Е. Я. Творческая личность художника. [Текст]: Учебник для вузов – М.: МНПИ, 1999. – 199 с.
6. Магидович М. Л. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления. Автореф. дисс. доктора психол. наук. М., 2004.
7. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению [Текст] / Е. И. Пассов — М.: Просвещение, 1991. — 223 с.
8. Современные технологии обучения иностранному языку в неязыковом вузе: Тезисы выступлений участников межвузовского Круглого стола, 6 февраля 2015 года. – Оренбург: Оренбургский институт (филиал) Московского государственного юридического университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА), 2015.- 89 с.

Manzura MAXMUDOVA,

Samarqand davlat Chet tillar instituti assistant o'qituvchisi

E-mail: missterrasamarkand@gmail.com

SamDU dotsenti, PhD. Sh.Sh.Xushmurodova taqrizi asosida

LINGUISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPT "FOOLISHNESS" (ON THE BASE OF THE UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES)

Annotation

In this article, linguistic analysis of the concept "Foolishness" is presented on the base of different dictionaries and contexts in two languages, Uzbek and English. Meanings, origin, word-forms, antonyms and synonyms of the concept are analyzed and compared. It also provides the information about the minimum content and frame of the concept foolishness.

Key words: foolishness, аҳмоқлик, concept, frame, minimum, synonym, antonym, social type

КОНЦЕПТ «ГЛУПОСТЬ» В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТРАКТОВКЕ (НА ОСНОВЕ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКАХ).

Аннотация

В данной статье представлен лингвистический анализ концепта «Глупость» на основе различных словарей и контекстов двух языков, узбекского и английского. Анализируются и сравниваются значения, происхождение, словоформы, антонимы и синонимы концепта. Также приводится информация о минимальном содержании и фрейме понятия глупость.

Ключевые слова: foolishness, аҳмоқлик, концепт, фрейм, минимум, синоним, антоним, социальный тип

"АХМОҚЛИК" KONSEPTINING LINGVISTIK TALQINI (ЎЗБЕК VA INGLIZ TILLARI ASOSIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Ahmoqlik" konseptining lingvistik tahlili ikki tilda – o'zbek va ingliz tillarida turli lug'atlar va kontekstlar asosida berilgan. Konseptining ma'nolari, kelib chiqishi, so'z shakllari, antonim va sinonimlari tahlil qilinadi va qiyoslanadi. Shuningdek, ahmoqlik tushunchasining minimal mazmuni va freymi haqida ma'lumot keltirilgan.

Kalit so'zlari: foolishness, axmoqlik, konsept, freym, minimum, sinonim, antonim, ijtimoiy tip

Английский концепт глупость репрезентован лексемой foolishness, образованной от fool, восходящей к ME. Fol, fr. OF. fol (F. fou, fol), что первоначально означало сумку, мяч, наполненный воздухом, и лишь затем человека с пустой головой- fool. Дериватами являются существительные fool (дурак, глупец, болван), foolery (дурачество, глупый поступок), foolishness (глупость), прилагательные foolish (глупый), foolhardy (необдуманно смелый) и наречие foolishly (глупо) [1].

В английском языке лексема foolish также не претерпела семантических изменений с течением времени и означает:

1) Характеристику людей, не способных к мудрому решению: She's a foolish interfering old woman! I was foolish enough to believe him;

2) Глупое решение, действие. Суждение: a foolish decision [2].

В словаре «Oxford Dictionary (En-En) (для ABBYY Lingvo x5)» дается следующее определение: foolishness fool[ish]ness noun [mass noun] lack of good sense or judgement; stupidity she was realizing the foolishness of her actions; и в «Oxford American Dictionary (En-En) (для ABBYY Lingvo x5)» foolishness ['fooliSHnis] fool-ish-ness lack of good sense or judgment; stupidity she was realizing the foolishness of her actions.

В словаре Ш. Рахматуллаева «Ўзбек тили этимологик луғати» лексема глупость репрезентован лексемой аҳмоқлик, образован от аҳмоқ, который является арабским словом и имеет форму ʾahmaqu (APC, 195); на узбекский язык был принят с изменениями хамзи с фатхой на звук а, звук хойи хутти на звук х, и с отпущением звука и в конце слова, позднее звук а перед қ

был изменен на звук â: ʾahmaqu → аҳмақ (аҳмоқ). Это слова является прилагательным со значением "ақли норасо", "тентак" (ЎТИЛ, I, 69), который был образован от глагола hamuqa означающий "ақлини йўқатди", "тентак бўлди" (АТГ, 43).

В словаре "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" аҳмоқлик дефинируется как 1. Аҳмоқ с. Белги оти. 2. Аҳмоқона ҳатти-ҳаракат, ножўя иш. Дериватами этого слова являются аҳмоқгарчилик, аҳмоқона, аҳмоқчилик [3].

В английском языке глупый человек номинируется следующими синонимами:

«Oxford American Thesaurus (En-En) (к версии ABBYY Lingvo x5)» foolishness Syn: folly, stupidity, idiocy, imbecility, silliness, inanity, thoughtlessness, imprudence, injudiciousness, lack of foresight, lack of sense, irresponsibility, indiscretion, foolhardiness, rashness, recklessness Ant: sense, wisdom [4].

А также к прилагательному fool мы можем привести к примеру следующие синонимы: senseless, incautious, imprudent, impolitic, indiscreet, unwise, injudicious, ill-considered, ill-advised, misguided, short-sighted, impetuous, headlong, rash, brash, reckless, hasty, needless, unwary, foolhardy, thoughtless, mindless, nonsensical, stupid, asinine, inane, silly, fatuous, fatuitous, dim-witted, scatterbrained, harebrained, crazy, mad, insane, demented, irrational, erratic, unstable, crack-brained, feather-brained, bird-brained, simple-minded, light-headed, muddle-headed, numskull (numbskull), addle-pated, rattle-brained, bemused, confused, feeble-minded, moronic, idiotic, imbecilic, half-witted, dull-witted, slow-witted, witless, brainless, empty-headed, blockheaded, boneheaded, thickheaded, obtuse, stolid, dump [5].

Английская лексема *fool* «дурак» расширена следующими единицами: *simpleton*, *ninny-hammer*, *nincompoop*, *ass*, *jackass*, *dunce*, *dolt*, *halfwit*, *numskull* (*numbskull*), *blockheaded*, *boneheaded*, *pinhead*, *silly*, *feather-brained*, *loon*, *goose*, *booby*, *jay*, *goon*, *mooncalf*, *idiot*, *ignoramus*, *dim-wit*, *nitwit*, *imbecile*, *moron*, *clod*, *clodpoll*, *clodpole*, *oaf*, *birdbrain*, *dump-bell*, *fat-head*, *chump*, *twit*, *knuckle-head*, *chucklehead*, *nit*, *twerp*, *pillock* (Brit.), *jerk* (US), *retard*, *sap*, *dope*, *git* (Brit.), *boofhead* (Australian).

А в узбекском языке синонимами слова ахмоклик являются тентаклик ва нодонлик, телбалик. Так же глупость выражается отрицанием ума ақлсизлик. Глупый человек номинируется следующими синонимами: *тентак*, *нодон*, *анков*, *овсар*, *найнов*, *уқмазан*, *телба*, *лақма*, *жоҳил*. Так же как и в английском в узбекском языке концепт глупость характеризующий человека выражается с лексемами ум с префиксами и суффиксами со значением *не/ без фаросатсиз, калтафаҳм, бефаҳм, бефаросат, беақл, ақлсиз, эссиз, беъмани* так же словосочетаниями как *ақли наст, эси наст, ақли қисқа (калта), ақли етмайди*.

Превосходство по уму есть превосходство по самой сути человека в английской так же и в узбекской культуре. Поэтому инвектива «Ты – дурак» констатирует безусловное нижестоящее положение адресата по сравнению с отправителем речи. В этом смысле пейоратив «дурак, глупец» сближается с общим пейоративом «ничтожество, пустое место» [6].

Дурак как социальный тип есть по своей сущности антигерой, его поведение расценивается как смешное и неподобающее. Существуют групповые нормы поведения, и выход за рамки таких норм возможен в двух направлениях – в сторону чрезмерного и недостаточного проявления некоторого качества. Обобщив отклонения от поведенческих норм, О.Клапп выделяет десять разновидностей смешного и неподобающего поведения человека как члена малой группы:

- 1) кривляющийся дурак, не способный справиться с собственной импульсивностью;
- 2) дурак-проказник, постоянно нарушающий нормы приличия;
- 3) дурак-энтузиаст, склонный к опрометчивым, рискованным поступкам;
- 4) неуклюжий дурак, всегда попадающий в неловкие положения;
- 5) дурак – урод, недостатки внешности которого вызывают насмешки;
- 6) дурак-простофиля, наивный человек, которого легко обмануть;
- 7) слабохарактерный дурак, чересчур послушный и не приспособленный к жизни;
- 8) дурак-посмешище, предмет издевательство и насмешки;
- 9) напыщенный дурак, высокомерный и некомпетентный;
- 10) дурак как пародия на героя, заурядный человек, который тщится выглядеть крупнее, чем он есть, и поэтому выглядит смешным [7].

Дурак, шут как социальный тип входит в число основных социальных ролей, оказывающих влияние на людей (герой, праведник, кумир, злодей, шут, жертва) [8]. Социально-психологические параметры поведения дураков отчасти совпадают с теми характеристиками, которые нам удалось выявить на основе анализа номинативной плотности подгруппы слов с общим значением «интеллектуально несостоятельный человек».

В лексической семантике английского языка тематическая группировка словозначений, объединенная смысловым инвариантом «человек с интеллектуальной

недостаточностью», обнаруживает следующие разветвления:

- 1) дурак, тупица – *ass*, *bird-brain*, *pinhead*;
- 2) патологический дурак, идиот – *moron*, *imbecile*;
- 3) ненормальный, тронутый – *cuckoo*, *gawk*;
- 4) старый дурак – *dotard*, *dobby* (dial);
- 5) простофиля, простак – *gander*, *simpleton*, *flat*.

Деление является весьма условным. В лингвистической литературе данная группа слов рассматривалась в ином ключе, методом компонентного анализа выделено множество отличительных признаков, уточняющих понятие «дурак» – «тупой», «эксцентричный», «легковерный», «невежественный», «ненормальный», «беспечный», и др [9].

В инвективном смысле важна лишь градация: *pinhead* – *a rather stupid person*, *imbecile* – *a very stupid person*. Наибольшее число слов рассматриваемой группы обозначает понятие «дурак вообще»: *Fool* – (derog.) *a person whom one considers to be silly; a person lacking in judgment or good sense* [10]. Семантическое отличие между инвективами со значением «дурак» почти неуловимы и связаны главным образом с внутренней формой слов. Например, *log-head* – «болван» (бревно), *mutt* (sl.) – «болван» (овечья голова). Значение «дурак» связано с осознанием нехватки ума, отсюда – слабый ум, медленное соображение, ограниченные способности. В отличие от других пейоративов негативная интеллектуальная характеристика никогда не переходит на противоположную часть шкалы. Об избытке ума говорят лишь в ироническом смысле, либо подразумевают хитрость или высокомерие. Патологический дурак – это абсолютный дурак. Несколько слов со значением «старый дурак» подчеркивают степень глупости и в этом смысле сближаются со словами типа «идиот». Это отражено в пословицах: *no fool like an old fool* – «старого дурака ничем не исправить». Подразумевается, что человек должен с годами становится умнее. Слова «тронутый, дурачок» сближаются по смыслу со словами типа «чудак»: *crank* – (sometimes humor and infml.) *a person with very strange, odd, or peculiar ideas; a full crank* [11]. Чудак – это человек со странными идеями, особым поведением. Если к дураку относятся с презрением, то к чудаку – с удивлением, юмором и некоторой долей сожаления.

Особую группу слов со значением «дурак» составляют пейоративы типа «простофиля». Это – характеристика людей, которых легко обмануть: *clem* – *a small town resident; a rustic; one who can be hoaxed easily* [12].

Наивная доверчивость свойственна детям, чрезмерная доверчивость со стороны взрослого человека говорит о недостатке его ума, либо о чудачестве. Ряд слов со значением «простак, лопух, шляпа» относится к воровскому жаргону. Презрительная оценка простофиля раскрывает словарного субъекта речи как мошенника и хитреца.

Слова прагматического значения характеризуются не только семантической расплывчатостью, но и тенденцией к перемене оценочного знака: *fool* – *an unusually able person in any field or activity, as a dancing fool, a diving fool; an enthusiast; a buff; a fan* [13].

«Дурак» в жаргонном смысле – это человек с необычными способностями в какой-либо сфере деятельности, энтузиаст, фанатик. Вероятно, изменение оценочного знака в данном случае связано с актуализацией положительного смысла понятия «чудак, необычный человек». Фольклорный дурак, как известно, всегда побеждает своих более умных соперников. В противопоставлении «дурак-умник» дурак может оказаться скрытым хитрецом, а умник – обыкновенным

обывателем, средним человеком. Отсюда, по видимому, пословица: *fortune favours the fools* - «Дуракам везет». В индивидуальной авторской речи дурак может оказаться мечтателем и философом: *Day after day alone on a hill The man with a foolish grin is keeping perfectly still. But nobody wants to know him, they can see that he's just a fool and he never gives an answer. But the fool on the hill sees the Sun going down and the eyes in his head see the world spinning round* (J. Lennon, P. McCarty). Оппозиция «дурак – умный» трансформируется в противопоставление «чудак – обыватель».

Заслуживает внимания рефлексивное употребление лексем, номинирующих глупость. В речи употребляются фразы типа: *What a fool I was to do it* - «Какой же я был дурак, что сделал это». Маловероятны фразы: «какой же я был мерзавец/зануда/выскочка» и сомнительны самообличение типа, «какой же я был грабитель/насилник/подхалим». Глупец в рефлексивном употреблении – это тот, кто совершил глупый поступок, осознал это и, значит, поумнел.

Дуракам противопоставляются умники: *wise guy* – (inform.) *a person who thinks he can supply information which shows he knows more than others, but which is in fact no use* [14]; *wiseacre* – *one who pretends to knowledge or cleverness* [15]. «Умник, всезнайка» - тот, кто претендует на особый ум и особые знания, но в действительности не обладает, ни тем, ни другим. Акцентируется не способность человека, а его информированность. Обладать знаниями – достоинство, поэтому под сомнение ставится либо само наличие знаний у данного человека, либо качество этих знаний. Знания могут оказаться лишними. Мы видим, что словарный субъект, для которого инвективой является слово «умник», - это человек конкретного мышления, презирающий абстрактную информацию, оправдывающий себя по принципу: «То, чего я не знаю, - ерунда». У того, кто осуждает «всезнайку», торчат ослиные уши ограниченного обывателя. Однако всезнайки могут некрасиво проявлять свои знания: *smart aleck* – (inform.) *a person who annoys others by claiming to know everything and trying to sound clever* [16].

Осуждается бестактность тех, кто дает понять окружающим, что они, окружающие, мало знают. Это тем более относится к ситуациям исходного статусного неравенства: вышестоящий должен быть умнее. Например: *it is a duty of a student without exception to be prudent. If smarter than his teacher, tact demands that he conceal the fact*. Умный студент не старается выглядеть умнее своего преподавателя.

Большой синонимический ряд лексем, обозначающих глупых (или лишенных интеллигентности)

людей очень обширен в обоих рассматриваемых нами языках. Общее количество лексических репрезентаций 111 в английском языке.

Отрывок произведения Р. Брэдберри тоже номинирует глупость, но уже в английском языке: *"Silly words, silly words, silly awful hurting words," said Mrs. Bowles. "Why do people want to hurt people? Not enough hurt in the world, you've got to tease people with stuff like that!", "Fool, Montag, fool, fool, oh God you silly fool..." It sizzled faintly. "...fool...fool..."*

Но гораздо шире концепт foolishness представлен в газетных текстах. Так, лексема fool встречается в текстах газеты The Guardian 7063 раза, a foolishness -304. Например, в статье *"Blair's legacy is a reckless adventure that's wreaked havoc the world over"* (The Guardian, Wednesday September 6 2006) обсуждаются действия экс-премьер-министра Тони Блэра: *The Americans can't quit believe it. Getting rid of Tony Blair? Are you Brits crazy? Like Thatcher before him, Blair finds that the acclaim abroad lingers even when there is derision at home.*

В газетных статьях даже встречается словосочетание rational fools: (...) *uneconomic. The Nobel laureate Amartya Sen describes these free riders as "rational fools", because their egotism will eventually make everyone worse off* (...) (Richard Adams, giving it all away. The guardian, September, 2006).

Концепт глупость представлен в английском языке широким спектром лексем, отождествляющихся в сознании людей с глупостью и ее проявлениями в суждениях, действиях и умственных способностях человека, что дает широкие возможности для исследования полей данных концептов. Английский стереотип поведения предписывает строго контролировать свои эмоции. Характерным является слово infatuated – *filled with a strong unreasonable feeling of love for someone* [17] – поглупевший от любви.

Содержательный минимум концепта глупость выражается как «ограниченная способность думать и понимать». Эта способность конкретизируется в следующих направлениях: 1) патологически глупый, 2) тупой, 3) ведущий себя глупо.

Фрейм качества глупого человека строится как образ непонимающего человеческого лица. Среди людей, неспособных соображать, по данным словарных дефиниций, выделяются умалишенные (прежде всего – опасные для окружающих), люди, к которым относятся с презрением, и люди, ведущие себя глупо (наивно, нелепо, дурашливо).

ЛИТЕРАТУРА

1. Карасик В.И. Язык социального статуса.-М.,1992.-с.230
2. Логический словарь. Дефорд. -М.,1994. -с.238.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / Под ред.З.М. Маъруфов.-М.:“Рус тили”,1981.-с.70
4. Х. Самибаев. Философия мудрости: Учебно-методическое пособие. – Сам.:СамГИИЯ. 2012, с.22.
5. Шехтман Н.А., Добрынин С.В. Соотношение стандартных и нестандартных языковых средств в семантическом континууме и тексте: Сб.науч.тр./ Челябинск.гос.пед.ин-т.-Челябинск,1990.-с.96.
6. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language,1966.
7. Klapp O.E. Symbolic Leaders. Public Dramas and Public Men. Chicago.: Aldine,1964.-с.43.
8. Klapp O.E. The Fool as a Social Type // American Journal of Sociology 55,1949.-с.158.
9. Longman. Dictionary of Contemporary English. New Edition,2003.
10. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. 10-th ed. The USA,2000.
11. Oxford American Thesaurus (En-En) (к версии ABBYY Lingvo x5)
12. The Oxford Advanced Learner's Dictionary,5-th edition,1995.
13. The Oxford Thesaurus. An A-Z Dictionary of Synonyms. 1991
14. Wentworth H.,Flexner S.B. Dictionary of American Slang.2nd ed. New York,1975.

UDK: 81/111

Mohibegim NE'MATOVA,

Buxoro davlat universiteti, Fakultetlararo chet tillar kafedrasida o'qituvchisi

BuxDU, Ingliz adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti, PhD M.B.Ahmedova taqrizi asosida

LEXICAL SYNONYMY: TRADITIONAL AND COGNITIVE VISION OF THE PROBLEM

Annotation

The article highlights the main stages in the development of the theory of synonymy in the traditional paradigm. A new vision of synonymy and synonymic relations from the standpoint of cognitivism, based on the results of a linguistic experiment, is presented.

Key words: synonymy, nomination, semantic proximity, categorization, natural category.

ЛЕКСИК СИНОНИМИЯ: МУАММОНИ АН'АНАВИЙ ВА КОГНИТИВ ТУШУНЧА

Abstrakt

Maqolada an'anaviy paradigmada sinonimiya nazariyasi rivojlanishining asosiy bosqichlari yoritilgan. Lingvistik eksperiment natijalariga ko'ra kognitivizm nuqtai nazaridan sinonimiya va sinonimik munosabatlarning yangi ko'rinishi taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: sinonimiya, nominatsiya, semantik yaqinlik, turkumlashtirish, natural kategoriya.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИНОНИМИЯ: ТРАДИЦИОННО-КОГНИТИВНОЕ ВИДЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ

Абстракт

В статье выделены основные этапы развития теории синонимии в традиционной парадигме. Представлено новое видение синонимии и синонимических отношений с позиций когнитивизма, основанное на результатах лингвистического эксперимента.

Ключевые слова: синонимия, номинация, семантическая близость, категоризация, природная категория.

Introduction. Despite the fact that the problem of synonymy was at the center of structural and systemic research, it has remained debatable, and at the present stage, in a new scientific paradigm, researchers again and again return to the analysis of synonymous relations.

Analysis. This is due to the fact that "synonymy is the philosophical side of the language, without which it is impossible to comprehend its spirit or achieve solid knowledge"¹, and the achievements of modern science make it possible, through the phenomenon of synonymy, to reveal the features of the verbal and cognitive activity of the individual.

The problem of lexical synonymy of the English language initially found a place for itself in "rhetorics", later it was one of the first lexicological problems, as well as one of the main problems of speech style. This can be observed in the works of M. V. Lomonosov, D. N. Fonvizin, A. Kalaidovich, A. I. Galich, I. I. Davydova et al. Questions of lexical synonyms, as well as problems of lexicology in general, were of little interest to linguists during the second half of the 19th and first half of the 20th centuries, but they become relevant by the middle of the 20th century. After the approval of semasiology as a separate scientific discipline, researchers delved into the study of the linguistic nature of synonymy, "putting more and more indefinite content into this concept".

When considering synonymy, starting from the end of the 18th century, the main question is the presence in the language of two or more words to denote the same concept. Considering the stylistic, expressive, emotional variety of synonyms, the authors (N. M. Ibragimov, S. G. Salarev, P. S. Kondyrev, P. F. Kalaidovich, A. I. Galich, I. I. Davydov, etc.) claim that the same there can be no words that are significant in meaning (single-meaning). They characterize synonyms as words "similar", "similar in meaning". From the very first observations of synonyms, philologists dwell on the

differences between them and deny the possibility of the presence in the language of two words that are completely identical in meaning and use. Almost all studies of synonymy in a language come down to the assertion that synonyms are words of adjacent, almost the same meaning, that it is the differences between synonyms that determine their life in the language.

Structural-system linguistics seeks to identify clear criteria when defining a particular linguistic phenomenon, which is practically impossible to do when identifying criteria for synonymy. If we take into account that until now there is no unambiguous definition of lexical meaning, then it is hardly possible to give a consistent definition of the proximity of meaning.

Discussion. Naturally, researchers disagree on the concept of "proximity" and "identity" of meaning, as well as:

- in establishing criteria for highlighting the synonymy of words: some take into account the correlation with the subject of speech⁵, others - correlate synonymy with the unity of the expressed concept⁶, others - consider the expression of different, but similar in meaning, concepts to be the main one. Despite a large number of studies on lexical synonymy, understanding the essence and boundaries of this phenomenon remains unclear. The variety of definitions of synonymy is explained by the peculiarities of the very subject of consideration, the presence of various types of semantic similarities and differences, which, accordingly, is reflected in various approaches.

Thus, despite the close attention of structural-systemic linguistics to the problems of synonymy, there is no unambiguous answer to the questions about which units of the language are synonymous, what criteria are the basis for identifying synonymous rows and which word is considered dominant in a synonymous row - does not exist. Due to the fact that structural-system linguistics did not consider

synonymy as a mental-linguistic category, but only as a purely linguistic phenomenon, studying synonyms in a language as a frozen system, an adequate definition of synonymy was not formulated that would correspond to their natural functioning in speech.

The objectivist theory of knowledge assumes thinking with abstract symbols that get their meaning through correlation with entities and categories in the world, knowledge is presented as a correct, clear categorization and conceptualization of things and a reflection of the objective connections between these things. At the same time, the world is completely independent of the subject who knows it, it exists independently, regardless of human knowledge. Linguistic meanings are based on the correspondence between words and the world, either directly referring to the objects of reality, or through concepts as symbols used in thinking.

Such an idea of the relationship between language and the world explains the attempt of linguists to create an ideal category, absolute, not allowing discrepancies, not allowing synonymy. The desire to present a language as a set of algorithmic rules and schemes, without resorting to any cognitive ability, seems implausible, since the language cannot ignore the general cognitive apparatus, and the mind and language cannot use different types of categorization. Therefore, the classical theory of categories is recognized as untenable, first of all, in the study of natural language, and mainly in the study of mental and linguistic activity.

At the basis of synonymy, as well as at the basis of human cognition of the world, there is a process of categorization, since it is natural for a person to compare everything with everything, respectively, the similarity and difference between objects is established in the process of comparison. In the process of nominative activity of one or another object of reality, a person identifies certain properties and signs in it, while comparing with other objects already known to him, i.e., trying to attribute him to some category.

In speech, words that are close in meaning appear on the basis of the categorization process, and, according to S. V. Lebedeva, one can speak both of collective categorization, carried out on the basis of highlighting more significant features developed by public consciousness, and of individual - highlighting signs that are significant for each individual person. "In the human lexicon, there is undoubtedly a specific scale of commonality and difference, which differs from the usual understanding from the point of view of the language system". This explains the discrepancy between the members of the synonymic series, fixed by the dictionary, and the selection of words as synonymous in the mind of the individual. For example, the synonymic row for the word *lazy* in Evgeniev's dictionary: *sloth, loafer, couch potato, bobak, loafer*, and the individual, taken from our experiment, looks like this: *mattress, loafer, amoeba, blockhead, loafer, inert, lack of initiative, slob, parasite*.

Synonymous connections arise in the area of intersection of several categories, in the zone of semantic proximity. Thanks to the main cognitive mechanisms for the generation and perception of knowledge, including the processes of categorization, lexicalization (linking concepts with verbal means of expression and fixing in memory the results obtained through the categorization process) and the actualization process (retrieving the right words, meanings and knowledge from memory), the word is able to not only replace or represent real objects, create associations, but also analyze the properties of an object, introduce them into a system of complex relationships.

Highlighting the corresponding properties of the designated object, the word refers them to already known categories. "Such a distracting or abstracting, generalizing and analyzing function of the word we call categorical meaning".

So, for example, the words *thin, tall, skinny, overscraper, strawberry, gaunt, dry-fly, emaciated, attenuate*, denoting a thin person, are built on the basis of associations of various categories. These words will intersect according to the features underlying the nomination: in form, in quality, in the properties of the characterized object, and which category this feature will be associated with depends on the characteristics of the individual's consciousness.

In speech, we do not operate with the meanings of words as a stable system of generalized meanings that are the same for all people of a certain nation, but use "meaning" as an individual meaning of a word that is related to the moment of speech, to a certain situation. L. Wittgenstein's theory of the organization of natural categories according to the principle of "family resemblance" allows us to conclude that the concept of language and its reality is a fiction. Language activity in any natural area resembles a game, which in different situations is built according to different rules. "Language games" mainly use the same language, but to achieve a variety of subjective goals, therefore they differ on the basis of lexical meanings (lexical meanings acquire different meanings depending on the situation and context), but at the same time they are built according to the general grammatical laws of a particular language. Speech can narrow down to a microspace (social, age, territorial, professional, etc.), where there will be its own synonymy. Within this space, both new linguistic forms and new meanings can appear. In this regard, we are dealing with the value orientation of a person, since it is the concept of value that is at the heart of the categorization process. For example, to the question: "What can you call a bachelor?", nominations are clearly distinguished by gender factor. Boys mainly gave the following nominations: *free, single, boy, unengaged, unringed*, and girls- *unmarried, loner, bean, biryuk, widower, monk, egoist*.

The establishment of similarity is influenced not only by subjective perception, but also by the cultural and social space that surrounds the native speaker (here, both microspace and the national cultural background as a whole can be distinguished): for example, in the minds of the largest number of recipients there are groups of words that are perceived as identical, but we are not allowed to recognize them as absolute synonyms by the fact that there are subjects who find a difference between these units, perceiving them as close in meaning.

The distinction between such words as *pier* and *wharf* is connected not simply with ideas about these objects, but rather with the presence of individual experience, i.e., the difference was established by those subjects who either lived near the coast or visited this place. A pier is understood as "a special place for ships", "where ships stay for a long time" or "a specially equipped place for boarding passengers", "the size of the pier is larger than the pier", "you can walk along the pier". The berth is perceived as "a convenient place for a ship to approach the shore", "not specially equipped", "a place where they moor".

The main purpose of synonymy is not to create semantic doublets, not to create words that are identical in content, but different in their linguistic expression, but in the same semantic shade, in highlighting some feature in the designated phenomenon that is not represented by another synonymous form. Thus, the difference against the background of semantic similarity causes the appearance of synonyms in the language. In addition, in modern research there is an opinion that in language, as in life, there are no absolutely identical phenomena: each identity initially contains distinctive features. "As a result, any identity formed in the language, "burdened" with a set of systemic connections peculiar only to it, initially contains differential features, which, having reached, under certain systemically specified

conditions, in excess of the maximum quantity for a given identity, determine the destruction of this identity by forming qualitatively new units, modifying language system as a whole".

Conclusion. The process of creating a new word form depends on the inner feelings of the speaker, on the created

image and associations that give rise to this image in a certain situation, which is the basis for categorizing this image (sometimes a connection is established with completely unrelated, at first glance, categories). The process of creating an image and assigning it to any category occurs simultaneously in the human mind.

REFERENCES

1. Cann, R., Kempson, R., Gregoromichelaki, E. (2009) *Semantics: An Introduction to Meaning in Language*, CUP, Cambridge.
2. Cruse, D. A. (1986) *Lexical Semantics*, CUP, Cambridge.
3. Cruse, D. A. (2000) *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*, OUP, Oxford.
4. Evans, V., Green, M. (2006) *Cognitive Linguistics: An Introduction*, CUP, Cambridge.
5. Hurford, J. R., Heasley, B. (1983) *Semantics: A Coursebook*, CUP, Cambridge.
6. Leech, G. N. (1981) *Semantics*, Penguin, Harmondsworth.
7. Khaydarova, L. (2022). Classroom Activities that Best Facilitate Learning. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 6, 377–380. Retrieved from <https://emjms.academicjournal.io/index.php/emjms/article/view/415>
8. Dिल्фуза Махмудовна Ракхмонова Identifying the potential of students of pre-school educational organizations *Ann. For. Res.* 65(1): 7853-7858, 2022
9. Sumaira Nawaz, Khaitova Gulshan Bahodirovna, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. "Explanation of Agricultural Terms in Dictionaries". *Indonesian Journal of Innovation Studies*, Vol. 18, May 2022, doi:10.21070/ijins.v18i.606.
10. Akhmedova Mekhrinigor. The meaning of spirituality: different approaches and development of the word. *Science and practice: a new level of integration in the modern world*. 2018/4/28. - P.110-113
11. Bobokalonov, O. (2022). Прагмалингвистическое изучение французско-узбекской терминологии лекарственных растений. центр научных публикаций (buxdu.Uz), 7(7). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4780
12. Sitorabegim Mukhamedzhanova Dzhamolitdinovna "Communicative culture as a condition for improving the training of future specialists". *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7; Vol. 7 No. 12, 2019. 88-92 pp.
13. Dिल्фуза Махмудовна Ракхмонова The concept of pedagogical technology, its definitions and differences from the methodology. *International Journal on Integrated Education*. Copyright (c) 2022 Author (s).
14. Rakhmonova Dिल्фуза Махмудовна Socio-pedagogical foundations of using the principle of cross-culturalness in the process of teaching a foreign language. *Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation*; 32(3)

Zuxra AKBAROVA,
Farg'ona Davlat Universiteti professori
Gulira'no NOSIROVA
Farg'ona Davlat Universiteti magistranti
E-mail: ravshonbek.saurov@gmail.com

UrDU dotsenti, PhD, Q. Olloyorov taqrizi asosida

BOLALARDA NUTQNING RIVOJLANISHI VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

Аннотация

Ushbu maqolada bolalar nutqining rivojlanishi uchun zarur bo'lgan omillar va usullar haqida so'z boradi. Shuningdek, bola nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyotning, uning atrofidagi ota-onasi hamda tarbiyachi-pedagoglarning ahamiyati yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: nutq, badiiy adabiyot, grammatika, taqlid, idrok.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ У ДЕТЕЙ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕГО

Аннотация

В данной статье рассматриваются факторы и методы, необходимые для развития речи детей. Кроме того, подчеркивается значение художественной литературы, окружающих его родителей и педагогов в развитии речи детей.

Ключевые слова: речь, художественная литература, грамматика, подражание, восприятие.

SPEECH DEVELOPMENT IN CHILDREN AND FACTORS AFFECTING IT

Annotation

This article discusses the factors and methods necessary for the development of children's speech. In addition, the importance of fiction, parents and teachers around him in the development of children's speech is highlighted.

Key words: speech, fiction, grammar, imitation, perception.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda bolalar badiiy adabiyotining o'rni juda muhim. Badiiy adabiyotning bolalar aqliy va estetik rivojlanishdagi urni xakida kuplab olimlarning tadqiqotlaridan kurish mumkin. Kichik yoshdagi bolalarning ona tilining go'zalligi bilan tanishtirish, ularda nutq madaniyatini rivojlantirish muhimligini K.D.Ushinskiy, Y.I.Tixeyeva, Ye.A.Flerina, L.S.Vigotskiy, C.A.Rubinshteyn, F.A.Soxin, A.V.Zaporojes, A.M.Shax, L.I.Aydarov kabi psixologlar va tilshunolar o'zlarining tadqiqotlarida asoslab berganlar.[1,2,3,4,5,8,9,10] Badiiy adabiyot bolalarga jamiyat hayotini, tabiat hodisalarini, inson tuyg'ularini va munosabat olamini rivojlantiradi, uning his-tuyg'ularini umumlashtiradi, o'zbek tilining betakror namunalarini tanishtiradi umuman olganda, ona tilining shakli va ritmini nozik his bilan sezish qobiliyatini rivojlantiradi. Badiiy adabiyot bolalarga ta'limning barcha bosqichlarida hamroh bo'ladi.

Bola nutqining taraqqiyoti uning atrofidagi katta odamlar tilining ta'siri ostida rivojlanib boradi. Bola nutqni egallagan holda tug'ilmaydi. Bolaning atrofidagi katta odamlar (onasi, otasi, akasi, opasi kabi) qaysi tilda gaplashsalar, bola ham shu tilni o'rganadi. Nutqni egallashdek juda ham qiyin jarayonni bola qisqa muddat davomida uddasidan chiqar oladi.

Yangi tug'ilgan bolalarda nutq bo'lmasa-da, ularda qandaydir ovoz chiqarish, ya'ni yig'lash xususiyati bo'lib, bu-xususiyat tashqi yoki ichki muhitdan keladigan signallarga (ochlik, tashnalik, sovuq yoki issiq kabi) bog'liq bo'ladi. Agar bolaning tegi ho'l, qorni och bo'lsa, u yig'lay boshlaydi, Ortiqcha qattiq tovushlar ham bolani cho'chitib, qo'rqitib yuboradi.

Bola 2—3 haftalik bo'lgach, unda tovushlarga nisbatan juda elementar tarzda bo'lsa ham reaksiya yuzaga kela boshlaydi. Masalan, chaqaloq bola atrofida baland ovoz

bilan g'ovur-g'uvur qilib gaplashilsa, u barcha harakatlarini to'xtatib, gapga quloq sola boshlaydi. Undan keyingi davrda esa, ya'ni bola 2—3 oylik bo'lgach, tovush bilan tovush chiqarayotgan manba o'rtasida assotsiatsiya maydonga keladi. Bunda bola tovush eshitilayotgan tomonga qarab boshini buradigan bo'ladi.

Biz tomonimizdan o'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, bolalarning so'zlarni tushunishlari har bir so'zni ifodalab beruvchi tovushlarning aniq idrok qila olishlariga emas, balki tovushlarning intonatsiyalarini payqab ola bilishlariga asoslanadi. Masalan, kichik yoshdagi bolaga «chapagiga ho-ho chapagiga» deb, chapak chalishga o'rgatiladi. Ana shu so'z aytilishi bilan bola chapak chalaveradi. Bordi-yu, ana shu so'zni boshqa so'z bilan almashtirib qo'ysak bola payqamaydi.

Bolalar so'zlarni ifodalovchi tovushlarni sekin-astalik bilan farqlaydilar. Bolalar biladigan so'zlarning miqdori turli bolalarda turlicha bo'ladi. Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, O'zbekistondagi juda ko'p oilalarda katta odamlar ikki tilda (rus va o'zbek) gaplashadilar. Bu ikki tillik muhit, albatta, bolaning tili chiqishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bola har ikkala tilni ham barobar egallay boshlaydi va qaysi tilda gapirishni bilmaydi. Ana shuning uchun bola yoshlik chog'ida o'z ona tilini egallashi kerak. Ikkinchi til ona tili o'zlashtirilganidan so'ng egallay boshlansa yaxshi bo'ladi.

Bolalarning nutqni egallashlari ikki davrga ajratiladi. Birinchi davr bir yoshdan bir yarim yoshgacha davom etadi. Bu davrda bolalar yigirmata-o'ttiztacha so'zlarni biladilar. Masalan, «oyi», «aya», «dada», «ada», «buvi», «bobo» kabi. Ana shu so'zlar bilan bir qatorda bolalar o'z ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan so'zlarni ham biladilar. Chunonchi, «ma», «ol», «ber» kabi so'zlar. Bola odatda ayrim so'zlarni uzuq-yuluq, imo-ishora bilan bir amallab aytib beradi. Bunday nutqni «situativ nutq» (vaziyat nutqi) deb ataladi. Chunki

bunday chala-chulpa nutqning ma'nosini bolaga eng yaqin odamgina, ya'ni uning onasi yoki dadasigina tushuntirib bera oladi.

Bola nutkining taraqqiyotidagi bu davrning xarakterli belgisi shundan iboratki, bola aytib bera oladigan so'zlar miqdori juda kam bo'ladi. Chunki uning aktiv lug'ati juda sekinlik bilan boyib boradi. Biroq bola nutqining o'sishi o'ziga xos yo'l, ya'ni tevarak-atrofidagi kishilar nutqini tushunish qobiliyatining o'sishi yo'lidan boradi. Bola o'ziga qarata aytshgan so'zlarni yaxshiroq tushunadigan bo'ladi, ya'ni uning passiv lurati boyib boradi, lekin o'zi gapira olmaydi, boshqalarning so'zlarini ko'proq eshitadi va nutq materiallarini singdirib borib shu materiallardan keyinchalik o'z nutqida foydalanadi. Modomiki, shunday ekan, pedagog — tarbiyachining vazifasi bolalar idrok qiladigan nutq materiallarining mumkin qadar boy, rang-barang va turli bo'lishiga g'amxo'rlik qilishdir.

Nutqning o'sishidagi ikkinchi davr odatda bola bir yarim yoshga to'lgandan keyin boshlanadi. Bu davr asosan aktiv lug'atning tez o'sishi bilan xarakterlanadi. Bola aytadigan so'zlarning miqdori birdaniga ortib ketadi.

Bolaning katta odamlar nutqiga taqlid qilishi yangi so'zlarni bilib olishida juda muhim rol o'ynaydi. Shuni aytish kerakki, bola dastlabki so'zlarni dom taqlid qilib o'rganadi. Lekin endigi taqlid xarakteri keskin o'zgaradi. Ilgari bola ko'p jihatdan ko'r-ko'rona, ya'ni ongsiz ravishda taqlid qilar edi. Endi bolaning taqlidi aktivroq hamda mustahkamroq bo'la boradi. Ilgari bola yangi so'zni anchagina qiyinlik bilan o'zlashtirgan bo'lsa, endi o'z lug'atini osonlik bilan boyitib boradi.

Ikki yoshga to'lish oldidan bolaning nutqi ma'noli bo'lib boradi. Ilgari bolaning so'zlari asosan uning ehtiyojlarini ifodalagan bo'lsa, endi nutqning nom berish funksiyasi tobora kuchayib boradi. Narsalarning o'z nomi borligiga bola tajribada ko'rib ishonadi.

Bolaning o'ta sinchkovligi «Bu nima? Nomi nima? Nima uchun?» degan savollarida yaqqol ko'rinadi. Bundan tashqari bolaning miyasida narsa bilan uning nomi, ya'ni so'z o'rtasida yangi assotsiatsiyalar paydo bo'ladi. Birinchi va ikkinchi signallar sistemalarining o'zaro bog'lanishlari tobora mustahkamlanib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bola nutqining grammatik tomoni ancha o'zgaradi. Dastlabki paytlarda narsalarning nomini bildiradigan otlar ko'proq ishlatiladi. Bola ikki yoshga to'lish oldidan ish-harakatning nomini bildiruvchi fe'llarni ham to'g'ri ishlata boshlaydi. Ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'ygani esa, bola fazoviy munosabatlarni bildiradigan ba'zi bir ravishlarni, masalan, «orqada», «yuqorida», «pastda» degan so'zlarni bilib ishlatadigan ko'proq savol beradigan bo'ladi. Shunday qilib kattalarning ma'qullashi, maqtashi, koyishi va ta'qiqlashiga to'g'ri munosabatda bo'la boshlaydi.

Maktabgacha ta'lim yoshiga yetgach, so'z boyligining ancha ortishi bilan birga ayrim jumalarni grammatik jihatdan to'g'ri ishlata boshlaydi.

Agar ikki yashar bolaning so'z zahirasi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo'lsa uch yashar bolaning so'z zahirasi 1000 tadan 1200 tagacha va yetti yashar bolaning so'z zahirasi 3000 tadan 4000 tagacha bo'ladi.

Demak, maktabgacha ta'lim yoshidagi davrda bolaning so'z zahirasi juda tez ortadi. Bu yoshda bolaning nutqi faqat miqdor jihatidagina ortib bormay, balki sifat jihatidan ham ancha takomillashadi. Masalan, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar ancha so'z zahirasiga ega bo'lishlariga qaramay, ayrim tovushlarni (r, l, y, sh, z kabi) yaxshi farqlay olmaydilar va shu tufayli so'zlarni noto'g'ri talaffuz etadilar. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar esa bunday tovushlarning ko'pini aniq va o'z o'rnida talaffuz eta oladilar. Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim yoshidagi

bolalar o'z ona tillarining grammatik tuzilishini ham amaliy tarzda o'zlashtira boshlaydilar. So'z zahirasi miqdor jihatidan maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning hammasida bir xil bo'lmaydi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar so'z zahirasi miqdori asosan bola tarbiyalanib o'sayotgan oilaning madaniy sa'yiasiga bog'liqdir. Bir xil oilalarda bola nutqining o'sishi bilan maxsus ravishda shug'ullaniladi. Boshqa bir oilalarda esa, bola nutqining o'sishi bilan mutlaqo shug'ullanilmaydi. Ana shuning natijasida maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar so'z zahirasi o'rtasida sezilarli farq yuzaga keladi.

Maktabgacha ta'lim yoshida bolalar nutqi (faqat og'zaki, nutqi) juda tez egallaydilar. Shuning uchun ular o'z ona tillarining grammatik tuzilishini xam faqat og'zaki tarzda o'zlashtiradilar. Biroq shuni aytib o'tish kerakki, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning o'z ona tillari gramma-bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshining oxirigacha borib, bola tevarak-atrofdagilarning nutqini tobora mukammalroq tushunadigan bo'ladi. Katta yoshli kishilarning aytib bergan hikoyalari, kichik she'rlarni, ashula va ertaklarni jon-dili bilan tinglaydilar. Bola o'ziga berilgan savollarni tushunib, ularga javob beradi. Bolaning o'zi ham kattalarga tobora taqlid qiladilar. Tilning ayrim tomonlarini o'zlashtirishlari o'ziga xos xususiyatga egadir.

Boshqacha qilib aytganda, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning grammatik koidalarni o'zlashtirishlari maktab bolalarining o'zlashtirishlaridan batamom farq qiladi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar grammatik qoidalarni o'qib, tushunib yodlarida saqlab qolmaydilar. Ular ot, fe'l, sifat, olmosh, suffiks, kelishik kabi grammatik kategoriyalarning borligini ham, nima ekanligini ham bilmaydilar. Shuning uchun ular grammatikaning juda ko'p qo'llaniladigan eng sodd qoidalarni kattalarning nutqlari orqali, mazmunli o'yinlarda taqldiy yo'llar bilan amaliy ravishda o'zlashtira boradilar.

Ma'lumki, nutqning o'sishi jarayonida bolalar so'z turkumlaridan otlarni tez o'zlashtiradilar. Bunga asosiy sabab shuki, bolalar narsalarning nomlarini (otlarni) o'z nutqlarida ko'proq ishlatadilar. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar so'z zapaslarining asosiy ko'pchiligi otlardan iborat ekanligi ajablanarli emas. O'rta va katta yoshdagi maktabgacha ta'lim bolalari otlarni ko'plik, birlik, bo'lishli, bo'lishsiz shakllarda va turli kelishiklarda to'g'ri ishlata oladigan bo'ladi. Katta guruh bolalari so'zlarni turli talaffuz eta oladilar. Shuning uchun ular o'zlaridan kichik yoshdagi bolalar gaplarni grammatik jihatdan xato so'zlaganlarida, «bunaqa deb bo'lmaydi» deb ularning nutqlarini to'g'irlaydigan bo'ladi.

Tarbiyachi-pedagog bolalar nutqini rivojlantirish bilan shug'ullanar ekan, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar ba'zi rollarda o'z nutq apparatlarini to'la idora eta olmasliklarini unutmaslik kerak. Bundan tashqari maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati hali to'la takomillashmagan bo'ladi. Shuning uchun maktabgacha ta'lim yoshidagi ba'zi bolalar ayrim ch,sh tovushlarini buzib talaffuz etadilar. Odatda bunday bolalarni tili chuchuk bolalar deb ham yuritiladi. Tili chuchuklik nuqson emas. Buni asta-sekin tuzatish mumkin. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muhim shartlaridan biri bola bilan to'la va to'g'ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir.

Tarbiyachi buni ota-onalarga ham tushuntirishi kerak. Chunki, odatda, ayrim ota-onalar o'z bolalarinn ortiq darajada erkalab, ular bilan bolalarcha, ya'ni bolaga o'xshab tilini chuchuklantirib gaplashadilar. Til chuchuk bolalarni «tili shirin» deb uning talaffuziga moslashishiga harakat qiladilar. Bunday qilish aslo yo'l qo'yib bo'lmaydigan xatodir. Chunki bolalar talaffuzidagi nuqson maktabga borgunlaricha to'g'irlanmasa, bu narsa bolalar nutkining umumiy o'sishiga ta'sir qilmasdan qolmaydi. Tili chuchuk bolalar nutqidagi bu

nuqsonni tugatmay maktabga chiqarilsa, boshqa bolalar ularga «soqov» deb laqab qo'yadilar. Natijada bunday laqabni hadeb eshitavermaslik uchun bunday bolalar kam gapiradigan, o'zlarini chetga olib yuradigan bo'lib qoladilar.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning nutqi maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqiga nisbatan ancha taraqqiy etgan bo'lsa ham hali ularning gapirishlariga qarab turib, nihoyat darajada so'z yetishmayotganini payqash oson. Chunonchi, kichik va o'rta yoshdagi maktabgacha ta'lim bolalarining jumllarida «anaqa», «anu», «mima», «indan keyin» kabi noaniq iboralar juda ham ko'p bo'ladi. Katta guruh bolalarida esa bunday iboralar kamroq uchraydi. Shuni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerakki, nutq faqat boshqa odamlar bilan amalga oshiriladigan aloqa vositasigina bo'lib qolmay, balki u bolalar uchun o'z xulq-atvorlarini boshqarish vositasi hamdir. Nutq bu vazifani bajarishda tafakkur bilan qushilib ketadi. Shuning uchun nutq tafakkur vositasi hamdir. Turli yoshdagi maktabgacha ta'lim bolalari o'z xulq-atvorlarini, yangi ma'lum ijtimoiy sharoitda o'zlarini qanday

tutishlarini tafakkur orqali o'ylab idora qiladilar. Bunda nutqning roli birinchi darajali ahamiyatga egadir. Odatda kichik yoshdagi maktabgacha ta'lim bolalarining nutqlari ikkinchi bir odamga emas, balki o'zlariga qaratilgan bo'ladi. Masalan, «Anvar uxlaydi», «Anvarni qorni ochdi» deb gapiradilar. Bolalarning ana shunday so'zlariga qaratilgan nutqlarini egotsentrik nutq deb yuritiladi. Katta yoshli maktabgacha ta'lim bolalarida egotsentrik, ya'ni o'z-o'ziga qaratilgan nutq tugallanib, normal holga keladi»

Shunday qilib, asosiy aloqa vositasi bo'lgan nutq bola psixikasining taraqqiyotida benihoyat katta rol o'ynaydi. Maktabgacha ta'limda va oilada to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya va xususan, maktabgacha ta'limda ona tilidan o'tkaziladigan maxsus mashg'ulotlar tufayli bola nutqini normal o'stirish mumkin. Bola maktabgacha ta'lim yoshining oxirgi bosqichiga kelganda og'zaki nutqning hamma turlaridan erkin foydalana oladigan bo'ladi. Bola nutqining bundan keyingi taraqqiyoti maktabda o'qish protsessida amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Bruner D.S. Psixologiya poznaniya. –M., 1977.
2. Brushlinskiy A.V. Psixologiya mishleniya i kibernetika.-M., 1970.
3. Vigotskiy L.S. Sobr. soch. T.3.- M., 1983.
4. Davidov V.V. Vidi obobsheniya v obuchenii.-M., 1972.
5. Galperin P.Ya. K psixologii tvorcheskogo mishleniya j.Vopr. psix.-1982, -№5.-S.80.84.
6. Psixologiya mishleniya.-M.,1965.
7. Solso R. Kognitivnaya psixologiya.-M.: 2002
8. Vigotskiy L.S. Sobrn. soch.-T.2-M., 1982.
9. Jinkin N.N. Psixologicheskiye osnovi razvitiya rechi.-M., 1966.
10. Leontev A.N. Izbrannie psixologicheskiye proizvedeniya. –T.1.-M., 1983.
11. Qodirova F.R., R. M.Qodirova “Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi ” Toshkent- 2006y
12. Mo'minova L. R.”Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi” Toshkent-1996y
13. Shodiyeva Q. “Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish” Toshkent- 1990 y

УДК:371

Nilufar NOSIROVA,

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti "Xorijiy tillar" kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: nosirovanilufar7@gmail.com

BuxMTI dotsenti PHD H.O'Yusupova taqrizi asosida

LITERARY CHARACTERISTICS OF SYMBOLS

Annotation

The article deals with the specific features of the symbols. In addition to the analysis of the linguistic nature of the symbols, the cases of hanging in linguistic-speech phenomena, which serve to ensure the diversity and effectiveness of speech, reflect the culture of speech, language richness and behavior of people. At the same time, many philosophers have taken as an example the opinions expressed by scientists about the symbol as a result of their research.

Key words: Symbol, nature, linguistics, language, semantics, migration, metaphor, character, culture, form, science, event, evolving art, myth, thinking.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СИМВОЛОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются специфические особенности символов. Помимо анализа языковой природы символов, случаи навешивания в языково-речевые явления, служащие обеспечению разнообразия и действенности речи, отражают речевую культуру, языковое богатство и поведение людей. В то же время многие философы брали в пример мнения, высказанные учеными о символе в результате их исследований.

Ключевые слова: Символ, природа, лингвистика, язык, семантика, миграция, метафора, персонаж, культура, форма, наука, событие, развивающееся искусство, миф, мышление.

RAMZLARNING ADABIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ramzlarning o'ziga xos xususiyatlari xususida so'z boradi. Shuningdek, ramzlarning lingvistik tabiatini tahlil qilish bilan birgalikda insonlarning nutq madaniyati, til boyligi va xulq-atvorini ko'rsatuvchi, nutqning rang-barangligi hamda ta'sirchanligini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi lisoniy-nutqiy hodisalarda ask etish holatlari yoritib berilgan. Shu bilan birgalikda, ko'pgina faylasuf, olimlarning tadqiqot ishlarini o'rganish natijasida ramz haqida bildirilgan fikrlari misol tariqasida axborot qilib olingan.

Kalit so'zlari: Ramz, tabiat, lingvistik, til, semantika, ko'chim, metafora, belgi, madaniyat, shakl, fan, hodisa, taraqqiyotb san'at, mif, tafakkur.

Kirish. Ramzlar insonning muayyan fikr va his-tuyg'ularini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda ularning mazmun-mohiyatini anglash, ularni yozma va og'zaki nutqda o'rinni qo'llash, har bir soha bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda ramzlarning mohiyatini yoritib berish, izohlash, anglash, tushuntirish hamda asarlarning mazmunini aniq ifodalash kabi masalalar muhim bo'lib turibdi.

Jamiyat rivoji ramzlarning muayyan darajada o'zgarishi, taraqqiyoti, mukammallashiga olib keladi. Ular insonlarning o'zaro fikr almashish va muloqot qilishda yengillik hamda qulaylik yaratish, narsa-hodisalarga munosabatlarini aniq ifodalash uchun ijtimoiy-lisoniy hodisa sifatida xizmat qiladi. Ramzlarning taraqqiyoti ma'lum til lug'at tarkibi va ifoda imkoniyatlarining boyib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ramzlar insonlarning nutq madaniyati, til boyligi va xulq-atvorini ko'rsatuvchi, nutqning rang-barangligi hamda ta'sirchanligini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi lisoniy-nutqiy hodisadir.

Ma'lumki, belgi inson ongida ifoda yoki ramz tarzida aks etadi. Madaniyat ramziy shakllar tarzida voqelikda mavjud bo'ladi. Ramz fan va san'atda o'ziga xos mazmun kasb etadi. U fanda, chunonchi, mantiq, matematika, tilshunoslik va boshqa fanlarda, asosan, belgi tushunchasini, san'atda esa obrazning majoziy ma'nosini ifodalash mazmunini bildiradi.

Ramzning ma'nosi uning obrazi strukturasi bilan o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi, mazmuni esa cheksiz ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega. Ramz moddiy narsalar va voqeliklarning belgi yoki obraz tarzida ifodalangan mazmunidir. Uning mohiyatini mantiq doirasida aniq ta'riflash qiyin. U idrok etuvchi sub'ektning qizg'in faoliyatiga mo'ljallangan serma'no tizimdir.

Ramziy faoliyat faqat inson tafakkuriga xosdir. Til, mif, din, umumiy tarzda aytilsa, ramziy shakllardan iborat bo'lib, ularning vositasida inson o'zini qurshagan muhitni tartibga soladi. E'tiborli jihati shundaki, ramzning ma'nosi faqat insonlar muloqoti doirasidagina amalda mavjud bo'ladi. Ramzlar keng iste'moliligi nuqtai nazaridan alohida ajralib turadi, ular ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ma'rifiy-ma'naviy hayotda ham, fanda ham, san'at, chunonchi, badiiy adabiyotda ham keng qo'llaniladi. Biroq ramz mazkur soha yo'nalishlarda turli vazifalarni bajarishiga ko'ra farqlanadi. Shunga ko'ra, ramzlarni quyidagi mavzuiy guruhlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- ijtimoiy hayotda qo'llanuvchi ramzlar;
- siyosiy ramzlar;
- iqtisodiy hayotda qo'llanuvchi ramzlar;
- madaniy, ma'rifiy-ma'naviy hayotda qo'llanuvchi ramzlar;
- fanlar tizimidagi ramzlar;

j) san'at, chunonchi, badiiy adabiyotda qo'llanuvchi ramzlar.

Ijtimoiy turmushdagi ramzlar, asosan, kommunikativ, ya'ni kishilarning o'zaro aloqa vositasi, fanlar tizimidagi ramzlar ma'lum tushuncha ifodalash, adabiyotdagi ramzlar esa kechinma, holat va voqelikni badiiy-estetik anglatish vazifasini bajaradi. (3)

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy hayotda qo'llanuvchi ramzlar sirasiga, biz kunlik hayot tarzimizda faoliyatiga qarab qo'llaniladigan ramziy so'zlar ya'ni, suv, olov, quyoshni, bulutni, soyabon, chamanni misol sifatida aytish mumkin. Mazkur belgilarga xos xususiyati, uzgacha tabiatga ega holda quyosh - quyoshli kunni, chaqab turgan yuz chehrasini, bulut - yomg'irni, qovoq tumshuq qilib turgan yuz xolatini va obu-havo holatini anglatadi.

Lug'at va ilmiy manbalarda ramz muayyan darajada izohlangan, uning ta'riflari berilgan. Nazarda tutilganlarning aksariyatida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ma'rifiy-ma'naviy hayotda va fandagi ramzlar emas, balki badiiy adabiyotda qo'llanuvchi ramzlar tavsiflangan.

Misol sifatida —O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi va —O'zbek tilining izohli lug'atida keltirilgan ramz xususidagi izohlarni keltirib o'tamiz: —Ramz (arab. — ishora qilmoq) (badiiy adabiyotda) — voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli; badiiy shartlilik shakllaridan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ramz majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi bilan bog'liq bo'ladi va ko'p ma'noliligi bilan ajralib turadi. Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida musharak mazmuni ifodalaydi

Ramz (arab. — belgi, imo, ishora; laqab, taxallus). Biror g'oya, tushuncha, hodisa kabilarni ifodalovchi, eslatuvchi shartli belgi, ishora (2. III, 347). O'zbek tilida ayrim o'rinlarda ramz so'zi o'rnida simvol so'zi ham qo'llaniladi. Bu ta'riflar O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida berilmagan, ammo O'zbek tilining izohli lug'atida ushbu so'zga "Simvol" (yunoncha -belgi, ramz, alomat, timsol) deb ta'rif berilgan. U aynan ramz ma'nosida qo'llaniladi. Biron-bir g'oyani o'zida mujassamlashtiruvchi badiiy obraz (3. III, 506).

N.Hotamov va B.Sarimsoqovning —Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'atida ramz so'zi mavjud emas, simvol so'ziga esa quyidagicha ta'rif berilgan: —Simvol (gr. — shartli belgi so'zidan). Metaforaning bir ko'rinishi bo'lib, shartli ravishda ko'chma ma'noda qo'llaniladigan so'z birikmasi, rasm, predmet. Masalan, O'zbekistonning ramzi paxtadir. Qabardinbolqor shoiri o'z yurtini tog'dagi lolaga o'xshatadi. Bu lola yurt ramzidir (3, 279).

Kuzatuvlardan anglashiladiki, lug'atlarda ramzga berilgan izohlar bir-biridan deyarli farq qilmaydi. Yuqoridagi izohlardan ramz bo'yicha quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Ramz — biror g'oya, tushuncha, hodisa kabilarni ifodalovchi va eslatuvchi shartli belgi.
2. Ramz — biror g'oya, tushuncha, hodisa kabilarni o'zida mujassamlashtiruvchi badiiy obraz.
3. Ramz — voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli, obrazli ifodalashning bir ko'rinishi.
4. Ramz — ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega.
5. Ramz — shartli ravishda ko'chma ma'noda qo'llaniladi.
6. Ramz — metaforaning bir ko'rinishi.

Tahlil va natijalar. Ramz uchun muhim belgi, eng avvalo, shartlilik, obrazlilik, ko'p ma'nolilik, ko'chma ma'nolilik, xususan, metaforiklikdir. Ramzning shu va boshqa xususiyatlarga egaligini bilgan ijodkorlar o'z badiiy asarlarida undan keng va o'rinli foydalanishga harakat qilgan. Xalqning ong va shuuriga chuqur singgan ramzlar borki, ular badiiy

asarlarda erqin obrazlar yaratishga xizmat qilib kelmoqda. Kabutar — tinchlik, sher — mardlik, tulki — makkorlik, bo'ri — ochko'zlik ramzi sifatida badiiy asarlarda qadimdan mavjud bo'lib kelmoqda. Bu kabi zoomorf metaforalar badiiy asarlarning ta'sirchanligi va badiiy-estetik qiymatini oshirishda muhim vosita sifatida voqelanadi. Ijodkorlar uchun ramzlar nisbatan kuchli his-tuyg'uni, keng tushuncha va katta voqea hodisani ixcham, aniq va ta'sirli tarzda ifodalash uchun cheksiz imkoniyat yaratadi. Shunga ko'ra xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotda ramziy obrazlar alohida tizim sifatida shakllangan. Aytganidek, ramzlar nutqda keng qo'llanuvchi ifoda vositasi hisoblanib, u umumxalq nutqining barcha ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ular badiiy asar matnlarida qo'llanib, badiiy asar tilining rang-barang bo'lishini ta'minlaydi. Adabiyot tarixida asrlar

davomida foydalanib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi ham mavjud; gul — go'zallik, ma'shuqa; bulbul — oshiq; sariq rang — mahzunlik, qora rang — motam ramzi va boshqalar. Ijodkorlar an'anaviy ramzlar bilan bir qatorda tabiatdagi har bir hodisa va detal (masalan, bulut, buloq, chaqmoq va boshqalar)dan ramziy tasvir uchun foydalanadilar (1, VI, 59).

Badiiy asarlardagi ramzlarni turli, chunonchi, sinxron va diaxron aspektlarda tahlil qilish, o'rganish mumkin. Ramzlarni diaxron aspektida tadqiq etishda ularni quyidagi ikki guruhga ajratib o'rganish o'rinlidir:

1. An'anaviy ramzlar. 2. Xususiy ramzlar.

An'anaviy ramzlarni umumiy ramzlar, xususiy ramzlarni esa individual ramzlar tarzida ifodalash ham mumkin.

An'anaviy ramzlarni asrlar davomida foydalanib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi tashkil etadi. Bunga misol sifatida xalq og'zaki ijodiyotida qo'llangan tun — hasrat, olma — sevgi, farzand, ro'mol — oila ramzlarini aytib o'tish mumkin.

Xususiy ramzlarga misol sifatida Alisher Navoiy falsafasining javhari, mag'zi, yaxlit tizimi hisoblangan —Lison ut-tayr, ya'ni —Qushlar tili (1499) dostonidagi Semrug' va qushlar timsolidagi ramziy obrazlarni aytib o'tish mumkin.

Ushbu asardagi g'oyalarning umumiy manzarasi shundaki, Semrug' va qushlar timsolidagi ramziy obrazlar orqali inson o'zini, borliqni va odamlarni anglashni nazarda tutadi.

Bu dunyodagi barcha ezgu va yovuz, yaxshi va yomon ishlar, ma'naviy tubanlashish, jamiyatning inqirozi inson bilan, ya'ni inson mohiyati, insoniylik fenomeni bilan bog'liq haqiqat ekanligini Alisher Navoiy ushbu asarida ramzlar orqali ifodalaydi.

Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida musharak mazmuni ifodalaydi.

Masalan, sher — mardlik, tulki — makkorlik, bo'ri — ochko'zlik va boshqa. Adabiyot tarixida asrlar davomida ishlatilib kelinayotgan ramziy obrazlar

tizimi ham mavjud: gul — go'zallik, mashuqa, bulbul — oshi, sariq rang — mahzunlik, qora rang — motam va boshqa ijodkorlar an'anaviy. Ramzlar bilan bir qatorda

tabiatdagi har bir hodisa va detal (masalan, bulut, buloq, soqmoq va boshqalar)dan ramziy tasvir uchun foydalanadilar. Bunda u yoki bu narsa tasvir jarayonida yozuvchi maqsadiga xizmat qiluvchi muayyan ramziy ma'noga ega bo'ladi. Xalq og'zaki ijodiyoti va mumtoz adabiyotda keng ko'lmda ishlatilgan ramziy tasvir usuli hozirgi adabiyotda ham muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda (4).

Badiiy ifodani oshirish vositalaridan biri bo'lgan, badiiy matnlarda faol qo'llanuvchi ramz (simvol) ayrim o'rinlarda ko'chimning, ayrim o'rinlarda metaforaning bir turi sifatida qoraladi.

Xulosa va takliflar. Har qanday ramziylikning eng muhim belgisi narsalarning mazmun-mohiyati, tarkibini ramzlar asosida ko'rsatib berishdan iborat.

Yuqorida ramzga berilgan ta'riflardan kelib chiqib, uning o'ziga xos bo'lgan alohida hodisa ekanligi, metafora, metonimiya, sinekdoha, allegoriya, epitet, va o'xshatish kabilar esa ramzga yondosh hodisalar ekanligini qayd etish mumkin. Ayni paytlarda filologiya, falsafa, psixologiya kabi fan sohalari bo'yicha qilinayotgan tadqiqot ishlarida ramz va metaforaning umumlashtiruvchi hamda farqlovchi jihatlari chuqurroq o'rganilmoqda.(5.)

Lingvistik ifodalangan ramz har doim metaforadan farq qiladi. Ularning har ikkisi juft ma'no munosabatiga ega bo'lsa-da, metafora aynan bir lingvistik ob'ektning ikki ko'rinishini birlashtiradi. Ramz lingvistik hodisani nolisoniy tabiyatga ega bo'lgan tushuncha bilan ham bog'lay oladi

Umuman, ramzlarning ijtimoiy hayotda, ayniqsa, badiiy adabiyotda, uning barcha go'zalligi, jozibasini ko'rsatish hamda botiniy mazmunini anglashdagi ahamiyati benihoya kattadir. Ramzlar lisoniy va nolisoniy omillar

natijasida paydo bo'ladi. Ularning lisoniy omil asosida shakllanishida til vositalari muhim ahamiyat kasb etsa, milliy o'ziga xosliklar, urf-odatlar va tushunchalar esa ramzlarning nolisoniy omil sifatida shakllanishiga asos bo'ladi. Yuqoridagi keltirilgan tadqiqotlardan kelib chiqqan holda shunday deyishimiz mumkin-ki, ramzlarning lingvistik tabiati, ramziy tillarning o'zgacha xususiyatga ega ekanligidadir. Hissiyotimiz qabul qilinishiga qarab ayni bir hodisa turlicha talqin qilinadi. Olovni misol tariqasida ramziy belgilarini yoritadigan bo'lsak, o'choqdagi olov – hayotni his qilish, ilqlilik va huzur-halovatni, biroq uy-joy yoki biron yerni olov qurshovida ko'rsak, u qo'rquv, xavf-xatarni ya'ni bu o'rinda ojizlik, vayronagarchilikni aks ettiradi. Bunga o'xshash ramzlarni bir nechtasini misol tariqasida keltirish mumkin. Har bir ramzning konkret ma'nosi undan foydalanuvchining umumiy holatda qabul qilgan kechinmalaridan vaziyat ustunligiga bog'liq.

Ramzlar obrazli tafakkur qilishning muhim ko'rinishlaridan biri bo'lib, insonning badiiy-estetik didini oshirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T.: O'zME, 2000. T.VI. – 59 b.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008. T. I. 2006. - 680 b; T. II. 2006. - 672 b.; T. III. 2007. - 347 b.; T. IV. 2008. - 608 b.
3. Yo.S.Saidova, D.Sh.Sharipova. "Ramzlarning leksik-semantik xususiyatlari". Buxoro Davlat Universiteti, Ilmiy axboroti 2020/1(77), UDK: 81'373.612.4
4. Nosirova N. Literature as a major factor in the upbringing and development of the younger generation //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – T. 1. – №. 1.
5. Nosirova N. S. The issue of artistic psychology to literary studies //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 2. – C. 110-112.
6. Юсупова III. Б. (2016). Symbolism in literature. In Актуальные проблемы филологии (pp. 6-8).
7. Yusupova K. U. Giving stable compounds and expressions in translation //E-Conference Globe. – 2021. – C. 477-481.

Dilorom SABIROVA,
Urganch davlat Universiteti o'qituvchisi,
E-mail: ravshonbek.saurov@gmail.com

UrDU dotsenti, PhD, Q. Olloyorov taqrizi asosida

ZAMONAVIY INGLIZ TILIDA "ADMIRATION" KONSEPTI

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot zamonaviy ingliz tilidagi "admiration" konsepti, shuningdek, uning lingvistik ifodalanishini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu konseptning tarkibiy komponentini tashkil qiluvchi "Respect", "Surprise", "Approval/Praise", "Enjoyment/Pleasure", "Delight", "Sympathy/Love" kabi subkonseptlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: hayrat, hurmat, ajablanish, his-tuyg'u, lingvistik tasvir

THE CONCEPT OF "ADMIRATION" IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE

Annotation

This research is devoted to study the concept "Admiration" in modern English, as well as its linguistic representation. Sub-concepts such as "Respect", "Surprise", "Approval/Praise", "Enjoyment/Pleasure", "Delight", "Sympathy/Love" forming the structural component of this concept are analyzed.

Key words: admiration, respect, surprise, emotion, linguistic representation

КОНЦЕПТ «ВОСХИЩЕНИЯ» В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данное исследование посвящено изучению концепта «Admiration» в современном английском языке, а также его языковой репрезентации. Анализируются такие субконцепты, как "Respect", "Surprise", "Approval/Praise", "Enjoyment/Pleasure", "Delight", "Sympathy/Love", составляющие структурный компонент данного концепта.

Ключевые слова: восхищение, уважение, удивление, эмоция, языковая репрезентация.

Introduction. Recently, the study of the relationship between emotions and language has become increasingly relevant. It is impossible to build an adequate description of the language system without taking into account human emotions. In recent studies, scientists have made attempts to identify the cognitive foundations of the conceptualization of emotions and ways of expressing them by lexical means.

Despite the existence of a significant number of works devoted to the objectification of emotional concepts in different languages, which are at the crossroads of the most important disciplinary areas of modern linguistics: linguoculturology, emotiology, linguoconceptology, psycholinguistics, axiological linguistics and addressed to the consideration of verbalized ideas about the inner world of a person, it should be noted that the study of conceptual structures that underlie linguistic representations that describe positive emotional states, remains little studied in English.

Materials and methods. The material for the study was the lexicographic sources of the English language: explanatory dictionaries, thesaurus, synonymous dictionaries and electronic dictionaries. The illustrative material of the study is presented by examples selected by the continuous sampling method from the works of English and American authors of the 19th-20th centuries, from the electronic corpora British National Corpus (BNC), Brigham Young University British National Corpus (BYU-BNC), British English Web Corpus (ukWaC).).

Results and discussion. Emotions as one of the forms of reality reflection are currently at the center of attention of many areas of knowledge, one way or another in contact with emotional processes. Recently, scientists have been actively developing a holistic theory of emotions in psychology and linguistics based on the psychological and physiological manifestations of emotions and their linguistic expression. An

analysis of a number of psychological studies devoted to the study of emotions allowed us to identify the most common features inherent in most emotional states; sign (positive, negative, ambivalent), intensity, expressiveness, acquisition / innateness, duration / short duration, variability / constancy, and also to establish that the emotion "admiration" is not among the basic (fundamental) emotions, respectively, it can manifest itself in certain combinations or complexes with other emotions.

Thus, some psychologists define the emotion "admiration" as a fusion of such basic emotions as joy and surprise. Others consider admiration to be the highest degree of satisfaction, which emphasizes the positive nature of this emotional state. In general, the emotional state of "admiration" remains a practically unexplored phenomenon in psychology. Therefore, in our study, we will look for answers to many questions regarding this emotion, first of all, in lexical units that express the emotional state of "admiration".

Having become acquainted with various points of view of linguists on understanding the essence of a concept that conveys emotions and feelings, in this research we define this conceptual structure not only as a set of certain mental, cognitive elements, but also as a person's evaluative ideas about the concept itself, defined, associated with images in the human mind. Taking into account the fact that admiration is a combination (complex) of several emotional states, we consider it possible to model the concept "admiration" as a segmental concept, which is a basic sensory layer surrounded by several segments that are equal in terms of abstraction degree.

Appeal to the consideration of the features of nouns for the study of the concept "Admiration" is due to the fact that the actualization of emotional states is carried out through the compatibility of an abstract name with various predicates,

descriptive adjectives, proper nouns, the analysis of which allows revealing its associative contours.

The choice of adjectival lexemes as an object of study is justified, firstly, by the fact that adjectives express static predicates that reflect emotional states, and secondly, of all parts of speech, it is adjectives that have the most evaluative function. Based on data from a number of synonymous and explanatory dictionaries such as The Penguin dictionary of English synonyms and antonyms; Longman Dictionary of Contemporary English; Macmillan English Dictionary for Advanced Learners, Oxford Advanced Learner's Dictionary; Cambridge Advanced Learner's Dictionary; Webster's New World Dictionary of Synonyms, we selected two synonymous series of lexemes representing the concept of "Admiration" in English: *nouns* - admiration, respect, esteem, estimation, regard, reverence, deference, veneration, wonder, amazement, surprise, astonishment, wonder, approval, praise, approbation, appreciation, recognition, love, liking, delight, adoration, pleasure, affection, *adjectives* - admirable, amazing, applaudable, awesome, commendable, creditable, deserving, eminent, esteemed, estimable, exemplary, formidable, hallowed, honourable, laudable, meritorious, noteworthy, praiseworthy, prestigious, redoubtable, reputable, respectable, respected, worthy, wonderful, good, worshipful, wondrous, excellent, fine, superb, magnificent, splendid, stunning, beautiful, entrancing, marvelous, remarkable, brilliant, gorgeous.

Of course, this list of adjectives is not complete. In English, there is a significant number of adjective lexemes that can objectify the concept of "admiration". The choice of the above adjectives is explained by the frequency of use of these language units, both in dictionary definitions and in the analyzed fiction.

Referring to dictionary definitions is one of the ways of linguistic modeling of the concept, which includes the definition of the basic components of its structure and the identification of a set of stable links between them. The nominees for the emotion "admiration" in English are the following lexical units: admiration, admirable, admiring, admirer, admirer.

The analysis of the dictionary definitions of the listed lexemes made it possible to identify the following meaningful characteristics of the concept "Admiration": 1) a sense of respect; 2) honoring people, famous personalities for their deeds, activities, merits; 3) respect for the elderly, respect for age; 4) feeling of approval, praise; 5) emotion caused by something strange and surprising, unexpected (surprise); 6) feeling of sympathy and love; 7) feeling of delight, pleasure and pleasure; 8) admiring the beauty of someone / something (the beauty of nature, a work of art, a beautiful, young girl); 9) love for God, praise of the power and greatness of God.

According to the analysis, lexemes that nominate the emotion "admiration" in English express pleasure, delight, approval/praise, respect (esteem), love/sympathy, where the element of surprise (wonder) is unconsciously present. This fact indicates that the concept of "admiration" has diffuse boundaries with such concepts as "Respect", "Surprise", "Approval/Praise", "Enjoyment/Pleasure", "Delight", "Sympathy/Love". To obtain information that sheds light on the nature of the connection between admiration and the above emotions (respect, surprise, approval/praise, pleasure/enjoyment, delight, love/sympathy). The results of the definitional analysis of these lexical units indicate a close connection between such emotional states as "admiration", "respect", "surprise", "approval / praise" and allow us to consider lexemes that nominate these emotions as quasi-synonyms, which have a common feature and differ in meaning in a complex way.

In general, the dictionary definitions of lexemes admiration, respect, approval, wonder represent them as difficult to interpret phenomena. The authors of explanatory dictionaries often define admiration as respect, surprise, approval/praise and vice versa. In turn, the dictionary definitions of the nouns love, delight, pleasure, which nominate the feelings of love/sympathy, delight, pleasure/enjoyment, do not contain an indication of the emotion "admiration", are not explained through admiration, like the emotions of surprise, respect, approval / praise and, therefore, are not a mandatory component of the concept considered in this study, which is also confirmed by the results of contextual analysis.

In the dissertation research, the concept of "admiration" is interpreted as a segmental mental formation, in the structure of which the core, its three surrounding segments (conceptual areas) and the periphery are distinguished. Each of the segments has a name corresponding to the name of the emotions that make up the emotional state of admiration. Thus, in the structure of the concept under study, we distinguish the segments "Respect", "Surprise", "Approval/Praise".

The core of the concept is represented by the nominating lexemes admiration and admirable, as well as the adjectival lexeme wonderful, which has a similar lexicographic description with the admirable adjective nominee: wonderful - making you admire someone or smth very much [LDCE]. Core lexical units in various situations actualize all the meaningful characteristics of the concept under study, which we distinguish on the basis of the results of a definitional analysis of admiration lexemes in the English language.

The "Respect" segment is represented by the following nominal lexemes: in nouns - respect, esteem, estimation, regard, reverence, deference, veneration, in adjectives - respected, respectful, respectable, eminent, esteemed, estimable, hallowed, honourable, redoubtable, reputable, worthy, worshipful, prestigious.

The nouns representing this segment have the general meaning "a feeling of admiration and respect for somebody or something". Adjectives are combined into one synonymous series based on the common meaning of "admired or respected". At the heart of this conceptual area is the content characteristic of the concept "Admiration" "feeling of respect".

The "Surprise" segment is objectified by the nouns amazement, astonishment, wonder, wonderment, surprise with the general meaning "a feeling of surprise, admiration or pleasure" and the adjectives amazing, awesome, formidable, wondrous with the general meaning "inspiring awe or admiration or wonder". This segment actualizes the content characteristic "emotion caused by something strange and surprising, unexpected (surprise emotion)".

The "Approval/Praise" segment is represented by such nouns as approval, praise, approbation, appreciation, recognition, which have the general meaning "a feeling or expression of approval, commendation, or admiration" and adjectival lexemes applaudable, commendable, creditable, exemplary, laudable, deserving, meritorious, praiseworthy with the general meaning "praise, approval and admiration". Lexical units that verbalize the "Approval/Praise" segment implement the content characteristic "feeling of approval, praise" that underlies this conceptual area.

The periphery is represented by lexical units representing in English the feelings of love/sympathy, pleasure/enjoyment, delight. Thus, this structural component is verbalized by the nouns adoration, affection, love, liking, delight, pleasure, which have the following meanings: "an emotion of affection, warmth, fondness, liking and regard towards a person or thing" (adoration, affection, love, liking);

"a feeling of happiness, enjoyment or satisfaction" (delight, pleasure) and adjectives excellent, fine, superb, magnificent, splendid, stunning, beautiful, entrancing, marvelous, remarkable, brilliant, gorgeous, good, expressing a positive assessment of certain qualities of various objects surrounding reality ("extremely good, enjoyable, impressive, wonderful or beautiful"), and which are synonyms of the nominative lexeme admirable.

Conclusion. Periphery is based on such meaningful characteristics of the concept "Admiration" as "a feeling of

sympathy and love towards someone/something", "a feeling of delight, pleasure and pleasure". Such a division of language units representing the concept of "Admiration" in English, according to conceptual areas, is conditional, and in different contexts, the same lexemes can actualize one or another content characteristic, since the structural components of the concept are interconnected and constantly initiate and activate each other.

REFERENCES

1. Адамчук, Т. В. Тематизация эмоций в тексте: на материале современ, англ. яз. Текст. : автореф. дис. . канд. филол. наук : 10.02.04 / Т. В. Адамчук ; Моск. гос. пед. ин-т. - Пятигорск, 1996. - 15 с.
2. Александрова, О. В. Проблемы экспрессивного синтаксиса: на материале англ. яз. Текст. / О. В. Александрова. М.: Высш. шк., 1984. - 211 с.
3. Алефиренко, Н. Ф. Современные проблемы науки о языке Текст.: учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко. М.: Флинта: Наука, 2005. - 416 с.: ил.
4. Андреева, С. А. Поэтическое слово в когнитивном аспекте: на материале англ. поэтических произв. викторианского периода Текст. : дис. . канд. филол. наук : 10.02.04 / С. А. Андреева. М., 1998. - 252 с.
5. Cruse, D. A. Meaning in language: an introduction to semantics and pragmatics Text. / D. A. Cruse. New York ; Oxford : Oxford University Press, 2000.-424 p.
6. Bruner, J. Actual Minds, possible Worlds Text. / J. Bruner. -Cambridge : Harvard University Press, 1986. 202 p.p
7. Buller, D. B. Communicating Emotions Text. / D. B. Buller // Burgoon J. K. Nonverbal communication : the unspoken dialogue / J. K. Burgoon, D. B. Buller, W. G. Woodall. 2nd ed. - New York [u.a.], 1996. - P. 271-296.
8. Croft, W. Cognitive linguistics Text. / W. Croft, D. A. Cruse. -New York ; Cambridge (U.K.): Cambridge University Press, 2004. 356 p.
9. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков Текст. / А. Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева ; под ред. Т. В. Булыгиной ; Центр.-Европ. ун-т. М. : Яз. рус. культуры, 1999. - 776 с. - (Язык. Семиотика. Культура).

Fazilat TURG'UNOVA,
Toshkent davlat transport universiteti assistenti
<https://orcid.org/0000-0003-4371-5279>
E-mail: fazilatturgunova05@gmail.com

dots.I.T.Rustamov taqrizi asosida

THE MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF THE PHENOMENON OF ADVERTISING AND ADVERTISING TEXT IN MODERN LINGUISTICS

Annotation

The involvement in the analysis of our article in English is determined by the fact that all types of media texts in English, including advertising, occupy leading positions in the global information flow both in terms of volume and level of impact. Many researchers consider occultism to be one of the universal inherent in language, but a single and complete concept of occultism, including a systematic description of occult language constructions of various levels, does not yet exist. The choice of the topic of this dissertation is due to the little-studied features of obtaining confidential information aimed at male and female audiences in modern English-language advertising texts. The relevance of the work lies in the use of a cognitive-discursive approach to the study of the features of obtaining hidden information in modern English-language advertising texts, identifying the state and features of obtaining hidden information using a multilevel language capable of transmitting such information.

Keywords: media, advertising, semantic, pragmatic, gender, cognitive-discursive, socio-cultural, communicative, scientific, artistic, global informational, linguistic.

СНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ФЕНОМЕНА РЕКЛАМЫ И РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Вовлеченность в анализ нашей статьи на английском языке определяется тем, что любые виды медиа-текстов на английском языке, включая рекламу, занимают лидирующие позиции в мировом информационном потоке как по объему, так и по уровню воздействия. Многие исследователи считают оккультизм одним из универсальных, присущих языку, но единого и полного понятия оккультизма, включающего систематическое описание оккультных языковых конструкций различного уровня, пока не существует. Выбор темы данной диссертации обусловлен мало изученностью особенностей получения конфиденциальной информации, ориентированной на мужскую и женскую аудиторию, в современных англоязычных рекламных текстах. Актуальность работы заключается в использовании когнитивно-дискурсивного подхода к изучению особенностей получения скрытой информации в современных англоязычных рекламных текстах, выявлению состояния и особенностей получения скрытой информации средствами многоуровневого языка, способными передавать такую информацию.

Ключевые слова: медиа, рекламные, семантические, прагматические, гендерные, когнитивно-дискурсивные, социокультурные, коммуникационные, научные, художественные, глобальные информационные, лингвистические.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA REKLAMA VA REKLAMA MATNI HODISASINI O'RGANISHNING ASOSIY YONDASHUHLARI

Annotatsiya

Maqolamiz ingliz tilida tahlil qilishga jalb qilish ingliz tilidagi media-matnlarning har qanday turlari, shu jumladan reklama, global axborot oqimida ham hajm, ham ta'sir darajasi bo'yicha yetakchi o'rinni egallashi bilan belgilanadi. Ko'pgina tadqiqotchilar yashirinlikni tilga xos bo'lgan universallardan biri deb hisoblashadi, ammo har xil darajadagi yashirin til konstruksiyalarining tizimli tavsifini o'z ichiga olgan yashirinlikning yagona va to'liq kontseptsiyasi hali mavjud emas. Ushbu dissertatsiya mavzusini tanlash zamonaviy ingliz tilidagi reklama matnlarida erkak va ayol tomoshabinlarga qaratilgan maxfiy ma'lumotlarni olish xususiyatlarining kam o'rganilganligi bilan bog'liq. Ishning dolzarbligi zamonaviy ingliz tilidagi reklama matnlarida yashirin ma'lumotlarni olishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda kognitiv-diskursiv yondashuvdan foydalanish, bunday ma'lumotlarni uzatishga qodir bo'lgan ko'p darajali til vositalari orqali yashirin ma'lumotlarni olishning holatini va xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: media, reklama, semantik, pragmatik, gender, kognitiv-diskursiv, ijtimoiy-madaniy, kommunikatsiya, ilmiy, badiiy, global axborot, lingvistik.

Kirish. Zamonaviy dunyoda reklama, tadqiqotchilarga ko'p qirrali hodisa sifatida taqdim etiladi. Uni o'rganish bir qator fanlar bilan shug'ullanadi: jurnalistika, sotsiologiya, psixologiya, iqtisodiyot, tarix, huquqshunoslik va boshqalar reklama hodisasini o'rganishning turli xil yondashuvlari va usullari uning ko'p qirraliligini va shu bilan birga o'rganish qiyinligini isbotlaydi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ta'sir ko'rsatadigan murakkab ijtimoiy-madaniy hodisa

sifatida reklama so'nggi paytlarda tobora ko'proq ilmiy tushunish markazida bo'lib kelmoqda. Uni o'rganish masalasi gumanitar fanlarning keng doirasi uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi vaqtda reklama bo'yicha lingvistik tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotchilarning e'tiborini reklama matni jalb qiladi. Tilshunoslikda unga bo'lgan qiziqish susaymaydi va reklama matni amalga oshirish sohasi va til mavjudligining shakli

ekanligi bilan belgilanadi. Reklama tadqiqotchilari uning zamonaviy inson hayotidagi ulkan ahamiyatini ta'kidlashadi. Masalan, R. Marchand reklama bizning hayotimizni gazeta va jurnallarda yozadi, reklama kelajak uchun mavjud [1]. Shuningdek, u reklama jamoatchilik nutqini shakllantirishga katta hissa qo'shgan deb hisoblaydi, bu turli xil auditoriya uchun umumiy birlashtiruvchi til bo'lib, bu yerda reklama haqiqat fikri va idrokini shakllantirishda muhim rol o'ynagan [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ommaviy aloqa zamonaviy jamiyatning Markaziy tarkibiy qismlaridan biridir. Ommaviy kommunikatsiyalarni o'rganish yaqinda ko'plab fanlarning mashhur yo'nalishiga aylandi. Falsafiy entsiklopediyada ommaviy kommunikatsiya «odamlarning baholari, fikrlari va xatti-harakatlariga ta'sir qilish uchun raqamli katta, tarqoq auditoriya o'rtasida xabarlarni muntazam ravishda tarqatish» deb ta'riflanadi [2]. «Ommaviy kommunikatsiya tizimi zamonaviy madaniyatning dominant omiliga aylanib bormoqda» deb hisoblaydigan V.V. Mironovning fikri bilan ko'plab tadqiqotchilar uning fikriga qo'shilishgan. [3]

Reklamani moddiylashtirish, shuningdek boshqa ommaviy axborot vositalari-gazetalar, jurnallar, televizion dasturlar, radio eshittirishlardir. Reklama nafaqat so'zlarni, balki grafikalar, tasvirlar, tovushlarni ham o'z ichiga oladi. «Ko'p o'lchovli media-matn tushunchasi ommaviy axborot vositalarining har qanday matnlarini, shu jumladan reklama matnlarini o'rganish uchun muhimdir, chunki bu sizga tasvirlangan ob'ektning hajmli tasvirini olish, so'z va tasvirning ommaviy aloqada ishlash xususiyatlarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi» [4]. Ushbu fikrga asoslanib T.G. Dobrosklonskaya, reklama ommaviy aloqa bilan bog'liq bo'lishi kerak. Ommaviy aloqa sohasiga tegishli turli xil matn turlari orasida reklama matnlari intensivligining o'ziga xos funksional va shuning uchun tildan maqsadli foydalanishning namunasi sifatida alohida e'tiborga loyiqdir.

K.L. Bove va V.F. Arensning ta'kidlashicha, «U gumanitar fanlardan (inson xulq-atvori haqidagi fan) olingan ma'lumotlar va bilimlarni kommunikativ san'at (adabiyot, dramatik san'at, teatr, grafika, fotografiya va boshqalar) mahorati va ijodi bilan samarali birlashtiradi. Reklamani o'rganishga ilmiy yondashuv kontseptsionaning o'z ta'rifini talab qiladi. Keling, turli yo'nalishdagi ilmiy manbalarda reklama ta'riflarini ko'rib chiqaylik. Shuni ta'kidlash kerakki, reklamanning bir necha o'nlab ta'riflari mavjud. Bunday xilma-xillik birinchi navbatda ushbu hodisaning murakkabligi bilan belgilanadi. Tor ma'noda reklama tushunchasi reklama beruvchi va iste'molchi o'rtasidagi aloqaning maxsus shaklini anglatadi, bu turli xil kanallar, shu jumladan an'anaviy ommaviy axborot vositalari va ixtisoslashtirilgan reklama kanallari orqali tovarlar va xizmatlar to'g'risida ma'lumot tarqatishni o'z ichiga oladi. K.L. Bove va V.F. Arens reklamani «Shaxsiylashtirilmagan axborot uzatish» deb ta'riflaydilar [5]. Ushbu ta'rif reklama e'tiborini ommaviy auditoriyaga qaratadi.

O'z navbatida, J. Lamben reklamani «Firmaning harakatlarini to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita qo'llab-quvvatlashni istagan homiydan kelib chiqadigan bir tomonlama aloqa» deb ta'riflaydi [6]. Muloqotning bir tomonlama tabiati ma'lum bir qabul qiluvchining yo'qligini ko'rsatadi – bu faqat reklama beruvchining auditoriyaga yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Binobarin, reklama tovarlar yoki xizmatlar to'g'risidagi ma'lumotlar sifatida nafaqat reklama qilinayotgan ob'ekt bilan tanishishni, balki uni sotib olishga undashni ham maqsad qilib qo'yadigan maxsus ma'lumot turidir. Reklama tabiatan xilma-xildir va bu haqiqat tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolmaydi. T.G. Dobrosklonskaya reklama qilingan ob'ekt, maqsadli auditoriya va ommaviy axborot vositalari – reklama beruvchi

kabi mezonlarga asoslangan reklama matnlarini tasniflashning uchta usulini taklif etadi [4].

E.N. Serdobintseva reklamani quyidagi turlarga ajratadi: xaridorga ta'sir qilish usuli va ifoda usuli bo'yicha [7]. D. Denison va L. Tobi maqsad omiliga asoslangan reklama tasnifini taklif qilishadi. Ular matnlarini uchta katta guruhga ajratadilar: 1) imidj-reklama; 2) rag'batlantiruvchi reklama; 3) barqarorlik reklamasi (tasvirni saqlash) [8]. Reklama xabarlarining yana bir tasnifi mavjud. K.L. Bove va V.F. Arens reklama turlarini ajratib ko'rsatish uchun yettita mezonni belgilaydilar: «maqsadli auditoriya bo'yicha; biznes reklama; hududni qamrab olish bo'yicha; reklama uzatish vositalari bo'yicha tasniflash; funktsiyalari va maqsadlari bo'yicha; tijorat va notijorat; to'g'ridan-to'g'ri posilka va bilvosita reklama» [5]. Reklama hodisasini o'rganishda mavjud asosiy yondashuvlarga e'tibor qaratish lozim. Biz ulardan ikkitasini belgilaymiz: pragmatik (marketing) va ijtimoiy-madaniy. Pragmatik yondashuv reklamanning iqtisodiy samaradorligini va savdo o'sishini ta'minlashda ikkinchisining rolini ko'rib chiqishga qaratilgan. Bunday holda, reklama «tovar yoki xizmat to'g'risidagi ma'lumotlarning ommaviy axborot vositalarida kompaniyaning shon-sharafini va uning aylanmasini oshirishga qaratilgan pulli mavjudligi» deb ta'riflanadi [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Bizning davrimizda reklama maqsadli auditoriyaning axloqiy va ijtimoiy munosabatlarini belgilaydigan maxsus ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida namoyon bo'ladi: Reklama muqarrar ravishda bizning qarashlarimizga, o'zimizga va atrofimizdagi dunyoga bo'lgan munosabatimizga ta'sir qiladi bizga ma'lum bir vaziyatda xatti-harakatlarning tayyor shakllarini ko'rsatadi nima yaxshi va nima yomon ekanligini aniqlaydi va ta'lim beradi. Reklama matni ommaviy axborot vositalariga tegishli bo'lib, uni boshqa matnlardan (ilmiy yoki badiiy) ajratib turadi. Lingvistik entsiklopedik lug'atda berilgan matnning ta'rifi asosiy xususiyatlari ulanish va yaxlitlik bo'lgan belgi birliklari ketma-ketligining birlashtirilgan semantik aloqasi sifatida og'zaki darajadan tashqariga chiqadi. T.G. Dobrosklonskaya «ommaviy aloqa darajasi matn tushunchasiga ommaviy axborot vositalarining media xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yangi semantik g'oyalarni beradi» deb ta'kidlaydi [4].

A. Goddarning ta'kidlashicha, reklama bilan bog'liq holda matn atamasi ng ommaviy axborot vositalarida, shu jumladan og'zaki qism va audiovizual komponentlarda qo'llaniladi [9]. «Reklama nutqi va reklama matni» jamoaviy monografiyasida bosma reklama matni N.A. Krasavskiy tomonidan tizimli ravishda ishlab chiqilgan, ma'noga ega, funksional jihatdan tashkil etilgan xabar sifatida belgilanadi, uning qabul qiluvchisi turli xil og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalar yordamida amalga oshiriladigan muayyan kommunikativ strategiya qabul qiluvchiga psixologik ta'sir ko'rsatadi va taktikalarni qo'llash orqali o'z oldiga maqsad qo'yadi. [10].

Reklama, shuningdek, matnning maxsus pragmatik turi. Reklama matnlari turli auditoriyalarga ta'sir qilish uchun yaratilgan: bolalar, o'spirinlar, erkaklar va ayollar uchun reklama. Maqsadli auditoriya yoshi, jinsi va boshqa xususiyatlari bilan farq qilishi mumkin. Reklama ma'lum bir auditoriya segmentiga yo'naltirilganligi reklama matnining og'zaki tarkibiy qismiga ta'sir qiladi. Reklamanning kommunikativ tabiati ushbu hodisaning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Muayyan maqsadli guruhni tavsiylash uchun quyidagi ijtimoiy-demografik xususiyatlar muhim bo'lishi mumkin: yoshi, jinsi, ma'lumoti, dini, oilaviy holati, moddiy holati, ijtimoiy mansubligi, hududiy mansubligi; psixologik belgilar – motivatsiya, vakillik, shuningdek iste'molchilarning xulq-atvori. Reklama matni kopirayterlar tomonidan matnni yaratish va uni o'quvchi

tomonidan talqin qilish faktidan iborat bo'lgan faoliyatning oraliq natijasidir. Shu bilan birga, biz E.A.Turpugovanning «Reklama matnini talqin qilish kechiktiriladi va uning qabul qiluvchisi vaziyatda faqat faraziy ravishda mavjud» degan muhim izohiga qo'shilamiz [11].

«Reklama», «Reklama matni» va «Reklama nutqi» kabi tushunchalarni farqlash muhimdir. Reklamaning lingvistik komponenti haqidagi savol hali ham olimlar uchun ochiq bo'lib qolmoqda. V.M.Leychikdan keyin «til (nutq, nutq faoliyati) - bu ajralmas vosita reklama faoliyatining barcha bosqichlarida va «tilshunoslik bilan bog'liq bo'lgan va «hayotga singib ketgan» fanlar va ilmiy fanlar tizim sifatida til bilan emas, balki ishlaydigan til bilan ishlaydi» [12], biz reklama faoliyatini muqarrar stantsiyalar – to'xtash joylari bilan diskursiv jarayon ya'ni reklama matnlari deb bilamiz.

Tahlil va natijalar. Reklama matnini tahlil qilishda uning tuzilishining o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish lozim. Reklama matnining tuzilishi aslida uning asosiy lingvistik xususiyatlarini belgilaydi. Yu.S.Bernadskaya ta'kidlaganidek, «Samarali reklama matnini yaratish uchun siz matnini loyihalash qoidalarini, uning kompozitsion navlarini bilishingiz va amalda qo'llashingiz kerak» [13]. L.G.Feshchenkoning ta'kidlashicha, reklama matni «tasodifiy, kommunikativ ravishda yuklanmagan tarkibiy qismlarga joy bo'lmagan murakkab semantik butunlikdir-chunki bunday matnda pragmatik, tijorat muammosini hal qilish har doim asosiy hisoblanadi. Va bu uning og'zaki va og'zaki bo'lmagan tarkibiy qismlariga teng e'tiborni anglatadi» [14]. Shuning uchun reklama matnlarini tahlil qilishda reklama xabarining og'zaki bo'lmagan tarkibiy qismining o'ziga xos xususiyatlarini va uning reklama qilinayotgan mahsulot tasvirini yaratish orqali ma'lumot uzatishdagi rolini hisobga olish kerak. Reklama matnining asosiy og'zaki tarkibiy qismlariga sarlavha, subtitr, asosiy matn, shior kiradi. Ko'pgina tadqiqotchilar qo'shimcha ravishda reklama ma'lumotlarini ajratadilar.

Sarlavha reklamaning eng muhim og'zaki elementlaridan biri hisoblanadi. E.V.Medvedeva sarlavhaning ahamiyati haqida shunday yozadi: «Sarlavha asosiy reklama murojaatini va asosiy reklama argumentini o'z ichiga oladi». O'z navbatida, V.Arens va K.Bovais sarlavha oltita asosiy funktsiyani bajarishini ta'kidlashadi:»1) u diqqatni jalb qilishi kerak; 2) sarlavha o'z o'quvchisini tanlashi kerak, ya'ni u yoki bu iste'molchini qiziqtiradigan narsalarni o'z ichiga oladi; 3) sarlavha o'quvchini matnning asosiy qismiga kiritishi kerak; 4) sarlavhada tijorat g'oyasi to'liq aks ettirilishi kerak; 5) sarlavha xaridorga sotib olishdan foyda va'da qilishi kerak; 6)

sarlavha o'quvchini qiziqtiradigan mahsulotdagi yangi narsalarni aks ettirishi kerak» [15].

Ushbu tadqiqotda reklama matnining alohida tarkibiy qismlari (shior, sarlavha, asosiy reklama matni) o'rganish uchun material emas. Reklama matni reklamanning barcha og'zaki tarkibiy qismlarining birligi sifatida tushuniladi. Reklama matni bir qator funktsiyalarni bajaradi. Ular orasida asosiy narsani ajratib ko'rsatish qiyin. Xabar funktsiyasi reklama matnida asosiy rol o'ynaydi, chunki reklama tomoshabinlarga mahsulotning mavjudligi, uning asosiy xususiyatlari va raqobatchilarga nisbatan afzalliklari to'g'risida ma'lumot beradi. Ta'sir qilish funktsiyasi reklama matnida bir xil ahamiyatga ega, chunki reklama beruvchining asosiy vazifasi reklama xabari orqali iste'molchiga ta'sir qilishdir.

Reklama matnining o'ziga xosligi uning ta'sirga yo'naltirilganligi bilan bog'liq; bunday holda, ta'sir qilish funktsiyasi matnning turli darajalarida amalga oshiriladi: barcha mumkin bo'lgan semiotik tizimlar va vositalar qo'llaniladi. Matnlarning pragmatik yo'nalishi asosan rning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydigan va boshqa o'ziga xos xususiyatlarni shakllantirish uchun hal qiluvchi omil hisoblanadi, masalan, kreolizatsiya (semiotik asorat), stilistik heterojenlik, ekspressivlik, baholash, dialogiklik, kompozitsiya va tuzilish xususiyatlari» T.G.Dobrosklońska ta'kidlashicha, «Funktsional nuqtai nazardan, reklama matnlari ta'sirning ikkita funktsiyasini amalga oshirishni to'liq birlashtiradi: ta'sir qilish funktsiyasi lingvistik ekspressivlik vositalarining butun arsenalidan foydalangan holda amalga oshiriladigan til funktsiyasi sifatida va ta'sir qilish funktsiyasi sifatida ommaviy axborot vositalariga xos bo'lgan maxsus media texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan ommaviy aloqa funktsiyasi sifatida axborot almashinuvidir. Buning sababi shundaki, reklama matnining asosiy maqsadi ommaviy auditoriyani ma'lum bir mahsulot yoki xizmatni sotib olish zarurligiga ishonitirishdir» [4].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni ta'kidlamochizki reklama nutqining ilmiy qamrovi keng, chunki u zamonaviy jamiyatning ko'plab sohalarini qamrab oladi. Zamonaviy ingliz tilidagi reklama matnlarida ma'lumotlarning ta'sirlanish xususiyatlarini o'rganishga kirishishdan oldin, bugungi kunda mavjud bo'lgan reklama matnlarini o'rganish tajribasini tizimlashtirish kerak. Maqolamizning keyingi qismida biz reklama matnlarini o'rganishga kognitiv-diskursiv yondashuvni tilning barcha darajalarini o'rganishni birlashtirgan yondashuv sifatida ko'rib chiqamiz.

ADABIYOTLAR

1. Marchand, R. Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920-1940 [Text] R. Marchand. – Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1985. – 448 p.
2. Философский энциклопедический словарь [ФЭС] под ред. С.С. Аверинцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 814 с.
3. Миронов, В. В. Средства массовой коммуникации как зеркало поп-культуры [Текст] В. В. Миронов Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: учеб. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – С. 237–258.
4. Добросклонская, Т. Г. Вопросы изучения медиатекстов: опыт исследования современной английской медиаречи [Текст] Т. Г. Добросклонская. – 3-е изд., стер. – М.: URSS, 2010. – 286 с.
5. Бове, К. Л. Современная реклама [Текст]: пер. с англ. / К. Л. Бове, У. Ф. Аренс; общ. ред. О. А. Феофанова; предисл. к рус. изд. М. А. Назарушкина. – Тольятти: Довгань, 1995. – 661 с.
6. Ламбен, Ж.-Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива [Текст]: пер. с франц. Ж.-Ж. Ламбен. – СПб.: Наука, 1996. – 589 с.
7. Сердобинцева, Е. Н. Структура и язык рекламных текстов [Текст]: учеб. пособие Е. Н. Сердобинцева. – 3-е изд., стер. – М.: Флинта: Наука, 2015. – 159 с.
8. Денисон, Д. Учебник по рекламе: Как стать известным, не тратя денег на рекламу [Текст] Д. Денисон, Л. Тоби; пер. с англ. Н. Бабина. – Минск: СЛК, 1996. – 320 с.
9. Goddard, A. The Language of Advertising. Written Texts A. Goddard. – 2nd ed. – London; N.Y.: Routledge, 2002. – 133 p.
10. Рекламный дискурс и рекламный текст [Текст]: коллективная монография [Т. Н. Колокольцева и др; науч. ред. Т. Н. Колокольцева]. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 296 с.

11. Терпугова, Е. А. Рекламный текст как особый тип императивного дискурса [Текст]: канд. филол. наук: 10.02.01 / Терпугова Елена Алексеевна. – Иркутск, 2000. – 181с.
12. Лейчик В. М. Реклама: язык, речь, общение: учебное пособие / Под. Ред. Гойхмана О. Я., Лейчика В. М. – М., 2008. – 288 с.
13. Бернадская, Ю. С. Текст в рекламе [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. Ю. С. Бернадская. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 288 с.
14. Фещенко, Л. Г. Структура рекламного текста [Текст]: дис... канд. филол. наук: 10.01.10 Фещенко Лариса Георгиевна. – СПб., 2002. – 224 с.
15. Бове, К. Л. Современная реклама [Текст]: пер. с англ. / К. Л. Бове, У. Ф. Арнс; общ. ред. О. А. Феофанова; предисл. к рус. изд. М. А. Назарушкина. – Тольятти: Довгань, 1995. – 661 с.
16. Анисимова, Е. Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов / Е. Е. Анисимова. М: Academia, 2003. – 128 с.

Matluba TUROBOVA,
O'zMU magistranti
E-mail: turobovatlabuxon@gmail.com

Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi f.f.f.d S.Turdimurodov taqrizi asosida

ZAMONAVIY VA ELEKTRON LUG'ATLARNI YARATISH MASALALARI

Anotatsiya

Kompyuter texnologiyalarining barcha sohalarga kirib kelishi, bevosita qamrab olinishi tilshunoslik, xususan, leksikografiya sohasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Tarjimonlar yildan-yilga o'z ishlarida kitobiy (qog'oz) lug'atlardan voz kechib, elektron lug'atlardan foydalanishmoqda. Bunga ayni sabab shuki, zarur bo'lgan leksik birlikni topishda vaqt qisqaradi, bir vaqtda faqat bitta lug'at emas bir nechta lug'atdan foydalanish imkonini mavjud bo'ladi. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek elektron leksikografiyasi shakllanishi va uning taraqqiyoti hamda bugungi kundagi zamonaviy internet lug'atlarini yaratish masalalari haqida so'z boradi. Xususan, kitobiy (an'anaviy) va elektron lug'atlari o'zaro qiyoslanadi, o'xshash va farqli jihatlari keltiriladi.

Kalit so'zlar: *lug'at, maqola, lug'atshunoslik, o'zbek lug'atshunosligi, mustaqillik, online lug'at, an'anaviy lug'atlar*

MODERN AND ELECTRONIC DICTIONARIES ISSUES OF CREATING DICTIONARIES

Annotation

The penetration and direct coverage of computer technologies in all spheres has an impact on linguistics, especially on lexicography. Year by year, translators are abandoning book (paper) dictionaries and using electronic dictionaries in their work. The reason for this is that it takes less time to find the necessary lexical unit. This article talks about the formation of modern Uzbek electronic lexicography and its development, as well as the issues of creating modern internet dictionaries today. In particular, book (traditional) and electronic dictionaries are compared, their similarities and differences are presented.

Keywords: dictionary, article, lexicography, Uzbek lexicography, independence, online dictionary, traditional dictionaries

ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ И ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЕЙ

Аннотация

Проникновение и непосредственный охват компьютерных технологий во всех сферах оказывает влияние на языкознание особенно на лексикографию. С каждым годом переводчики отказываются от книжных (бумажных) словарей и используют в своей работе электронные словари. Это связано с тем, что поиск нужной лексической единицы занимает меньше времени, а также можно использовать несколько словарей вместо одного. В данной статье говорится о становлении современной узбекской электронной лексикографии и ее развитии, а также о вопросах создания современных интернет – словарей на сегодняшний день. В частности, сравниваются книжные (традиционные) и электронные словари и различия.

Ключевые слова: словарь, статья, лексикография, узбекская лексикография, самостоятельность, онлайн-словарь, традиционные словари

Kirish. Barchamizga ma'lumki, tilshunoslikning leksikografiya bo'limi har doim yangilanib turuvchi hamda har bir sohada o'zining muqim o'rniga ega bo'lim hisoblanadi, sababi, qay sohaga nazar tashlamang, unga oid har bir so'z, albatta, o'quv lug'atchiligida o'z izohiga ega. Muayyan adabiy tilning deyarli barcha so'zlarini qamrab olgan leksik yig'indiga nisbatan lug'at atamasi ishlatiladi hamda ushbu atama ostida turli fan sohalari o'z turfa lug'atlar jamlanmasi o'zining aksini topadi. Aytish joizki, har bir xalqning o'z lug'at tizimi mavjud bo'lgani kabi, o'zbek tilining ham o'zining maxsus lug'atchiligi bor. Insonlar ortasida o'zaro aloqa almashinuv uchun universal tilni yaratish prinsiplari bilan shug'ullanuvchi interlingvistika fani shakllandi. Ijtimoiy hayotning hamma jabhalariga avtomatizatsiyaning kirib borishi natijasida lug'atlarni elektron shaklda yaratish imkoniyati paydo bo'ldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek lug'atshunosligi o'zining uzoq tarixiy taraqqiyotiga ega bo'lib, dastlabki lug'at namunasi Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asari hisoblanadi. O'tgan davriy bosqichlarda ensiklopedik (qomusiy) va filologik (lingvistik) lug'atlar yaratilib, takomillashtirilib borildi. Globallashtirish jarayoni faqatgina insonlarning ijtimoiy hayoti va madaniyatiga emas, balki odamlar nutqining asosiy vositasi bo'lgan tilga-da o'z

ta'sirini o'tkazdi. Shuning uchun o'zaro muloqot jarayonining yanada maqbul usullarini aniqlash uchun har xil leksikografik tadqiqotlar yanada rivojlantirib borilmoqda. Maktab o'quvchilari uchun Otabel Shukurov va Bashorat Bahridinovalar tomonidan yaratilgan "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati" ham istiqbol davri lug'atchiligimiz yutuqlaridan hisoblanadi. Mualliflar tomonidan ushbu lug'atni yaratishdagi asosiy manbalar 1974-yilda nashr qilingan "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A. Hojiyev) va "O'zbek tilining izohli lug'ati" (ikki tomlik.-M.:Русский язык,1981) ekanligi bevosita qayd etiladi. Asosiy manba sifatida esa "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" ekanligi alohida ta'kidlangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Istiqbol yillarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida lug'atshunoslik sohasida ham sezilarli o'zgarishlar yuzaga keldi, xususan, ushbu davrda asosiy e'tibor nutq samaradorligiga qaratildi, desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi hamda buning oqibati o'laroq, tilshunoslikda yangi sohalar – til va jamiyat uyg'unligiga asoslanuvchi sotsiolingvistika, tilshunoslikka psixologik nuqtayi nazardan yondashadigan psixolingvistika, turfa xalqlar lingvomadaniy konseptiga asoslanuvchi lingvokulturologiya va shu kabi so'z mohiyatiga

aloqador hodisalar bilan shug'ullanuvchi tilshunoslik fanlari yuzaga keldi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tilshunoslik lug'atlariga yana bir ta'siri shundan iboratki, online va offline o'quv lug'atlari talabgor ehtiyojiga qarab har doim mavjudligidadir hamda ular masofa va vaqt tanlamaydi – hamisha foydalanuvchisi bilan birga. Ana shularni hisobga olgan holda, bugungi kunda til korpuslari yaratilmoqda.

Termiz davlat universiteti professor-o'qituvchilari Dc.S. Shoxista Mahmarayimova va Ph.D. Asqar Eshmo'minov hamda dasturchilar hamkorligida yaratilgan "O'zbek tili sinonimlar korpusi" fikrimizning yaqqol isbotidir. Sababi, ushbu online korpus o'z ichiga qator lug'atlarni umumlashtirgan bo'lib, xususan, so'zlarning etimologiyasi, omonimlari, sinonimlari, antonimlari, paronimlari va ularning morfem tuzilishi va hokazolar ushbu korpusdan joy olgan hamda misollar yordamida isbotlab berilgan.

Tahlil va natijalar. L.I. Kolodnyajaya leksikografiyani an'anaviy hamda raqamli kabi ikkiga ajratadi. Tarjima jarayonida ham ikki yondashuv borligi ko'rsatib o'tiladi: 1) leksikosentrik (kontekstdan kelib chiqib tarjima qilish); 2) slovarsentrik (mashina yordamida analiz qilish). Raqamli (elektron) leksikografiya 60-yillarda shakllangan bo'lib, uning ilk ibtidosi sifatida Brown korpusi, 1978-yilda avtomatlashuvchi tizim va tilni qayta ishlash uchun maxsus kodlangan zamonaviy ingliz tili Longman lug'ati (Longman Dictionary of Contemporary English) kabi lug'atlarni keltirishimiz mumkin.

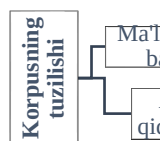
Professor N. Abdurahmonova zamonaviy lug'atlarni yaratish masalalari bo'yicha quyidagi fikrlarni bildiradi:

"Lug'atlarning yaratilishida uch narsa hisobga olinishi kerak:

- lug'atlarning yaratilishiga ko'ra maqsad va vazifalari;
- lug'atda tavsiflangan matnlar;
- foydalanuvchilarning kategoriyasi" [1].

Bugungi kunda internet tarmoqlarining yanada taraqqiy etishi hamda uning tilga ta'siri natijasida korpus leksikografiyasi yoki kiberleksikografiya singari zamonaviy yo'nalishlar yuzaga kelmoqda. "Korpus

leksikografiyasi – ma'lumotlarni saqlash, uzatish va analiz qilish kabi vazifa bajarishga yo'naltirilgan kompyuterning muayyan fazasida ko'p qo'llaniladigan matn yoki akustik korpusi asosida tilni o'rganish sohasi hisoblanadi" [2]. Til korpusi bevosita kompyuter lingvistikasi bilan aloqador bo'lib, unga bo'lgan talab kundan kunga oshib bormoqda. Til umumlashmasidan iborat korpus ikki bo'limdan tashkil topadi, ya'ni: **Korpusning tuzilishi(3-chizma):**

Kompyuter texnologiyalari bilan uzviy bog'liq bo'lgan korpus leksikografiyasi tilni analiz qilish bilan cheklanmasdan, kompyuter vositasida matnni tahlil qilishning metod hamda texnologiyalarini o'rganadi. Kiberleksikografiyada matn bilan ishlashda yoki lug'at yaratishda internetdan to'liq foydalaniladi.

Yirik hajmdagi tilshunoslik resurslari internet foydalanuvchilari, soha mutaxassislari tomonidan to'ldirib borilmoqda. Bu xususan manbalarda quyidagi ma'lumotlar uchraydi: "Soha mutaxassislari tomonidan "ko'ngillilar leksikografiyasi" ("волонтерской лексикографии") – user – generated lexicography) deb nomlanadi. Ko'plab nashriyotlar internet orqali ma'lumotlarini shu usulda boyitib

borishmoqda: Wikipedia, Urban Dictionary, Wordnik, MacMillan Open Dictionary kabilar [3].

Internet lug'atlari (on-line lug'atlar) aksariyat hollarda lug'at foydalanuvchilariga elektron lug'atlarni boyitish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, hajman ixchamligi, multimedia tasvirlari bilan boyitilganligi, kompaktligi, boshqa manbalarga ulanish imkoniyati, matn korpuslari vositasida illyustrativ misollar tuza olish imkoniyati, so'zlarning sinonimik variantlari, omonimlik shakllari, Grammatik ma'lumotlar joylanganligi va ularning tez fursatda foydalanuvchiga namoyon bo'lishi kabi tomonlari elektron lug'atlarning optimalligini yuzaga keltiradi. Internet sahifalarida bu haqida quyidagi ma'lumot uchraydi: "Zamonaviy lug'atshunoslikda semantik tarmoq semantik maydon, semantik to'r va freym semantikasining tez suratlarida kirib kelishi natijasida elektron leksikografiya resurslari yaratildi. FRAMENET shu kabi yirik leksikografik resurslardan biri bo'lib, bu resurs internet tizimida on-line rejimda ishlaydi" [4].

Ushbu tizim Ch. Filmorning "Tools for Lexicon Building" loyihasi asosida Kaliforniya shtati, Berkli shahridagi xalqaro informatika institutida yaratilgan. Tilshunos Z. Xolmanova framenet resursining ma'lumotlar bazasida 10000ta leksik birlik mavjudligi, shundan 6000dan ortig'i to'liq annotatsiyaga egaligi, shuningdek ma'lumotlar bazasida 800ta semantik freym hamda 135000 annotatsiyali gaplar joylanganligini keltirib o'tadi[5].

Kitobiy (an'anaviy) va elektron leksikografiyaning asosiy vazifasi lug'atdagi maqolalarning joylashish o'rni va holatini shakllantirish hamda lug'at tuzilishini aniqlashdir.

So'zlarning shakl kompozitsiyasi ko'rsatilgan izohlar qanday holatda keltirilishi inobatga olinsa, kompyuter (elektron, avtomatik) lug'atni yaratish qoidalariga ko'ra foydalanuvchilarga mo'ljallangan kompyuter formatida yoki ma'lum bir tarkibiy qism dasturi sirasiga kiritilgan dasturdan foydalaniladi. Shuningdek, foydalanuvchining lug'atdan qay holatda foydalanishiga ko'ra elektron lug'at hamda matnni tahrirlovchi dastur uchun avtomatik lug'atlar o'zaro farqlanadi. Avtomatik lug'atlarni erkin tarzda ishlatish mumkin. Mutaxassis N.Abdurahmonova bu kabi lug'atlar sirasiga quyidagi lug'atlarni keltirib o'tadi:

- Ingliz tilining Oksford lug'ati ([WWW.oed.com](http://www.oed.com))

-Ingliz tilining avtomatik izohli lug'ati Collins (WWWmycobuild.com)

-Y.D. Apresyan va E.M. Mednikovaning "Yangi katta hajmli inglizcha –ruscha" lug'atining avtomatik variant (<http://eng-rus.slovaronline.com>)

-Ojegova onlayn lug'ati (<http://slovarozhegova.ru>) [6].

Matnlarni avtomatik referatlash ma'lumotlarni izlash hamda mashina tarjimasini uchun mo'ljallangan avtomatik lug'atlar bevosita insonlar uchun yaratilgan avtomatik lug'atlardan maqolalarning interfeysi va strukturalari jihatidan katta farq qiladi. Strukturalarning farqli tomoni shundaki, dastur bilan aloqador mavzularning lug'atga doir materiallari bilan bevosita unga yaqin bo'lgan boshqa sohalarni-da o'z ichiga olgan. Bu kabi lug'atlarning tarkibiy qismida ma'lum bir maqolaga ilova shaklida bo'lgan bir necha yuzlab ilovalar mavjud bo'ladi.

Ma'lumki, an'anaviy (kitobiy) lug'atlar mavzusiga ko'ra ensiklopedik va lingvistik kabi turlarga ajratiladi. Ular quyidagi tuzilishdan iborat:

-Kirish qismi, lug'atda berilgan maqolalar strukturalari bo'yicha ma'lumot, foydalanish bo'yicha yo'riqnoma;

-Berilgan birliklardan jamlangan so'zlik: morfema, leksema, so'zshakllar yoki so'z birikmasi;

-Lug'at maqolalarida o'z izohiga ega bo'lgan birlik;

-Indeksar;

-Adabiyotlar ro'yxati;

-Shartli belgilar hamda alifbo.

Zamonaviy elektron lug'atlarda bu kabi qismlarning barchasi mavjud, lekin ba'zi farqli jihatlari ham kuzatiladi. Tilshunos Z.Xolmanova kitobiy va elektron lug'atlarni quyidagicha farqlaydi:

“1. Kitobiy lug'atlar kartotekalar asosida tuziladi. Elektron lug'atlar korpus (elektron kartoteka) asosida yaratiladi.

2. Kitobiy lug'atlar qo'lyozma holatda, kompyuter lug'atlari elektron variantda tuziladi.

3. Kitobiy lug'atlar qo'lyozma holida tahrir qilinadi; elektron lug'atlar nisbatan tayyor lingvistik baza asosida yaratiladi.

4. Kitobiy lug'atlar bosma holida nashr etiladi; elektron lug'atlarda lingvistik ta'minot dasturiy ta'minot bilan uyg'unlashtiriladi.

5. Kitobiy lug'atlar tuzilishi sahifalar ketma – ketligiga tayanadigan chiziqlik tamoyiliga bo'ysunadi.

Elektron lug'atlar strukturasi gipertekst texnologiyasiga asoslangan bo'ladi, bu esa foydalanuvchiga lug'at maqolalarining ixtiyoriy qismiga tezkor murojaat qilish imkonini beradi” [7].

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, mustaqillik davri o'zbek lug'atshunosligi bugungi kundagi sayqaliga yetgunga qadar birmuncha taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan bo'lib, bunda ilm-fan jonkuyarlari bo'lmish – leksikograflarimizning xizmatlari kattadir. Shu bilan birga zamonaviy internet lug'atlari hozirgi lug'atchilikning taraqqiyot asosi bo'lib bormoqda. Elektron lug'atlar kitobiy lug'atlardan ko'p tomonlama ustun ekanligini ham aytib o'tdik. Aytish joizki, zamonaviy internet lug'atlari kelgusida yanada yangi so'zlar bilan boyitilib, yurtimiz taraqqiyotiga bevosita o'zining munosib hissasini qo'shadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonova N. Kompyuter lingvistikasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021. –B.163
2. Бархударов С.Г., Новиков Л.А. Каким должен быть учебный словарь?// Русский язык за рубежом.- 2001. -№3. – С.46-50.
3. Маник С.А. Новый словарь общественно – политической терминологии и его. Место в современной лексикографии в эпоху киберлексикографии// Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика 2015/№5. –С.33-34.
4. [http://framenet.icsi.berkelev. edu/](http://framenet.icsi.berkelev.edu/)
5. Abdurahmonova N. Kompyuter lingvistikasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021.-B. 164.
6. Abdurahmonova N. Ko'rsatilgan adabiyot. -B. 165.
7. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi.-Toshkent., 2019. –B.95.
8. [www. literature. uz](http://www.literature.uz)
9. [www. genhis philol.ru](http://www.genhis.philol.ru)
10. [www. library.ziyonet.uz](http://www.library.ziyonet.uz)

Nargiza TUROBOVA,
O'zMU magistranti
E-mail: nargizaturובה0696@gmail.com

TerDU katta o'qituvchisi, (PhD) N.M.Humayun taqrizi asosida

ULUG'BEK HAMDAM ASARLARIDA LINGVISTIK IRONIYALARNING IFODALANISHI

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolamiz lingvopragmatikaning dolzarb masalalarini o'z ichiga qamrab oladi. O'zbek yozuvchisi Ulug'bek Hamdam asarlarining lingvopragmatik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinishi tilshunosligimizda yangilik hisoblanib, bu esa Ulug'bek Hamdam asarlarining lingvopragmatik jihatlarini tadqiq etish muammosini qo'yadi. Maqolada ironiya, uning ifodalanish usullari, ironiyaning turlari haqida ma'lumot keltirilgan bo'lib, Ulug'bek Hamdamning "Sabo va Samandar" asari tahlil qilingan. Maqolada asarda uchraydigan ironiyalarga alohida to'xtalib, ular ironiyaning qaysi turi ekanligi, ironiyani yuzaga chiqarishda qaysi usullardan foydalanilganligi alohida e'tirof etilgan. Ironik mazmun ifodalashning piching, kesatiq, luqma, sha'ma kabi vositalarini uchratishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: Pragmalingvistika, leksema, ironiya, ironik mazmun, yangilik, majaro, piching, kesatiq, kinoya.

THE EXPRESSION OF LINGUISTIC IRONIES IN THE WORKS OF THE GREAT HAMDAM

Annotation

This scientific article covers current issues of linguo-pragmatics. Researching the works of Uzbek writer Ulugbek Hamdam from the linguo-pragmatic point of view is considered a novelty in our linguistics, which poses the problem of researching the linguo-pragmatic aspects of Ulugbek Hamdam's works. The article provides information about irony, its expression methods, types of irony, and analyzes the work "Sabo and Samandar" by Ulugbek Hamdam. The article focuses on the ironies found in the work, what kind of irony they are, and what methods are used to reveal the irony. We can find ironic means of expression such as pitch, kesatiq, bite, shama.

Key words: Pragmalinguistics, lexeme, irony, ironic content, novelty, adventure, pitch, cut, irony.

ВЫРАЖЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИРОНИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ УЛУГБЕКА ХАМДАМА

Аннотация

Данная научная статья освещает актуальные вопросы лингвопрагматики. Исследование творчества узбекского писателя Улугбека Хамдама с лингвопрагматической точки зрения считается новшеством в нашем языкознании, что ставит задачу исследования лингвопрагматических аспектов творчества Улугбека Хамдама. В статье представлена информация об иронии, способах ее выражения, видах иронии, а также проанализировано произведение «Сабо и Самандар» Улугбека Хамдама. В статье акцентируется внимание на встречающихся в произведении ирониях, что это за иронии, и какие методы используются для выявления иронии. Мы можем найти иронические средства выражения, такие как шаг, кесатик, укус, шама.

Ключевые слова: Прагмалингвистика, лексема, ирония, ироническое содержание, новизна, авантюра, шаг, разрез, ирония.

Kirish. Bugungi kunda tilshunosligimizda antroposentrik tilshunoslik yo'nalishlaridan biri deb e'tirof etilayotgan pragmalingvistika keng qamrovli soha sifatida rivojlanmoqda. Muloqot jarayoni va uning nutqiy vaziyat, shaxs omili bilan bog'liqligi va nutqiy akt nazariyasiga oid tadqiqotlar maydonga keldi. Jumladan, turli ilmiy va badiiy asarlarning lingvopragmatik tadqiqiga bag'ishlangan bir qancha ilmiy-publistsitik maqolalar, tadqiqotlari yaratilib, bular o'z navbatida mazkur sohaning taraqqiyotiga xizmat qilib kelmoqda. Tilshunosligimizdagi mazkur o'zgarishlar faqat fanimiz rivoji uchun emas, balki milliy tafakkurimiz taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'shmoqda.

Keyingi yillarda badiiy asarlarning lingvistik, lingvopoetik tadqiqiga bag'ishlangan monografik yo'nalishdagi tadqiqot ishlari yuzaga keldi. Tadqiqotimiz obyekti bo'lmish Ulug'bek Hamdam asarlari turli tadqiqotlarda tilshunoslik va adabiyotshunoslik yo'nalishida o'rganilgan. Ammo shu kunga qadar asarlarining pragmatik jihati yaxlit holda tadqiq etilgan emas. Ijodkor adabiy merosining lingvopragmatik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinishi esa tilshunoslikda yangilik hisoblanadi. Zero, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Agar biz

O'zbekistonimizni dunyoga tarannum etmoqchi, uning qadimiy ta'rixi va yorug' kelajagini ulug'lamoqchi, uning avlodlar xotirasida boqiy saqlamoqchi bo'lsak, avvalombor buyuk yozuvchilarni, buyuk ijodkorlarni tarbiyalashimiz kerak" [1:2008].

Bu esa Ulug'bek Hamdam asarlarining lingvopragmatik jihatlarini tadqiq etish muammosini qo'yadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pragmatika atamasi, dastlab, tilshunoslik faniga XX asrning 30-yillarida mashhur nazariyotchi Ch.Morris tomonidan kiritilgan. U pragmatikani semiotikaning tarkibiy qismlaridan biri deb ta'kidlaydi[4:2001]. Haqiqatan ham, o'tgan asr boshlariga kelib pragmatika sohasiga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Unga qadar semiotika va sintaktika diqqat markazida bo'lgan. Gap semantikasini aniqlashda so'zlarning obyektiv borliqqa munosabatini aniqlash bilangina cheklanilardi. Keyinchalik so'zlarning nutq jarayonida ma'no ifodalash jihatlariga ham e'tibor bilan qarala boshlandi. Natijada zamonaviy tilshunoslikda yangi bir soha shakllandi, ya'ni pragmatik yo'nalish yuzaga keldi. Pragmatika tilshunoslikning yangi bir nazariy va amaliy tarmog'i sifatida insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida mujassamlashtirgan nutqiy jarayon, nutqiy

vaziyat ta'siri bilan namoyon qiluvchi nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat bilan aloqador masalalarni o'rganadi" [2]. Pragmatika tilshunoslikda yangi nazariy va amaliy soha bo'lgani bois xilma-xil ta'riflar bilan izohlashga urinishlar mavjud, lekin shunisi e'tiborliki, ta'riflarning har biri mazkur sohaning qaysidir xususiyatini aks ettirishi bilan ham ahamiyatlidir. O'zbek tilshunosligida pragmatikavistika fanining rivojiga katta hissa qo'shgan olimlarimizdan Sh.Safarov ham o'z izlanishlari natijasi o'laroq pragmatikaning mazmun-mohiyatini keng aspektida yoritib bera olgan. Olim ta'kidlagan jihat muloqot jarayonida lisoniy birliklarning so'zlovchi tomonidan fikrlariga va hislariga mosini tanlab olish va tanlab olingan til birliklarini qo'llashda tinglovchiga ta'sir etishini nazarda tutishdan iboratdir.

Badiiy matn har qanday nobadiiy matndan farqli o'laroq alohida vazifani – kommunikativ vazifa bilan murakkab o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'luvchi va matnning o'ziga xos qurilishida hal qiluvchi omil hisoblanuvchi estetik vazifani bajaradi.

Ironiya – badiiy asarlardagi uslubiy vosita – ikki ma'noda qo'llanishi mumkin bo'lgan so'z yoki gaplarni qo'llash bilan ularning asosiy ma'noga teskari, hatto uni inkor etuvchi ma'nosi orqali kinoya, qochiriq, piching, kesatiq, mazax ma'nolarini ifodalash [3].

Adabiyotshunoslik lug'atida ironiyaga shunday ta'rif beriladi: "Ironiya yunoncha "eironeia" so'zidan olingan bo'lib, aynan, o'zini go'llikka solish degan ma'nolarni bildiradi" [4].

Ironiya estetikaning kategoriyasi bo'lib, qadimgi notiqlik an'alaridan kelib chiqadi. Bu XIX asrning so'nggi choragidan beri alohida rivojlanib keladi. Ironiyada so'zlovchi voqeani jiddiy bayon qilganday bo'ladi, ammo til vositalarini ko'chma ma'noda qo'llab, biron shaxs yoki voqelik ustidan kesatiq bilan kuladi. Boshqacha qilib aytganda, so'zlovchi nutqining zaminida haqiqiy ma'noga zidlanuvchi asosiy maqsad – kulgi yoki kinoya ma'nosi yashiringan bo'ladi. Ironiya subyektning bilib bilmaslikka olishga asoslangan nuqtayi nazarini bildiradi. Bu borada faqat E.Ibragimovanning tadqiqoti hozircha yagona bo'lib turibdi [5].

Ko'p tilshunoslar, masalan, R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Y.Tojiyev, H.Homidiy, A.Hojiyev ironiyaga deyarli bir xil ta'rif beradilar. Ular fikricha ironiya o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi natijasida hosil bo'ladi. [6.2001]

Keltirilgan fikrlarni birlashtirgan holda, shuni aytish mumkinki, pragmatika tilshunoslikdagi yangi soha bo'lish bilan birga o'ziga xos murakkab tarmoq hamdir. Lisoniy birliklarning semantikasi bilan birga ulardan muloqot jarayonida foydalanish ko'nikmasini ham shakllantirgan bo'lishi kerak. Bular o'z navbatida insonning milliy qadriyatlarini va ma'naviyati bilan chambarchas bog'liq. Demak, tildan foydalanish mahorati inson bilan birga tug'iladi va an'ana-qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shakllanib boradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi o'zbek nasrining taniqli ijodkorlaridan biri Ulug'bek Hamdam ijodi shakilya va mazmuniy yangilanishlarga boyligi, davrning dolzarb muammolarini o'ziga xos tarzda yoritib berganligi, ramziylikning ustuvorligi bilan xarakterlanadi. Ulug'bek Hamdam barcha bitganlarida o'z qiyofasi bo'lishi chinakkamiga istaydigan va shunga astoydil intiladigan shaxsiyatlar siyrati aks etadi. O'zligiga ega shaxsiyat kechinmalarining tasviri o'zgalar uchun ham qiziqligi sabab Ulug'bekning har bir asari o'qirmanlarda munosabat uyg'otadi, tortishuvlarga sabab bo'ladi. Yozuvchining bitiklarida o'z dunyosiga ega qahramonlar aks etganligi bu asarlarda shiddatli ruhiy holatlar tasviri mo'lligining boisidir. [7.2018]

Ulug'bek Hamdam asarlarining pragmatikasini tadqiq etish borasida olib borgan ijodiy faoliyatimiz mobaynida

ustoz yozuvchining faqat o'zigagina xos bo'lgan badiiy mahoratini kashf etishga harakat qildik. Jumladan, yashirin ifoda usullaridan biri bo'lgan ironiya va ular yuzaga chiqargan ironik mazmunni tahlil qilishda Ulug'bek Hamdam qalamiga mansub "Sabo va Samandar" romani misolida tahlil qildik.

Ironiya estetikaning kategoriyasi bo'lib, qadimgi notiqlik an'alaridan kelib chiqadi. Bu XIX asrning so'nggi choragidan beri alohida rivojlanib keladi. Ironiyada so'zlovchi voqeani jiddiy bayon qilganday bo'ladi, ammo til vositalarini ko'chma ma'noda qo'llab, biron shaxs yoki voqelik ustidan kesatiq bilan kuladi. Boshqacha qilib aytganda, so'zlovchi nutqining zaminida haqiqiy ma'noga zidlanuvchi asosiy maqsad – kulgi yoki kinoya ma'nosi yashiringan bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Ironiya grekcha "ironeia" so'zidan olingan bo'lib, "bilib bilmaganga olish" va "nozlik masxaraomuz kulgi" degan ma'nolarni anglatadi. Ironik mazmun ifodalovchi lisoniy vositalar quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin:

Intonatsion-fonetik;
Leksik-frazeologik;
Sintaktik;
Morfologik;
Paremlar yordamida.

Biz ushbu maqoladada Ulug'bek Hamdam asarlarida aks etgan tagma'noni tahlil qilishga urindik. Bu masalada, avvalo, ironiyaga murojaat qildik. Adib qalamiga mansub "Sabo va Samandar" romanida ko'zga tashlanuvchi ironiyalarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishga harakat qildik. Asar tahlili davomida quyidagilarning guvohi bo'ldik:

– Ha-ya, kim ekan u domla, muncha qiziqmasa?..

Adabiyotdan kiradi. Kelishgangina... – shunday dedi-yu o'qituvchining hadeb o'zlariga ko'z tashlayotganidan sergaklanib, lab-lunjini to'g'rilagancha, go'yo ma'ruzani eshitib-u yozib borayotgandek daftariga engashdi Nazira.

Fu-uu, Saboning kuni qayoqdagi bir domlaga qolibdi-da...

Yo'g'-a, darsiga qiziqayotgandi-iir...

Ikki o'rtoq bir-biriga ma'noli boqib qiqirlashdi... [8]

Asar haqiqiy ishqni tarannum etgan asarlar sirasiga kiradi. Yuqorida keltirilgan parchada qizlarning o'zaro shubhati aks etgan. Dars vaqtida qizib ketgan talaba qizlarning qo'shtirnoq ichidagi "suhbat"ida ironik mazmun piching vositasida yuzaga chiqqan. Parchada keltirilgan "fu-uu", "qolibdi-da", "yo'g'-a", "qiziqayotgandi-iir" so'zlari piching mazmunini ifodalashga xizmat qilgan. Piching – birovning shaxsiga tegish, g'ashini keltirish, masxaralash uchun aytilganilmoqli gap; qochirim, qochiriq. Talaba qizlarning "suhbat"idan domlasini u qadar ham nazariga ilmasligi, kursdoshlari Saboga yuqori baho berishlari, bunday qiz adabiyot domlasiga emas, manaman degan yigitlarga munosib ko'rishlari sezilib turibdi. Ohang yetakchilikni o'z qo'liga olgan, buni qizlarning gap-so'zlaridan va "ikki o'rtoq bir-biriga ma'noli boqib qiqirlash"ganidan ham sezilib turibdi. Piching lisoniy vositalardan fonetik-intonatsion vositalar orqali aks etganligini ko'rishimiz mumkin.

Nilufarning to'ydan butunlay xabari yo'q deb bo'lmasdi. Otasi Kamol aka hokimning o'g'li Murodjon to'g'risida bir necha bor gap qistirgandi. "Shunday yigit kuyovim bo'lishini orzu qilaman!" degandi. Xotiniga ham o'z fikrini yuqtirgandi. Nilufar, ochiq kunda gumburlagan momaqaldiroqdek kutilmagan "yangilik"dan esankirab qolgan Nilufar qiz endi xotirasini titkilab, Murodjon haqida onasining ham nimalardir deganini esladi. Lekin bularning barchasi o'ziga bildirmay, ruxsat ham olmay to'y boshlab yuborishlariga asos bo'lolmasdi qizning nazarida... ("Sabo va Samandar")

Ushbu parchada ham ironiya leksik vosita yordamida ifodalanganini ko'rishimiz mumkin. Bu "yangilik" leksemasi orqali yuzaga chiqqan. Yangilik – kutilmagan, barcha uchun noma'lum bo'lgan axborotni ifodalaydi. Yangilik so'ziga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da shunday ta'rif berilgan: "Yangi holat, yangi ekanlik. Ilgari ma'lum bo'lmagan, yaqindagina paydo bo'lgan narsa yoki hodisa; yangi xabar, ma'lumot".[9.2006] Buni qarangki, Nilufar uchun to'yi bo'layotgani kutilmagan "yangilik" bo'ldi. Odatda, yangilik ko'proq ijobiy ma'no ifodalashda qo'llaniladi. Biroq qiz uchun bu xabar fojia edi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Sababi uning ko'ngli Murodjonda emas, Nodirda. Kutilmagan bu holat ikki yoshning hayotini tamomila o'zgartirib yubordi.

Endi aytinlar, oyimchalar, – O'lmas amma boshini burib yonidagilarga qaradi, – qaysi biringlar turmushdan yolchimadilaring, qaysi biringlar eringni yomon ko'rasan?

Voy, Xudoyim, – dedi kimdir uyalinqirab.

Kimdir "piq" etib kuldi.

Erni yomon ko'rib bo'larkanmi, o'ylab gapiring, O'lmasxon, – dedi shaddodrog'i.

Ha, barakal-la-aa, – dedi cho'zib O'lmasxon amma. – Sen ham qizim Nilufar, Murodjonni sekin-asta yaxshi ko'rib qolasan. Bolali bo'lganingdan keyin esa Murodjon o'zga erkakni tasavvur ham qilolmaysan. Hayot shunaqa qizim!.. ("Sabo va Samandar")

Nilufarning bu ahvolini ko'rgan O'lmasxon ammasi ham uni yupatishga harakat qiladi. Bu savdo har bir qizning boshida borligi, hech kim sevishib turmush qurmaganligi, har bir o'zbek xonadonida qiz ota-onasi bergan insonga qarshiliksiz turmushga chiqishi, ko'rmay-bilmay turmushga chiqsa-da keyinchalik erini jonidan ortiq suyib, o'zga erkakni tasavvur ham qilolmay qolishi aytib, Nilufarni insofga chaqirmoqchi bo'ladi. Yuqorida keltirilgan parchada ironiyaning turlaridan sha'mani kuzatishimiz mumkin. U bir o'rinda sintaktik vosita orqali ("Erni yomon ko'rib bo'larkanmi, o'ylab gapiring"), keyingi o'rinda fonetik intonatsion vosita orqali (barakal-la-aa) ifodalangan. Shunday bo'lsa-da har ikkisini ham fonetik-intonatsion vosita orqali ifodalangan ironiyaga kiritishni lozim topdik.

Keyin onasi tushmagur, biron nafi tegar deb, Samandarning singlisi va ukasini ishga soldi, ular ham bir soat, yarim soat mobaynida ichdan qulflangan eshik qarshisida askardek tik turib, akasini "tushunish"ga da'vat qilgancha holdan toydilar. Nihoyat, yo'lga deya yopgan nonidan to'rttasini ko'tarib, Sherdilning ayasi – Nozima opa Malika opa bilan hasratlashisha – xayrlashish maqsadida chiqib qolib, bu uyda "mojaro"dan xabar topdi. Qo'lidagi nonlarni Malika opaga tutqazdi-da, eshik oldiga keldi. ("Sabo va Samandar")

Ushbu parchada esa ikki do'stning ayriliq oldi holati tasvirlangan. Ular shu qadar qalin do'st edilar, ayriliq

haqidagi xabarni eshitib dunyo ko'zlariga qorong'u ko'rinish ketdi. Ularning onalarining nasihatlar ham, uka-yu singilning yalinishlari ham kor qilmadi. Bu jarayonda yozuvchi ironiyaning sha'ma usulidan foydalangan. U "mojaro" leksemasi vositasida aks etgan. Mojaro deganda, Sherdilning ketishi haqidagi xabarni eshitib Samandarning to'polon ko'targani, xonasiga qamalib olib, hechkimning gapiga quloq solmay "xarxasha" qiloyatganiga sha'ma qilingan. Ko'rinadiki, shama ham salbiy munosabat ifodalash usullaridan biri bo'lib, nutqda juda keng qo'llaniladi[10].

– Ana g'amxo'rliq mana g'amxo'rlik, – kimningdir – ayol kishining ovozi keldi ko'pchilik orasidan, – do'st bo'lsang, shunaqa bo'!

– Qo'ysang-chi, Nargiz, bir kilo paxta bilan do'stlikni isbot qilish mumkin ekanmi? Ana, Nodir bilan Nilufarga o'xshab bir-birlari uchun jonini bersa, unda boshqa gap, – boshqa biron gapga aralashdi.

– Qo'ysanglar-chi, Samandar bilan Azizani shunchaki sinfdosh, xolos, qo'yib bersa, nimalarni gapirmaydi bu odamlar... – norozi bo'ldi Yoshi kattaroq bir ayol. ("Sabo va Samandar")

Samandar yosh bo'lsa-da eng faol terimchilardan. U bir kunda ikki yuz kilo paxta terishga qodir. Bu esa boshqa "qahramon terimchilar"ga yoqmaydi. Shu sababli doim vaziyat tug'ildi deguncha undan foydalanib qolishga harakat qilishadi. Samandar bugun 200 kilogram paxta terishga va'da bergan edi, lekin 199 kilogram paxta teribdi. Aziza bilan birga terishgani uchun qiz o'zini aybdor his qildi. O'zining paxtasidan bir kilogram bermoqchi bo'ldi. Qizning fikricha, Samandar u bilan gaplashib paxta tergani uchun ham kam tergan edi. Lekin yigit uni qabul qilishni istamadi. Xuddi shuning ustida bizning qahramon terimchilarimiz ham paydo bo'lishdi. Parchada ironik mazmun ifodalashda yozuvchi luqmadan foydalangan. Luqma sintaktik vosita orqali ifodalangan. "Nodir bilan Nilufarga o'xshab bir-birlari uchun jonini bersa, unda boshqa gap" jumlasida Nodir va Nilufarning muhabbatiga ishora qilingan.

Xulosa va takliflar. Lingvopragmatika o'zbek tilshunosligidagi yangi nazariy va amaliy soha sifatida bugungi kunda faol rivojlanishda davom etmoqda. Biz mana shu ilmiy maqolamizda o'zbek xalqining zabardast yozuvchisi Ulug'bek Hamdam qalamiga mansub „Sabo va Samandar“ asaridagi lingvopragmatik jihatlarni tahlil qildik hamda ijodkorning so'zdan foydalanish mahoratini ko'rsatib berishga harakat qildik. Ushbu maqola Ulug'bek Hamdam ijodini o'rganishda va o'zbek filologiyasi ilmini badiiy matnning pragmatik xususiyatlari haqida nazariy ma'lumot bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B.139-140.
2. Hakimov M. O'zbek pragmatik lingvistikasi asoslari. Toshkent: "Akademnashr", 2013. – B.5
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 2-tom. 2006. – B. 225
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B.122.
5. Shofiyev O. Erkin A'zam nasri badiiyati (kinoya va obraz). Dis-2019/32-65. –B. 24.
6. Ibragimova E. O'zbek tilida ironiya va ironik mazmun ifodalanishining usul hamda vositalari. Filo.fan.n.diss. 6918/2001.
7. Ulug'bek Hamdam "Sabo va Samandar" romani. D. Qurbonov, So'z boshi.
8. Ulug'bek Hamdam. Sabo va Samandar. Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B. 9, 10.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 5-tom. 2006. – B. 113.
10. Ibragimova E. O'zbek tilida ironiya va ironik mazmun ifodalanishining usul hamda vositalari. Filol.fan.n.diss. 6918/2001. –B. 58.

Dilnoza URALOVA,

FarDu adabiyotshunoslik ixtisosligi 1-kurs tayanch doktoranti

E-mail: dilnozaqochqorova86@gmail.com

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Rustam Umrzaqov taqrizi asosida

THE IMAGE OF THE MAIN CHARACTER IN THE NOVELS OF ULUGBEK HAMDAM

Annotation

In the novels of Ulugbek Hamdam, we can see that it is possible to describe a mixture of traditionalism and new artistic-aesthetic thinking in Uzbek literature. In all the images expressed by the writer, the emotional experiences and psyche of today's people are expressed in subtle ways. The writer's novels "Balance", "Sabo and Samandar", "Rebellion and Obedience", "Father" are notable for the artist's style, character creation skills, image of the main characters, special interpretation of the characters. All the characters created by the artist are distinguished by their desire to understand and observe the essence of life, the state of mind, the logic of both worlds. In particular, the artist pays special attention to the names of the main characters, even their names are symbolic and serve to express the artist's artistic idea.

Key words: Composition, symbol, artistic aesthetic ideal, novel, interpretation, style, logical consistency, reality, character, image.

ОБРАЗ ГЛАВНОГО ГЕРОЯ В РОМАНАХ УЛУГБЕКА ХАМДАМА

Аннотация

В романах Улугбека Хамдама мы видим, что можно описать смесь традиционализма и нового художественно-эстетического мышления в узбекской литературе. Во всех образах, высказанных писателем, тонко выражены душевные переживания и психика современного человека. Романы писателя «Равновесие», «Сабо и Самандар», «Восстание и послушание», «Отец» отличаются стилем художника, мастерством создания характеров, образом главных героев, особой интерпретацией характеров. Все персонажи, созданные художником, отличаются стремлением понять и проследить сущность жизни, состояние души, логику обоих миров. В частности, особое внимание художник уделяет именам главных героев, даже имена их символичны и служат для выражения художественного замысла художника.

Ключевые слова: Композиция, символ, художественно-эстетический идеал, роман, интерпретация, стиль, логическая последовательность, реальность, персонаж, образ.

ULUG'BEK HAMDAM ROMANLARIDA BOSH QAHRAMON TASVIRI

Annotatsiya

Ulug'bek Hamdam romanlarida o'zbek adabiyotida an'anaviylik bilan yangi badiiy-estetik tafakkurni qorishiq holatda tasvirlash mumkinligi ko'rishimiz mumkin. Yozuvchi ifodalagan obrazlarning barchasida bugungi kun kishisining qalb kechinmalari, ruhiyati nozik qirralarda ifoda etilgan. Yozuvchining "Muvozanat", "Sabo va Samandar", "Isyon va itoat", "Ota" romanlarida ijodkorning uslubi, xarakter yaratish mahorati, bosh qahramonlar tasviri, obrazlarning o'zgacha talqinda berilishi bilan diqqatga sazovordir. Ijodkor yaratgan qahramonlarning barchasi tiriklikning mohiyati, ruh halovatini, har ikki dunyo mantig'ini anglashga, uni mushohada qilishga intilishlari bilan ajralib turadi. Xususan, ijodkor bosh obrazlar ismlariga ham alohida e'tibor qaratadi, hatto ularning ismlari ham ramziylikka yo'g'rilgan bo'lib, ijodkorning badiiy g'oyasini ifodalashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Kompozitsiya, ramz, badiiy estetik ideal, roman, talqin, uslub, mantiqiy izchillik, voqelik, xarakter, obraz.

Kirish. Ulug'bek Hamdam romanlari talqinida inson shaxsi, uning qalb olamini yangicha kashf etish, ramziy tasvir vositalaridan mohirona foydalanish ustuvordir. Bu jarayon ifodasida, asosan, ramzlar, majoziy tafakkur, so'z ma'nolarining tovlanishlari alohida ma'no kasb etadi. Buni, ayniqsa, ijodkorning "Muvozanat", "Sabo va Samandar", "Isyon va itoat", "Ota" romanlari misolida ko'rishimiz mumkin. Xususan, Professor Dilmurod Qur'onov yozuvchining "Sabo va Samandar" romaniga munosabat bildirib o'tadi: "Lirik-romatik yondashuv bilan ramziy-majoziylikning uyg'unlashuvi kuzatiladi. Bu haqida adibning o'zi "Muvozanat" va "Isyon va itoat", romanlarining obrazlari haqida gapirar ekan, ularni do'stlari mahalladoshlari, qarindoshlari orasidan tanlaganini ta'kidlaydi [1]. Shundan ma'lum bo'ladi, "Sabo va Samandar", "Muvozanat", "Isyon va itoat" dagi obrazlar yozuvchiga begona emas.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Adibning "Sabo va Samandar" romanini yozishidan maqsadi, nazarimizda, yangi zamonning Layli va Majnun obrazlarini yaratish edi. Asarimiz bosh qahramoni Samandarning "Layli

va Majnun" dostoniga bo'lgan zavq-u-shavqi bejiz emas. Ijodkorimiz Samandari ham Navoiy ijodiga, "Layli va Majnun"ga qayta-qayta murojaat qilishi, Samandarning ishqini ideallashtiradi. Samandar dostonidagi Majnunning so'zlarini o'zining hayot yo'liga aylantiradi, go'yo:

...Layli ishqin tanimda jon qil,

Layli shavqin yuragimda qon qil [2].

Bundan anglashiladiki, Saboni uchratguniga qadar Samandarning ko'nglida orzusidagi mahbubasining siymo bo'lgan. "Sabo va Samandar" romanida hayot va mamot oralig'idagi inson qismati falsafiy tus olgan. Bunda o'lim fojia emas, abadiy visolning debochasi sifatida olingan. Asarda Sabo va Samandar ramziy obrazlari orqali yozuvchi bugunning hayoti, o'z hayot tashvishi bilan birgalikda o'z mayllaridan yuqoriroq ko'tarila olgan insonlarning muhabbat falsafasi tilga olinadi: Ijodkor bu romani afsonaning zamondoshlarimiz hayoti misolidagi takrori emas, balki insonning Ilohni tanish yo'lidagi intilishlaridir. Zero, ilohga muhabbat insonga muhabbatdan boshlanadi. Inson hayotda jismoniy mayllardan yuqori tura olsagina, Allohni taniy

boshlaydi. Asar qahramonlari Sabo va Samandar sirtidan qaraganda hamma qatori yashayotgandek ko'rinib-da, alohida umrlarining so'ngigiga qadar qalblari bilan betinim olishadilar. Asar so'ngida ular bir xil sabab bilan bir mahallada vafot etadilar. Ularning umr bo'yi tortgan iztiroblari o'limlari bilan yakun topadi. Bu yakunda fojyaviylik yoq, aksincha, halovat bor. Bu halovat ilohiy visolga yetishuv umididir. Samandar ramziy obrazi orqali ijodkor ilohiy ma'rifat sizlarga qalbi oshufta bo'lgan, majoziy muhabbatni ilohiy muhabbatga vosita qila olgan inson qiyofasini gavdalandiradi. Samandar Saboni otasi vazirlikka ko'tarilishida moddiy yordam bergan bo'yni o'g'liga berish qarorida dunyoni vayron qilmadi. Saboga ham vaqt davo bo'la olmadi, farzandlari va oilasini Samandardan o'lim sari yetaklashini bilsa-da, u ahddidan qayta olmadi, oilasiga, farzandlariga 'mujassam eta olgan ramziy obraz edi. Zero, uning qalbida iztirob mujassam edi. Samandar ismining o'zi ham ilohiylikka yo'g'rilgan, ramziylikka yashiringan. Qahramonning ismi mohiyatini yozuvchi uch o'rinda keltiradi. Birinchisi, Samandarning o'zi yozgan she'rida aks ettiriladi:

“....Uzun bo'yi yillar oralab,
Yana paydo bo'ldingmi, gulim!
Nahot, so'nik kul ichra, yo rab,
Samandardek qayta tug'ildim?!” [3].

Ism ramzini Saboning izohi to'ldiradi: “Samandar degan qush borligini bilaman. U kuylab, o'z kuyi ohangida kuyib halok bo'larmish. Keyin yana o'z kulidan qayta yaralarmish”. Demak, ilohiy muhabbatga yo'g'rilgan ramziy obrazlar Sabo va Samandarning o'limi fojyaviylik emas, balki ularni maqsad sari tutashtiruvchi yo'ldir.

Tadqiqot metodologiyasi. Yozuvchimizning romanlarida “uchlik badiiy formulasi”ni mahorat bilan qo'llaganligini guvohi bo'lamiz. Xususan, “Sabo va Samandar”da Samandar, Sabo, Sherdillar asar markazida turadi. “Muvozanat” esa uch do'st Yusuf, Said, Mirazimni ko'rishimiz mumkin. Po'lat, Erboy, Yog'du esa “Ota” romanidagi uchlikni tashkil etadi. Professor X. Boltaboyev ta'kidlaganidek, “...inson doim o'zligini axtarib yashaydi, uni izlab narsaga – gulga, yulduzga, zaminga yuzlanadi. Ko'zlardan, dillardan, ranglardan o'zini izlaydi. Nimanidir, kimnidir topgandek bo'ladi. Topganida, topinib yashaydi” [4]. Bu tasvirlar, go'yoki, Samandarga aytilgandek, Samandar ham izladi, topdi, Saboning ko'zlarida o'zini ko'rди, Sabo ham ishq bo'stonida Samandardan kam emasdi. Har ikki obrazni hayot qayga boshlamasin, qanday qiyinchiliklarga duch kelmasin, topganlariga topinib yashashadi.

Ijodkorning “Isyon va Itoat” romani markazida ham inson va uning ichki ruhiyati olami turadi. Inson zotining Alloh taolo yaratgan yaratilishining ichida ham eng go'zali, ham taqdir, qismat yo'llarida naqadar ojiz ekanligi aks ettiriladi. Asarda voqealar muallif tomonidan hikoya qilinadi. Romanning bosh qahramoni esa Akbar. Akbar o'zi istagandek yashashni istadi, yoshligida ko'p xatolar qildi, lekin keksalikka yetib kelganida o'z hayot ma'nosini topa oldi.

Yozuvchining “Ota” romanida ham ramziy obrazlar: Po'lat, Erboy hamda Yog'dularning “uchlik badiiy formulasi”dan foydalanib, to'p-talotum davrlarning guvohi bo'lgan, har bir kechmish ular bilan baqamti kelgan holatlarni ifodalab beradi. Adabiyotshunos A.Rasulov: “Uslub – yozuvchining adabiyotdagi betakror qiyofasi, bezagi, o'zligi. Uslub – yozuvchi falsafasi in'ikosi” [5], – deganda haq edi. Nazarimizda, yozuvchimiz bu romanda obrazlar yaratishda o'z uslubidan boradi. Asar bosh qahramoni Po'lat asr odami sifatida turli zamon va makondagi voqealarning tirik guvohi. Ijodkor Po'lat ismini ham bejizga qo'llamagan, ismning o'zidayoq ramz yashiringan. Po'lat ismi-jismiga monand bo'lib, asrning barcha talotumlariga po'latdek iroda bilan

kurasha olgan, eng og'ir damlarda ham insoniylik nomiga dog' tushirmagan insonlarning ramziy obrazidir.

Tahlil va natijalar. O'zbek xalqida oila farzandning quvonchi o'zgacha baxt, qahramonimiz Po'lat esa o'n besh yildirki, tinoqqa zor. Asardagi qurib borayotgan ekinzor tasvirida ramziy ma'noda Po'latning ruhiy va jismoniy holatini ifoda etgan: “Bularning hech biri uning zulmat bosgan ko'nglini yorituvchi chiroq bo'la olmadi. Po'lat uzukkun tomorqasidagi qurib borayotgan ekinzoriga qadalib o'tirdi, o'tiraverdi [6]. Bu tasvirlardagi zulmat bosgan ko'ngil va suvsizlikdan qurib borayotgan tomorqa ramziy ma'noda Po'latning ruhiy talotumlar girdobida qolganidan dalolatdir. Po'lat onasining ra'yi bilan farzand tilab ko'p joylarga boradi. Toshkentlik azayimxon Toshdomlarning hiyla-nayranglari, odamlarni aldab kun ko'rayotganini ko'rib, bironing baxtsizligi kimningdir kuniga kor qilayotganidan azoblanadi. Toshdomlar esa boshqalarning iztirobidan, baxtsizligidan mo'maygina pul ishlab oladigan manfur kimsalarning ramzi sifatida gavdalandiriladi. Po'lat ham hamma qatori osuda hayotda yashashni, baxtiyor bo'lishni xohlardi, ammo hayot uning shunday sinovlar berdiki, uning hamma qatori bo'la olmasligi, yashay olmasligini ko'ramiz. Azoblar, iztiroblar uning irodasini tobladi. Po'latning: “Hayot nima o'zi? Bir kelish – u, bir ketishda. Shu kelib-ketishda ortingdan qoladigan faqat bola. Bola – o'limning yuziga inson tushirgan tarsaki, ortidan farzand qoldiribgina dunyoda men ham borman deya oladi erkak kishi”, – deya aytgan alamli iztiroblari fikrimiz isboti bo'la oladi. Asarda yana bir obraz borki, dunyodagi barcha onalar mehr-u muhabbatini ko'rsata olgan. Bu – Oychechak aya obrazi. Oychechak ayaning o'g'lini urushga kuzatishdan avval Po'latni uylantirishga shoshishining o'ziyoq Oychechak aya o'g'lining kelajagidan qayg'urib emas, balki o'g'lini uylantirishi urushga ketganida oilasi borligini his etishi, tirik qolishga majbur ekanligiga ishora edi. Zero, inson o'z oilasiga mehr qo'ymagunicha, Vatanga muhabbatini anglay olmaydi. Oychechak aya Vatani tuyg'usini oilaga muhabbat qo'yish orqali sindirib boradigan onalarning ramziy timsolidir.

Nihoyat, Po'latning orzusi amalga oshadi, farzandli bo'lishadi, qiz ularning oilasini quvonchga, sevinchga to'ldiradi, shuning uchun qizga Sevinch deb ism qo'yishadi. Lekin Po'latni Alloh farzand bilan berib, farzand bilan azoblaydi. Bu azob ayol sha'nini, erkaklik g'ururini himoya qilishdan ham og'ir va azobli edi. Sevinchning Erboy kabi manfur kimsalarning qo'lida majruhga aylanishi Po'lat uchun farzand dog'idan ham ayanchli edi. Erboy o'z nafsig qul bo'lgan, hayotni faqat qora bo'yoqlarda ko'radigan, hatto yosh, murg'akka ham azob berishdan tap tortmaydigan manfur kimsalarning ramziy timsollaridir. Turmush degan yo'lining bekatlaridan o'ta-o'ta Po'lat qanday qilib Po'lat o'ta, Yog'du esa qanday qilib Yog'du ona bo'lganini, odamlar ularni shunday atay boshlaganini ham sezmay qolishdi. Yozuvchimiz bejizga Yog'du ismini qahramonimizga bermagan. Ismning o'zida ramziylik bo'lib, Yog'du chinakamiga Po'latning hayotiga nur berib turuvchi, hayot yo'llarini yorituvchi yorug'lik edi.

Xulosa va takliflar. “Ota” romani so'ngida huddi “Isyon va itoat”da bo'lgani singari Po'lat hayotidagi shuncha talotumlardan, iztirob va isyonlardan so'ng itoatga keladi: “Menga bergan hayotning ham xuddi qizim Sevinchniki kabi ikki yuzi bor ekan: bittasi g'oyat go'zal, sevimli bo'lsa, ikkinchisi esa, yana o'sha, qizimning olovda kuyib badbashara holga kelgan yuzidek. Endi menga qismatimning ikki beti ham, huddi qizimniki kabi qadrdon” [8]. O'tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasida o'zbek onalari haqiqiy timsol darajasiga ko'tarila olgan bo'lsa, Ulug'bek Hamdamning “Ota” romanida o'zbek otalarining chinakam umumlashma timsoli aks etgan.

ADABIYOTLAR

1. Қуроноу Д. Адабий жараёнда “Мом синдроми”. Тошкент, 2010. – В.39.
2. Ҳамдам У. Ҳамма нарсани ўз номи билан аташ керак // Жаннатмакон, 2005, октябрь.
3. Ҳамдам У. Сабо ва Самандар. –Тошкент:Yangi asr avlodi, 2009.– В.15.
4. Ҳамдам У. Сабо ва Самандар. Тошкент: Yangi asr avlodi, 2009. – В.20.
5. Болтабоев. Ҳ. Сўз сеҳри. Тошкент,2006. – В.80.
6. Расулов А. Бадийлик-безавол мезон. Тошкент, 2007. – В.70.
7. Hamdamov U. Ota. Toshkent, 2020. – В.20.
8. Normatov U. Tafakkur yog'dusi. –Т., 2006.
9. Hamdamov U. Yangilanish ehtiyoji. –Т.: Yangi asr avlodi, 2006.
10. Шаропов А. Оламлар ичра оламлар.-Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти.1978. –Б.23-26.

Bekzod FARMONOV,
Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti v.b., f.f.f.d, PhD
E-mail: b2dna1517@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

INGLIZ TILIDAGI RELYEFONIMLARNING SEMANTIK TUZILISHI

Annotation

Ushbu maqolada ingliz tilidagi relyefonimlar orasida umumiste'mol so'z bo'lish bilan birga geografik termin bo'ladigan leksemalar anchani tashkil etadi. Ingliz tilidagi relyefonimlarning integral va differensial semalari aniqlanib, ularni tepalik, tekislik va pastlik semalarini anglatuvchi guruhlariga ajratilgan.

Kalit so'zlar: Daryo, ko'l, botqoq, tog', balandlik, earth, mountain, desert.

SEMANTIC STRUCTURE OF RELIEF PHONEMES IN ENGLISH

Annotation

In this article, among relief phonemes in the English language, there are a lot of lexemes, which are both common words and geographical terms. Integral and differential patterns of relief names in the English language are determined and divided into groups representing hill, plain and lowland patterns.

Key words: River, lake, swamp, mountain, height, earth, mountain, desert

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА РЕЛЬЕФНЫХ ФОНЕМ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье среди рельефных фонем английского языка очень много лексем, являющихся как общепотребительными словами, так и географическими терминами. Выявлены интегральные и дифференциальные модели названий рельефа в английском языке, которые разделены на группы, представляющие модели холмов, равнин и низменностей.

Ключевые слова: Река, озеро, болото, гора, высота, земля, гора, пустыня.

Kirish. Zamonaviy dunyoni geografik nomlar, atamalar va relyefonimlarsiz tasavvur qilish qiyin. Jahon tilshunosligida, shu jumladan rus tilshunosligida ham semema hamda unga bog'liq lingvistik masalalar xususida qator ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan[1]. O'zbek tilshunosligida Sh.Bobojonov semema, uning nutqiy voqelanishi va izohli lug'atdagi talqinini monografik planda tadqiq etgan[2]. Masalaning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi haqida Sh.Bobojonov shunday deydi: "... ularda ham semema mohiyati to'la oydinlashtirilmagan: uning nutqiy ma'noga dialektik munosabati, bir umumiylikka birlashuvchi birdan ortiq sememaning o'zaro aloqadorligi, ya'ni hosila sememalardagi semik siljishlar masalasi yechilmasdan qolmoqda. Shuningdek, lingvistik lug'atlarda ham semema atamasining alohida leksikografik definititsiyasiga ega emasligi, uning leksik ma'no bilan aynan tenglashtirilishi[3] masalani murakkablashtiradi va u lug'aviy ma'no bilan ma'nodoshlik munosabatida, degan tasavvur uyg'onishiga sabab bo'ladi. Ammo barcha til hodisalarida bo'lgani kabi, lug'aviy birliklar semantikada ham lisoniy va nutqiy birliklarni farqlash zaruriyati lison va nutq aloqadorligining uzluksizligi va izchilligini ta'minlovchi omillardan biri bo'lgan nutqiy hodisalarning lisoniylashuvi jarayonini aniqlash bilan bog'liqdir".

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. M.Mirtojiyev ma'lum semantik maydonga mansub leksemalar sememasi umumiy bo'lgan semani arxisema, o'sha semantik maydonning kichik guruhi (maydonchalari)ga mansub leksema sememalari uchungina umumiy bo'lgan semani integral sema deb talqin qiladi[4]. Integral sema haqidagi tushunchani ayrim tilshunoslar umumiy sema, mustarak sema[5], birlashtiruvchi sema[6] nomi bilan qayd etadilar.

H.Ne'matov va R.Rasulov o'ziga xos birlashtiruvchi semalar, deb ikki va undan ortiq leksemalarni bir guruhga birlashtiruvchi, bir necha sememalar uchun umumiy sanaluvchi semalarga aytiladi, deb ta'rif bergan[7]. Demak, biz tadqiqotimizda relyef integral semali leksemalar ustida tadqiqot olib boramiz.

Oldin aytilganidek, ingliz tilidagi relyefonimlarning semantik strukturalari bir qancha ishlarda maxsus tadqiq etilgan bo'lsa ham ayrim ishlarda yo'l-yo'lakay baho berilgan. D.V. Ovchinnikovning "Leksika, nazivayushaya relyef mestnosti v russkom i nemetskom yazikax"[8], G.A.Kozlova, V.V.Denisovaning "Struktura i osobennosti geograficheskoy terminologii"[9] nomli maqolalarida turli tillarda relyefni atab keluvchi birliklarning semantik strukturalari haqida qisqacha ma'lumot keltirilgan. D.V.Ovchinnikov tadqiqot o'tkazish uchun lug'atlardan relyefni bildiruvchi 70 ta rus va 72 ta nemis tilida lingvistik birliklarni aniqlaydi hamda barcha leksik birliklarni quyidagi semantik guruhlariga bo'ladi: tekislik, tepalik, chuqurlik. Shundan so'ng ikki tildagi relyefonimlarni miqdoriy jihatdan tahlil qiladi.

Zamonaviy dunyoni geografik nomlar va relyefonimlarsiz tasavvur qilish qiyin. Turli tillarda relyefonimlar ko'pchilik toponimlarning asosini tashkil qiladi[10]. G.A.Kozlova, V.V.Denisova E.M.Murzayevning fikrini qo'llab-quvvatlagan holda relyefonimlarni umumiy va xususiy toifalarga ajratishadi:

1) umumiy relyefonimlar landshaft, relyefning katta elementlari, gidrografiya, tuproq va boshqalarni bildiradi. Bunday relyefonimlar geografik hodisa va obyektlarni umumlashtiradi: daryo, ko'l, botqoq, tog', tizma, balandlik (tayga, tundra, dasht, cho'l).

2) aniq relyefonimlar atrof-muhitning ba'zi cheklangan elementlari, landshaft turlarini tavsiflaydi[11].

"Important Geography Terms for High School Students" glossariysida ingliz tilidagi geografik atamalar sifatida quyidagilar keltiriladi: absolute location, aquifer, archipelago, atoll, biosphere, caldera, cartogram, cartography, census, climate, continental drift, continental shelf, contour map, culture, cultural geography, demography, density, desert, diffusion, ecology, epicenter, equator, equinox, erosion, estuary, fault, fauna, first world, fjord, floodplain, flora, geography, geologic time, geology, glacier, global positioning system (GPS), global warming, globe, hemisphere, humidity, hurricane, hydrologic cycle, hydrosphere, jet stream, lagoon, latitude, lava, lingua franca, lithosphere, longitude, magma, lava, map, map projection, map scale, megalopolis, meridian, mesa, meteorology, monsoon, morphology[12].

Ko'rinish turibdiki, ushbu so'zlar sof terminologik xarakter kasb etadi. Bizning asosiy maqsadimiz ingliz tili umumiste'mol leksikasi orasidan relyefonimlarni ajratish, ularning semantik strukturasi aniqlashdan iborat. Demak, relyefonimlarni ajratishda terminologik lug'atlar emas, balki umumiy lingvistik qomuslar hamda izohli lug'atga murojaat qilish maqsadga muvofiq.

Dastlab, ingliz tili lisoniy olamida relyef tushunchasini aniqlab olish joiz bo'ladi. Ingliz tilida reliefs, lay so'zlari bilan ifodalanadi hamda lug'atlarda quyidagicha tavsiflanadi:

"Reliefs – the elevations or inequalities of a land surface"[13].

"Lay – the general appearance of an area, including the direction of streams, hills, and similar features"[14].

Manbalarda geografik joylarni atovchi til birliklari quyidagicha tasniflanadi[15]:

Aholi punktlari: area (viloyat), country (mamlakat), capital (poytaxt), city (shahar), district (tuman), state (shtat), town (kichik shahar), village (qishloq).

Geografik nuqtalar: cape (g'or), cliff (tik qoya), hill (qoya), mountain (tog'), pass (dara), peak (cho'qqi), plain (tekislik), plateau (plato), valley (vodiy), volcano (vulqon).

Tabiat zonalar: desert (cho'l), forest (o'rmon), highland (tog'li hudud), jungle (jungli), oasis (oasis), swamp (botqoq), tropics (tropik), tundra (tundra).

Suv havzalari: gulf (ko'rfaz, qo'ltiq), ocean (okean), sea (dengiz), lake (ko'l), river (daryo), spring (buloq), stream (jilg'a).

Boshqa bir manbada esa relyef nomlarni ifodalovni so'zlar ro'yxati quyidagicha beriladi[16]: bay (buxta), beach (sohil), cave (g'or), creek (jilg'a), desert (sahro), earth (yer), forest (o'rmon), hill (qoya), island (orol), lake (ko'l), mountain (tog'), ocean (okean), peak (cho'qqi), plain (tekislik), pond (ko'l), river (daryo), riverbed (daryo bo'yi), sea (dengiz), stream (oqim), swamp (botqoq), valley (vodiy), waterfall (sharshara), woods (o'rmon).

Birinchi manbada geografik nomlarini ifodalovchi til birliklari taqdim etilsa, ikkinchi manbada geografik joyni ifodalovchi umumiste'mol so'zlar ro'yxati keltiriladi.

SH. Bobojonov ta'kidlaganidek, semema nutqiy ma'nolarda, nutqiy qo'llanishlarda o'z zarralarini namoyon qilar ekan, bir vaqtning o'zida nutqiy ma'nolar ham rang-barang mohiyatlarning zarralarini o'zida mujassamlashtiradi. Bevosita kuzatishda berilgan mana shu tajassumdagi belgi-xususiyatlarning tarkibi va ular orasidagi muayyan bog'lanishlar nutqiy ma'noning beqarorligini ta'minlaydi. Biroq nutqiy voqelanishdagi asosiy hissaning qaysi umumiylik, mohiyat zuhuroti ekanligiga qarab u haqda xulosa chiqarish mumkin bo'ladi"[17].

I. Islomov o'zbek tilidagi relyefonimlarni tadqiq etar ekan, relyefonimlar va geografik terminlar orasidagi munosabatni shunday baholaydi: "O'zbek tili leksikasining tarkibiy qismi bo'lgan relyefonimlarning terminologik va

umumiste'mol qirralarini ajratish ularning lisoniy qiymatini muayyanlashtirishda muhim o'rin tutadi. Borliq hodisalari ko'p qirrali mohiyatga ega bo'lganligi bois olamning lisoniy manzarasi va ilmiy terminologiya o'rtasidagi o'zaro munosabat dialektik qarama-qarshiliklar birligi qonuniyati asosida namoyon bo'ladi. Bu tadqiq predmetini "borliq-lison" omili asosida kuzatish jarayonida yaqqol yuzaga chiqadi. Ta'kidlaganidek, tadqiq predmeti bo'lgan o'zbek tili relyefonimlari sistemasi birliklariga ham atamaviy, onomastik, dialektal va badiiy qo'llanishlar xos bo'lib, bu qo'llanishlarning har birida relyefonimlar o'ziga xos qirrasini namoyon qiladi"[18]. Bu borada I. Islomovning fikrini qo'llab-quvvatlaymiz. I. Islomov to'g'ri ta'kidlaganidek, o'zbek geografik atamalarini tizimida o'zbek tilining ichki imkoniyatlari negizida hosil qilinganlari miqdori ancha. Bu borada, ayniqsa, yer yuzasi ko'rinishlari bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi atamalar alohida e'tirof etilishi lozim. Xususan, geografik tushunchalarni ifodalaydigan o'zbek tili atamalarini ham umumiste'mol so'zlari ma'nosining ixtisoslashtirilishi natijasida yuzaga kelgan, deyshga asos bor. Masalan, o'zbek jamiyatida tog' leksemasi umumiste'mol so'zi sifatida qo'llanishda bo'lib, til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida ma'nosi ixtisoslashtirilishi natijasida geografik atama maqomini olgan[19].

Ingliz tilidagi relyefonimlar orasida umumiste'mol so'z bo'lish bilan birga geografik termin bo'ladigan leksemalar ancha. Buni yuqorida keltirilgan misollardan ham kuzatish mumkin. Masalan, cape (g'or), cliff (tik qoya), hill (qoya), mountain (tog'), pass (dara), peak (cho'qqi), plain (tekislik), plateau (plato), valley (vodiy), volcano (vulqon) kabi birliklar ingliz tili izohli lug'atlarida umumiste'mol leksika sifatida keltirilsa, ayrim manbalarda geografik sifatida izohlanadi[20]. Demak, ishning keyingi faslida ingliz tilidagi relyefonimlarning izohli lug'atlarda izohlanishi hamda ularning sememalarini batafsil o'rganamiz.

Relyefonim va geografik termin orasidagi farqni I. Islomov quyidagi misol orqali izohlaydi: "Tepa relyefonimi va tepa geografik atamasi sifatidagi leksemaning o'xshashligi ularning mazmuniy tomonida ham yaqqol yuzaga chiqadi. Har ikkala mavqedagi leksema sememasidagi o'xshash sema "balandlik"dir. Ularni o'zaro farqlashga asos bo'lgan jihat esa, tepa relyefonimida "aniq chegaralanmaganlik" semasi bo'lsa, tepa geografik leksemasida "200 m dan oshmaslik" differensial sema hisoblanadi. Kuzatuvdagi tepa leksemasining relyefonimik va atamaviy sememalari "balandlik" semasi bilan paradigmatic munosabat hosil qilib, "aniq chegaralanmaganlik" va "200 m dan oshmaslik" semalari asosida o'zaro teng qiymatli ziddiyat hosil qiladi"[21]. I. Islomovning xulosasiga ko'ra, umumiste'mol sememasi va u asos bo'lgan atamaviy semema orasida ma'noviy bog'liqlik bo'lsa-da, geografik qo'llanishdagi semema bilan umumiste'mol semema o'zaro farqli jihatlariga ham ega. Umumiste'mol qatlamdagi relyefonim atamaviylik kasb etganda, uning semantik strukturasi "ixtisoslashish" natijasida torayish yuz bergan. Chunki, umumxalq tilidagi relyefni ifodalovchi leksema sememasi ixtisoslashib, sohaning muayyan tushunchasini aniq ifodalash uchunгина xizmat qiladi. Demak, umumiste'mol qatlamdagi relyefonimning ma'noviy sistemasidagi keng ko'lamli ma'nolari soha tushunchasini anglatish uchun qo'llanishda bo'lib qoldi, bu esa o'z-o'zidan leksemaning semantik strukturasi o'zgarish ro'y berganligidan dalolat beradi"[22].

Demak, ingliz tilidagi yuqorida sanab o'tilgan geografik termin va relyefonimlar ro'yxatida berilgan so'zlar semalarida xuddi shunday farq mavjud. Ishning oldingi qismida keltirilgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, ingliz tilida relyef ko'rinishlarini atab keluvchi birliklar, asosan, terminologik birlik sifatida o'rganilgan. Biz ushbu tadqiqotda

ularning umumiste'mol leksik birlik sifatidagi semantik xususiyatlariga to'xtalamiz.

Ingliz tili izohli va tarjima lug'atlaridan ingliz tili relyefonimlari tizimidagi til birliklari sifatida quyidagilarni ajratdik: cape (qo'ltiq), hill (qoya), mountain (tog'), pass (dara), peak (cho'qqi), plain (tekislik), plateau (plato), valley (vodi), highland (tog'li hudud), swamp (botqoq), gulf (qo'ltiq), ocean (okean), sea (dengiz), lake (ko'l), river (daryo), spring (buloq), stream (jilg'a), bay (buxta), beach (sohil), cave (g'or), creek (jilg'a), desert (sahro), earth (yer), island (orol), pond (hovuz), riverbed (daryo bo'yi), waterfall (sharshara), archipelago (arxipelag), dais (tepalik, balandlik), ridge, spade, shovel (bel, tog'ning o'rtasi), delta (delta), acclivous, (qiyalik, nishab), declivity (qiya, nishab), precipice (jarlik), delta (of river) (liman), massif; tract (massiv), breadth (kenglik), full of ups and downs, bumpy, uneven ground (past-balandlik), low place, hole; lowland, depression (pastlik), flatness (yassilik, tekislik), land (quruqlik), plain, open and level area (yalanglik), incline (yon-bag'ir), sands (qumlik).

Bizningcha, ushbu til birliklarini yer sathida joylashishiga qarab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

Pastlik.

Tekislik.

Balandlik.

Joylashishiga ko'ra pastlik ma'nosini bildiruvchi so'zlarga cape (qo'ltiq), gulf (qo'ltiq), ocean (okean), sea (dengiz), lake (ko'l), river (daryo), spring (buloq), stream (jilg'a), pond (hovuz), riverbed (daryo bo'yi), swamp (botqoq), delta (delta), (jarlik), delta (of river) (liman), massif; tract (massiv), breadth (kenglik), full of ups and downs, bumpy, uneven ground (past-balandlik), low place, hole; lowland, depression (pastlik) kabi birliklar mansub.

Joylashishiga ko'ra tekislik ma'nosini ifodalovchi relyefonimlar sirasiga plain (tekislik), plateau (plato), valley (vodi), swamp (botqoq), beach (sohil), desert (sahro), earth (yer), island (orol), archipelago (arxipelag), breadth (kenglik), flatness (yassilik, tekislik), land (quruqlik), plain, open and level area (yalanglik), sands (qumlik) kabi birliklar kiradi.

Joylashishiga ko'ra balandlik ma'nosini ifodalovchi relyefonimlarga cape (qo'ltiq), cliff (tik qoya), hill (qoya), mountain (tog'), pass (dara), peak (cho'qqi), highland (tog'li hudud), bay (buxta), cave (g'or), dais (tepalik, balandlik), ridge, spade, shovel (bel, tog'ning o'rtasi), acclivous, (qiyalik, nishab), declivity (qiya, nishab), incline (yon-bag'ir) kabi lekesemalarni kiritish mumkin.

Xulosa. Ingliz tilidagi relyefonimlar o'z tizimiga ega bo'lib, ular balandlik, tekislik va pastlikni bildiruvchi so'zlar guruhiga birlashadi.

ADABIYOTLAR

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. – М.: Наука, 1988.; Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – М.:1970. – С.163-249.; Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977.;
2. Бобожонов Ш.Х. Семема, унинг нуткий воқеланиши ва изоҳли луғатдаги талқини: филол. фан. номз. диссер. автореф. – Самарканд, 2004. – 27 б.
3. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси / М.М.Миртожиев; масъул муҳаррир А.П.Ҳожиёв. – Т.: Mumtoz so'z, 2010. – Б. 39.
4. Ҳожиёв А. Семасиология. – 204-б.
5. Нёзматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – 63-б.; Мухамедова С.Ҳ. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. – 14-б.
6. Овчинников Д.В. Лексика, называющая рельеф местности в русском и немецком языках // <https://cyberleninka.ru/article/n/leksika-nazyvayuschaya-relief-mestnosti-v-russkom-i-nemetskom-yazykah>
7. Козлова Г.А., Денисова В.В. Структура и особенности географической терминологии (Structure and peculiarities of geographic terminology) / Russian Linguistic Bulletin №2 (6), (2016): 13. Fri. 03. Jun. 2016. – P. 13-14. // <http://rullb.org/en/article/struktura-i-osobennosti-geograficheskoy-terminologii/>
8. O'sha manba.
9. O'sha manba.
10. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Glossary_of_geography_terms
11. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/relief#h1>
12. <https://translate.google.com/?hl=ru&sl=en&tl=ru&text=lay%0A%0A&op=translate>
13. <https://englishfull.ru/leksika/geograficheskie-nazvaniya.html>
14. <http://lingvotutor.ru/geographic-features-en-ru>
15. Бобожонов Ш.Х. Семема, унинг нуткий воқеланиши ва изоҳли луғатдаги талқини: филол. фан. номз. диссер. автореф. – Самарканд, 2004. – 27 б.
16. Исломов И. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизими: Филол. фан. бўйича фалс. докт. дисс. – Қарши, 2019. – Б. 32.
17. Ko'rsatilgan manba: – Б. 33.
18. <https://englishfull.ru/leksika/geograficheskie-nazvaniya.html>
19. Исломов И. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизими: Филол. фан. бўйича фалс. докт. ... дисс. – Қарши, 2019. – Б. 36.
20. Ko'rsatilgan manba: – Б. 36.

Fotima XASANOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti doktoranti, f.f.f.d (PhD)

E-mail: ismoilova_fotimahon@mail.ru

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

NUTQIY JANRLARDA SOTSIO-MADANIY XUSUSIYATLARINING O'ZIGA XOSLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada o'zbek tili tizimidagi nutqiy janrlarda sotsiomadaniy xususiyatlar haqida fikr yuritiladi. Bunda o'zbek tili tizimida erkak va ayol ijtimoiy obrazini shakllantirishda faol ishtirok etuvchi nutqiy janrlarga alohida e'tibor qaratiladi. Ayniqsa, diniy e'tiqod ijtimoiy omilining nutqiy janrlarda ifodalanishi, kollektivism va individualizm jamiyatlarida jamiyat tafakkuridagi farqlarning o'ziga xosligi diqqatga sazovordir.

Kalit so'zlar: nutqiy janr, sotsiomadaniy xususiyatlar, til tizimi, ijtimoiy faktorlar, ijtimoiy erkak va ayol obrazi, diniy e'tiqod.

СПЕЦИФИКА СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В РЕЧЕВЫХ ЖАНРАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются социокультурные особенности речевых жанров в системе узбекского языка. Особое внимание уделено речевым жанрам, активно участвующим в формировании социального образа мужчины и женщины в системе узбекского языка. Особого внимания заслуживают выражение социального фактора религиозной веры в речевых жанрах, своеобразие различий социального мышления в коллективистских и индивидуалистических обществах.

Ключевые слова: речевой жанр, социокультурные характеристики, языковая система, социальные факторы, социальный образ мужчины и женщины, религиозные убеждения.

SPECIFICITY OF SOCIOCULTURAL FEATURES IN SPEECH GENRES

Annotation

This article discusses the socio-cultural features of speech genres in the Uzbek language system. Particular attention is paid to speech genres that actively participate in the formation of the social image of men and women in the Uzbek language system. The expression of the social factor of religious faith in speech genres, the peculiarity of the differences in social thinking in collectivist and individualist societies deserve special attention.

Key words: speech genre, sociocultural characteristics, language system, social factors, social image of men and women, religious beliefs.

Kirish. Har qanday til tizimida nutqiy janrlar o'ziga xos nutqiy maqsad, kompozitsion tuzilish va uslubga ega nutqiy butunliklardir. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, nutqiy janrlarning lingvistik va nolingvistik vositalarida o'ziga xos sotsiomadaniy xususiyatlar mavjud. Ushbu sotsiomadaniy xususiyatlar ijtimoiy farqlanishni nazarda tutadi. Nutqiy janrlarda muayyan jamiyatga oid ijtimoiy-hududiy belgiga ega ijtimoiy omillar, xususan, irq, qit'a va dunyo tomonlari, etnik, millat, shahar, qishloq, viloyat, tuman kabi xududiy ijtimoiy omillar, ijtimoiy jamiyat ichida yoki ta'sirida shakllanadigan omillar: ijtimoiy sinfiylik: mehnat bozoridagi o'rni ko'ra boy va kambag'al, o'rta sinfi kabi, ta'lim kvalifikatsiyasiga ko'ra oliy ma'lumotli, ma'lumoti o'rta, ma'lumotsiz, din nuqtai nazardan ilmiy, ilmsiz, hukmronlikka egaligi boshliq va hodim kabi, mulkdorlar sinfi, qobiliyatlar sinfi kabi, kollektivism va individualizm, ijtimoiy tobe'lik, ijtimoiy shaxsiy mavqe', ijtimoiy yaqinlik darajasi va ijtimoiy maqom, ijtimoiy qadrsizlanish, ijtimoiy qo'llab quvvatlash, ijtimoiy ma'naviy tafakkur, ijtimoiy vaziyat omili (turli tadbirlarda), ijtimoiy munosabatlar (yaxshi va yomon kabi), ijtimoiy yosh (qariyalar va yoshlar kabi), ijtimoiy xuquq, burch va majburiyat (ota-onalik xuquq, burch va majburiyatlarini, kasbiy burch va majburiyat kabi), ijtimoiy ishonch va e'tiqod (totemizm, anemizm, yakkaxudolik, ko'pxudolik, xudosizlik, ateizm kabi), ijtimoiy marosim (an'ana, udum, taomil), ijtimoiy davr, ijtimoiy obraz (diniy, mifologik obraz) kabilarning farqlanishi tabiiy holdir. Bundan tashqari maishiy

nutqiy janrlarda jamiyatda jins va e'tiqodga xoslangan ijtimoiy farqlanishlarning ham o'ziga xos o'rni bor.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nutqiy janrlardagi sosiofaktorlarning o'rganilishi zarurligi rus adabiyotlarida keltirilgan. Lekin hozirga qadar nutqiy janrlarning sosiolingvistik tadqiqi ommalashmagan. Bu esa nutqiy janrlar sosiolingvistikasida hali ilmiy tadqiqotlar o'z yakuniga yetmaganligini bildiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tili nutqiy janrlar tizimida ijtimoiy jins va e'tiqod unsurlarini o'z ichiga olgan nutqiy janrlar mavjud. Nutqiy janrlarda jins omili mavjud nutqiy janrlar deganda ayollar nutqiga xoslangan janrlar, xususan, alla va erkaklar nutqiga xoslangan janrlar, choyhona, askiya nutqiy janrlari tushuniladi. Nutqiy janrlarda ijtimoiy jins omilini o'rganishda ayollarga xos nutqiy janrlar "alla" nutqiy janri va bunda ayolning so'zlash va harakatlanish manyerasi, stereotipining o'ziga xosligi masalasi, shu bilan birga, erkaklarga xos nutqiy janrlar askiya nutqiy janri, choyhona nutqiy janri, bunda erkak manyerasining o'ziga xosligi kabi, ayol va erkakning jamiyatdagi yuqori mavqe'ga egaligi muammosi kabi masalalar asosiy diqqat markazida bo'ladi. Masalan, erkaklar fe'l atvorining o'zbek modeli: Siqing anor qonasin, shimiring o'g'il bola, gapning o'g'il bolasin gapiring o'g'il bola (Qo'shiqdan). Ushbu misralardan ko'rinadiki, o'zbek madaniyatida o'g'il bola tarbiyasiga alohida e'tibor qaratiladi, u qiz boladan farqli ravishda hamma turdagi gaplarni gapiravermasligi, o'z so'zlarida o'g'il bolaga xos jasurlik, mardlik, qilgan ishining yakuni borligi, ishni

oxirigacha bajarish kabi sifatlarni saqlashi kerakligiga ishora qilinadi va shu orqali o'g'il bola obrazi shakllantiriladi. Yuqoridagi misralarda tilga olingan anor bu o'zbek madaniyatida hukmronlik, kuch-qudrat, mehr va sadoqat ramzi [1] bo'lganligi uchun anor suvini ichish o'g'il bolaga xos odatlarga ishoradir. Shuni aytish kerakki, boshliq yoki xukmdor bo'lish, kuch-qudrat egasi bo'lish turkiy xalqlarda erkaklarga xos xarakter sanaladi. Masalan, turkiy xalqlar sultoni bo'lgan Sulton Murod davrida venger malikasi amakisiga qarshi o'zi jang qilish niyatida Sulton Muroddan ko'mak so'rab, jang uchun askar so'raganida Sulton Murod o'z askarlari ayol kishining buyruqlarini bajarmasligini aytadi [2]. Ko'rinadiki, turkiy xalqlarda o'g'il bola hukmdorlik belgisi bo'lishi bilan birga, unda o'g'il bolalarga xos shijoat, mardlik, jasurlik, ayolga bo'ysunmaslik kabi xislatlar bo'lishi shart. Ayniqsa, o'zbek xalqida ayol kishiga xoslangan pazandachilik, farzand parvarishi, uy yumushlarini bajarish kabilarni qilish erkak kishiga tegishli ish sanalmaydi. Erkak kishini oila uchun yetarli yemish topish, muhtojlarga yordam berish, halqqa foydasi tegadigan ishlarni qilishga, xukmronlikka yo'naltirish orqali haqiqiy erkak obrazi shakllantiriladi va tarbiyalanadi. Ko'p gapirmang, ish qiling, erkakcha bo'lsin bola, yigit pirim qo'llasin, doimo o'g'il bola! (Qo'shiqdan). Ushbu misralarda tilga olingan yigit pirim jumlasini yigitlarga xoslangan. O'zbek xalqida ushbu so'zni qo'llash muqaddas avliyolar ruhidan ko'mak so'rash va uni kelajakda halqqa foydasi tegadigan yigit bo'lib yetishishni nazarda tutadi. "Yigit pirim" jumlasini halqni suv balosi, turli toshqinli ofatlardan saqlovchi, sug'orish inshootlari, suv havzalari, savdo yo'llarini kesib o'tuvchi chorrahalar, tog' dovonlarida yuzaga keluvchi xavf-xatarlarda insonlarni madadkori sifatidagi avliyo erkak kishi timsolini yaratgan [3]. Rivoyatlarga ko'ra, o'zbek xalqida kuchli jala, sel-toshqin oqibatida soylarning toshishi, halokat yuz berishi vaqtida yigit pirimning yordami haqida afsonalarga ko'ra yigit pirim pahlavonlarning pahlavoni bo'lgan, gavgasi juda kattaligidan ikki daryodan bir biriga suv olib qo'sha olgan. Bu yigitning halqqa foydasi suv toshqini, jala vaqtida cho'kkan kishilarni suv toshqinidan qutqarib qolganligidir. Shu sababli ham yigit pirim xalqning madadkori, suv kultiga oid avliyo ramzi sifatida tarixda qolgan. Shu sababli ham soylar yaqiniga yigitpirimga atalgan muqaddas joylarning tashkil qilinishi va bu joylarda diniy marosimlar o'tkazilishi hozirda ham saqlanib qolgan. Masalan, Kosonsoy yoqasidagi qo'hna qadamjo bo'lgan yigit pirim ziyoratgohiga har yili ziyoratgohchilar borishadi. Shuni aytish kerakki, o'zbek xalqi qadimdan elu-yurtga ofat kelsa, Allohga najot istab, aytgan iltijolarini aynan valiy zotlar orqali yetkaza olishlariga qattiq ishonganlar, shuning uchun ham ziyoratgohlar najotbahsh go'sha sifatida xalq tafakkurida aks etadi [3].

Tahlil va natijalar. Nutqiy janrlarda diniy e'tiqod omili haqida gap borganda, diniy e'tiqod turli xalqlarda turli shakllarda namoyon bo'luvchi ijtimoiy hodisadir. Masalan, o'zbek xalqi islom diniga e'tiqod qiladi. Shu sababli ham ularning hayoti va yashash tarzlarida diniy tarbiya ustunlik qiladi. Buni oddiygina har bir ishda va turli vaziyatlarda Xudodan madad so'rash akti bilan bog'liq nutqiy janrlarda ko'rish mumkin. Masalan, har bir ishni boshlashda, ovqatlanishdan oldin kabi vaziyatlarda bismillahir rohmamir rohiym jumlasining aytilishi. Ushbu jumla duo nutqiy janriga tegishli bo'lib, u asosan, gaplarning boshlanishida ishlatiladi. Ushbu nutqiy janr bevosita diniy e'tiqod omiliga ega nutqiy janrdir.

Diniy e'tiqod omillarining ayol nutqiga xosligi alla nutqiy janrida yorqin namoyon bo'ladi. Alla nutqiy janri o'z mohiyatiga ko'ra maishiy hayotda o'z farzandini uxlatish jarayonida aytiladigan ona qo'shig'i hisoblaniladi. O'zbek ayolining farzand ko'rishi, unga o'zi alla aytishi o'zbek ayoli hayotining mazmuni sanaladi. Uning farzandi ayolning hayot

mazmuni sifatida tafakkur qilinadi ekan, alla nutqiy janri orqali ona kelajakdagi o'z orzu umidlarini farzandi taqdiriga bog'laydi, bergan oq sutini ilohiylashtirib, farzandining porloq kelajagini magik ravishda Ollohga yo'naltiradi va buni qo'shiqqa ko'chiradi. O'sib ulg'ayib, jamiyatda o'z o'rnini topishini, yaxshi inson bo'lishini Xudodan tilab iltijo qiladi va shu orqali o'zbek ayolining "ona" obrazi yaratiladi.

Til tizimidagi e'tiqod omilining yana bir o'ziga xosligi shundaki, e'tiqod omilining ayrim unsurlari bevosita jamiyatda individualizm va kollektivizm shaklini aniqlashtiruvchi omillardir. E'tibor qaratsak, ijtimoiy jamiyatda individualizm va kollektivizm vakillari bevosita o'z qarashlari va til shakllarini tanlash nuqtai nazaridan farqlanadi. Ijtimoiy individualizm jamiyatida hech kim, hech kimga, xech narsada majbur emas metaforik iborasiga amal qilinadi va individualizm vakillari absolyut iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, intellektual va madaniy liberal erkinlik g'oyalari bilan harakatlanadilar. Ilmiy adabiyotlarda liberallashtirilgan jamiyat bu individual kishilar jamiyati bo'lib, erkin raqobat kurashi rejimiga amal qiladi, hayot raqobatiga individni iqtisodiy va intellektual tarbiyalash, mustaqil ijodiy shaxsni yetkazib berish bilan shug'ullanishlari qayd etiladi. Bunda individlar ijtimoiy-madaniy jihatdan tenglashtiriladi. Kollektiv jamiyatidagidek o'zaro yordam va do'stlik munosabatlari chuqurlashmaydi. "Mening foydam qani", "Bu mening muammoim emas" qabilidagi metaforik iboralar amalda bo'ladi. Ijtimoiy kollektivizm esa ijtimoiy jamiyat xukmronligi seziladi. Bunda kishilarning diniy, siyosiy, iqtisodiy tomonlari umumiylik kasb etib, ijtimoiy jihatdan tizimlashtiriladi. Birgina misol qilib shuni aytish mumkinki, kollektivizm jamiyatida, hatto, kishining bolaligidan tortib keksaligigacha, ta'limdan tortib tarbiyasigacha jamiyatning aralashuvi kuzatiladi. Masalan, o'zbek xalqida bir bolaga yetti mahalla ota-ona naqlining mavjudligi va amalda qo'llanilishi kollektivizm jamiyatiga xoslangan maqoldir. Bunga ko'ra qo'ni-qo'shni, qarindosh urug'larning ham mahalla bolasini tarbiyalashlariga imkon beriladi. Bundan ko'zlangan maqsad bolani salbiy ahloqlardan saqlashga, mahallaning yoshlar tarbiyasiga loqayd bo'lmaslikka chaqirishdir. Buning zaminida kollektiv jamiyatda tinch va osuda hayotni asrab-avaylash, xotirjamlikni qadrlashdek ulug' maqsad-muddaolalar yotadi. Toshkent imom hatibi bu borada shunday deydi: yoshlar tarbiyasida befarq va loqayd bo'lishga hech kimning haqqi yo'q. Har bir farzand kimningdir ko'z qorachig'i. U agar adashsa, nafaqat ota-ona, mahalla, balki biz ham aybdormiz. Bolalarimizning ongu tafakkurida bo'shliq paydo bo'lmasligi uchun ular bilan muntazam muloqot qilib turish ayni muddaodir. Zero, "O'z bolangni o'zing asra!" degan g'oya qalbimiz, fikru zikrimizga o'rmasha, jamiyat va kelajak oldidagi burchimizni bajargan bo'lamiz[5]. Yoshlar tarbiyasi kishilarning jamiyat va kelajak oldidagi burchini bajarish deb qabul qilinadi.

Ijtimoiy kollektivizm jamiyatida ijtimoiy hayot o'ziga xos shakllanadi ekan, bunda ijtimoiy etika, ijtimoiy me'yor, ijtimoiy qoidalar, ijtimoiy ta'lim – tarbiya, ijtimoiy ahloq, ijtimoiy adolat, ijtimoiy qadriyat, ijtimoiy man'yera (fe'l atvor, xulq atvori) jamiyat kishilariga moslashtirilib, muayyan tizimga solinadi. Ijtimoiy kollektivizm jamiyatida ahloqning asosiy me'yorlari jamiyat tomonidan e'tiqod omillari asosida belgilanadi. Masalan, o'zbek madaniyatida ahloq o'z ijtimoiy (siyosiy, xuquqiy, badiiy, diniy kabi) me'yorlariga ko'ra ijtimoiy ahloqiy va salbiy ahloqiy me'yorlarga ajratiladi[4]. O'zbek o'zbek ahloq qoidalari, ko'proq, diniy e'tiqod xarakterida maqol, matal, masal, naql kabi maishiy va diniy nutqiy janrlarida o'z aksini topadi. Ahloqning ijtimoiy me'yorlari sifatida kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda maqoli akani, opani, umuman kattalarni hurmat qilishni, aql yoshdama, boshda maqoli esa aqlli bo'lishni, bola aziz, odobi undan aziz, osmon oftobi bilan, inson odobi bilan go'zal maqollari ahloqiy

poklik, ahloqiy kamolot kabilarni targ'ib qiladi. O'zbekona andisha, bag'rikenglik, beg'araz ko'mak, dasturxon atrofida o'tirish, boylikka munosabat, vazminlik, va'daga vafo, dasturxon tuzash, dilni og'ritmaslik, do'stlik, jasorat, zararli odatlardan saqlanish, izzat-nafs, insofilik, insoniylik, insonning ma'naviy boyligi, isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik, iltifot, ichimlik ichish odobi, iftixor, iffatlilik, ishonch, kamtarlik, muomala odobi, kiyinish odobi, qarash odobi, ko'chada o'zini tutish odobi, tabiatga muhabbat odobi, ota-onani hurmat qilish odobi, qiz bolaning odobi, oilaviy hayot odobi, ochiqqo'llik, mardlik, mehnat qilish, oila qurish, matonat, o'zini tuta bilish, mehribonlik, muruvvat, mezbon bo'lish, mehmondo'stlik, maishatparast bo'lmaslik, suhbatlashish odobi kabilar keksalar tomonidan pand-nasihat nutqiy janri shaklida o'zbekona tarbiyani yuksaltiradi. Shuni aytish kerakki, salbiy ahloqiy me'yorlarga ablahlik, adovat, arazlash, baxillik, bachkanalik, battollik, beburdlik, bezorilik, beg'amlik, beparvolik, beodoblik, bemehrlilik, buzuqlik, bekorchilik, bo'hton, dimog'dorlik, dilozorlik, johillik, ikkiyuzlamachilik, ifloslik, ko'rolmaslik, xasad qilish, laganbardorlik, laqmalik, loqaydlik, lo'ttibozlik, muttahamlik, mansabparastlik, manmanlik, munofiqlik, nafrat, nodonlik, oliftagarchilik, oqpadar, g'arazgo'ylik, g'ayriahloqiylik, g'alamislik, g'iybat, yomon xulq, yolg'onchilik, yuzsizlik kabilar kiradi. Shuni aytish kerakki, individualizm o'zbek madaniy xulqida salbiy ahloqiy me'yorlar qatoriga qo'yiladi va shaxsning cheksiz mutlaq xuquqlarinigina tan olishi, alohida shaxsning manfaatlarini jamoa manfaatlaridan yuqori bilishi o'zbek ijobiy ahloqiy me'yorlariga kirmasligi bilan xarakterlanadi[4, 5]. Individualizm va egoizm (o'z foydasi va manfaatini ko'zlovchi hatti-harakat, o'z manfaatlarini boshqa kishilar manfaatidan ustun qo'yishi) tushunchalari

kollektivizmga asoslangan jamiyatda qoralanadi, mazmunida kollektivlikka yo'naltiriluvchi maqol janrining kundalik maishiy hayotda amalda qo'llanilishi fikrimizni tasdiqlaydi. Masalan, ayrilmagin elingdan, quvvat ketar belingdan, ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer, baraka ko'pchilikda, bir kishi ming kishi uchun, ming kishi bir kishi uchun, bir qarg'a bilan qish kelmas, birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar, xalq qarg'asa, xor bo'lasan, xalq qo'llasa, bor bo'lasan, el bolasi bo'lolmagan el og'asi bo'lolmas, elga qilma xiyonat, turolmassan salomat, hashar bormasam ham bitar, ingranib kunim o'tar, hashar elga yarashar, xashar qildim, uy qurdim, unda hikmat ko'p ko'rdim kabi. Shuni aytish kerakki, o'zbek halqida kollektivlik asosida tashkil qilinadigan hashar ijtimoiy birlikning kelib chiqishi turkiy halqlar tarixi bilan bog'lanadi. Hashar bu xalq orasida udumga aylangan ijtimoiy hamkorlik va beg'araz yordam[6], tozalik, orastalik, obodonlashtirish, ko'mak, bunyodkorlik, mehr-oqibat, ishonch, do'stlik rishtalarini mustahkamlovchi qadriyatdir. Bu qadriyat o'zbek halqining kollektiv jamiyat ekanligini tasdiqlovchi faktlardan biridir. Hashar nutqiy janrining lingvistik xususiyatlari ham o'ziga xos bo'lib, "Hamma xasharga. Bugun hashar, falon joyda xashar qilamiz, qani boshladik, duo beringlar" kabi gaplar hashar nutqiy janri matniga oid so'zlar va gaplardir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidagi nutqiy janrlarda sosiomadaniy xususiyatlar o'zbek xalqining ijtimoiy-tarixiy, milliy-madaniy xususiyatlarni inobatga olib tadqiq qilishni talab qiladi. Ayniqsa, nutqiy janrlarning matniy tuzilishida irq, etnik, jins, yosh kabi ijtimoiy omillarning o'rganilishida o'rganilayotgan tilda gaplashuvchi ijtimoiy jamiyat tafakkurini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. Anorning shifobahsh xususiyatlari bilan tanishish. O'zbekiston va jahon yangiliklari. <https://asr.uz/RU/7414/>
2. Velikolepnyy vek. <https://youtu.be/E2r7kBivnmw>
3. Yigitpirim yohud Er Hubbi ziyoratgohi. Shifokor va hayot. Namangan viloyati tibbiyot hodimlarining ijtimoiy-siyosiy gazetasi. // <http://shifokorvahayot.uz/index.php/uz/ma-naviyat/1925-jigit-pirim>
4. Norqo'ziyev.S. Axloqning asosiy me'yorlari. T, sharq, 2019, 256 bet
5. Sayfuddinov. R. Bir bolaga yetti mahalla ham ota, ham ona. Xalq so'zi» gazetasi, // 142(6836) soni, 2017, 1-2 betlar.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, 2005.

Gulzoda XIDIROVA,

Toshkent davlat agrar universiteti o'qituvchisi

E-mail: gulzoda@yandex.ru

O'zDJTU dosenti, fil.f.n. Yu. N. Ismoilov taqrizi ostida

REPRESENTATION OF AGRICULTURAL TERMS IN LEXICOGRAPHIC SOURCES

Annotation

The article is devoted to the representation of the terms related to the agrarian field in German and Uzbek languages in lexicographic sources, in which the lexicographic practice is clearly manifested. It is explained that expression of agrarian terms in German and Uzbek languages in lexicographical sources is based on the means of word enrichment in both languages, that is, on the basis of internal capabilities of German and Uzbek languages and elements of foreign languages (words and phrases).

Key words: Agrarian terms, term, lexicography, linguistics, field language, semi-terms.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТЕРМИНОВ В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация

Статья посвящена выражению терминов, относящихся к аграрной сфере, в немецком и узбекском языках в лексикографических источниках, в которых ярко проявляется лексикографическая практика. Объясняется, что выражение аграрных терминов в немецком и узбекском языках в лексикографических источниках основано на средствах словообогащения в обоих языках, то есть на основе внутренних возможностей немецкого и узбекского языков и элементов иноязычных языки (слова и словосочетания).

Ключевые слова: Аграрные термины, термин, лексикография, языкознание, полевой язык, полу термины.

QISHLOQ XO'JALIGI TERMINLARINING LEKSIKOGRAFIK MANBALARDA IFODALANISHI

Annotasiya

Maqola nemis va o'zbek tillarida agrar sohaga oid terminlarning leksikografik manbalarda ifodalanishiga bag'ishlangan bo'lib, unda deksikografik amaliyot yaqqol namoyon bo'ladi. Nemis va o'zbek tillarida agrar terminlarning leksikografik manbalarda ifodalanishi ikkala tilda ham so'z boyishi yo'llari orqali ya'ni, nemis va o'zbek tillarining ichki imkoniyatlari va xorijiy tillar unsurlari (so'z va so'z birikmalari) asosida boyib borishi izohlangan.

Kalit so'zlar: Agrar terminlar, termin, leksikografiya, lingvistika, soha tili, yarim terminlar.

Kirish. Nemis va o'zbek tillarida agrar terminlarning adabiy til so'z boyligida maxsus tushunchani ifodalovchi so'zlar vazifasida ifodalanishi ikkala til uchun ham xosdir. Ayni paytda turli tizimga mansub bo'lgan agrar soha terminlarini saralash, unifikatsiyalash, tasniflash, kodifikatsiyalash, izohlash, ularning funksional, leksikografik, leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash kabi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Terminologiyaning amaliy va nazariy masalalarini yanada chuqurroq o'rganish va ularni qo'llashni til qonuniyatlari asosida tartibga solish oldimizda turgan dolzarb muammolardan sanaladi.

Shuni aytish kerakki, tilda an'anaviy tarzda qadimdan saqlanib kelayotgan agrar terminlar bilan zamonaviy agrar terminlar o'rtasida juda katta farq bor. Qadimda agrar terminlarning miqdori ancha cheklangan bo'lsa, hozirgi yangi davr, ya'ni bozor iqtisodiga o'tish davrida qishloq xo'jalik terminlariga ehtiyoj ortishi munosabati bilan agrar terminlar soni beqiyos ravishda boyib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qishloq xo'jaligi terminlari ikkala tilda ham keng ko'lamli muvofiqlikka ega. Qishloq xo'jaligi terminlari insonni o'rab turgan voqelik nominiyasining ajralmas qismi sifatida eng qadimiy va rivojlangan leksik qatlamlardan biridir. Ular inson yashashining tabiiy-geografik muhitini aks ettiradi. Qishloq xo'jaligi terminlarining moddiy tarkibi unda faoliyat yurituvchi turli atamalarning o'ziga xosligi bilan tavsiflanadi, ular agronomiya sohasi, floro-faunistik soha (o'simlikchilik,

dehqonchilik, chorvachilik, tuproqshunoslik va boshqalar) [1] kabi yigirmadan ortiq asosiy terminologik guruhlarini qamrab oladi. Asosan terminlar maxsus lug'atlarda va sohaga oid matnlarda ifodalanadi. L. Hofmann sohaga tegishli matnlarni quyidagicha ta'riflaydi: "Muayyan ijtimoiy ishlab chiqarish bilan bog'liq holda bajariladigan kommunikativ til faoliyat vositasi va natijasi hisoblanib, u murakkab mulohazalar va ob'yektiv voqiylikdagi faktlarga mos keldigan mantiqiy, semantik va sintaktik jihatdan izchil tuzilgan gaplar yoki cheklangan gaplarning tartibli to'plamidan iborat" [7]. Shuningdek soha matnlarida so'zlar grammatik va leksik vositalar yordamida bir biri bilan bog'langan, mantiqan ma'noga ega bo'lgan, aniq faktga yo'naltirilgan va yangi ma'lumotlar jamlangan bo'lishi kerak.

Yangi terminlar biror bir soha mutaxassislari va olimlar tomonidan yaratiladi. Odatda bu terminlar tabiiy tilda mavjud bo'lgan vositalar derivatsiya, kompozita, konversiya va qisqartma yo'li yordamida yasaladi [14]. So'zning qaysi kategoriyaga tegishli ekanligini aniqlash oson emas. Ommabop ishlatiladigan lug'atlarda va maxsus lug'atlarda so'z chegarasini har doim ham aniqlab bo'lmaydi [9].

O'zbek tili leksikasini iste'mol doirasiga ko'ra A.Hojiyev va A.Ahmedovlar ikki qatlamga ajratadilar [13]:

Qo'llanish doirasi chegaralanmagan, umumiste'moldagi leksika.

Ma'lum doiradagina qo'llaniladigan, iste'mol doirasi chegaralangan leksika.

Bizning nazarimizda olimlar o'zbek tili leksikasini qo'llanish doirasini aniq ko'rsatishgan, sohaga tegishli so'zlarni terminologik qatlam sifatida talqin etilgan, chegaralangan leksikani maxsus so'zlar tashkil qilishi bu o'z navbatida sohalar doirasida muloqot manbai hisoblangan terminlar ekanligi ilmiy tomondan aniqlashtirilgan.

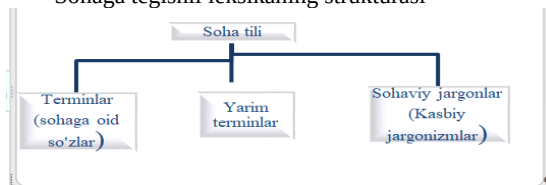
Tadqiqotda 3000 ta nemischa, o'zbekcha, ruscha va niglizcha agrar terminlari [8] hamda I.I.Senyaginaning (1987) "Nyemesko-russkiy selskoxozyaystvennyy slovar"[12] idagi 110000 mingta agrar terminlarni leksikografik ifodalanishiga e'tibor qaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi zamonaviy lingvistikada termin kategoriya sifatida tadqiq qilinmoqda. Qadimgi ilmiy tadqiqotlarda kasbiy so'zlar va umumistemoldagi so'zlar o'rtasidagi farq har qanday kontekstda aniq va tushunarli bo'lgan. Bunga farqli o'laroq kognitiv lingvistik tadqiqotlarda soha tiliga tegishli so'zlar ham noaniq va ko'p ma'noli bo'lishi mumkinligi, ular sohaga tegishli matnlarda va muloqot jarayonida aniqlik va bir ma'noliylikka erishadi. Ta'kidlanishiga ko'ra, soha so'zlari soha tiliga doir kontekstga kiritilishi va qo'llanishi natijasida sohaga oid tushunchalar tizimiga ham kiritilib, termin sifatida belgilab qo'yilishi lozim bo'ladi. Aksariyat insonlar shisha idish (die Flasche) so'z (birikamasi)ni ma'lum soha tiliga oid so'z, termin deb emas, balki umumadabiy tilga doir oddiy so'z deb bilishadi [5].

Sohaga tegishli terminlarni zamonaviy adabiyotlarda quyidagi tasvir orqali ko'rishimiz mumkin.

2-jadval

Sohaga tegishli leksikaning strukturasi

Termin va yarim terminlar qatorida sohaga oid leksikaning tarkibiy qismi sanaluvchi soha so'zlarining ekspressiv dubleti ham mavjud deb qaralgan. Mazkur dublet so'zlar oddiy soha so'zlaridan tavsifiy jihatdan farq qilib, ular sohaga doir muloqot jarayonida aniq bir ma'noni emas, balki boshqa bir ekspressiv, kutilgan yohud kutilayotgan ma'nomazmunni ifodalash uchun qo'llanadi [13].

Tahlil va natijalar. Terminologik lug'atlar asosan qaysi manbalar orqali boyib boradi. Nemis tilida soha lug'atlari lotin va yunon tillaridan kirib kelgan o'zlashgan so'zlar qatlami hisobiga boyiydi. Terminologik lug'atlardagi terminlar umumadabiy lug'at ichidagi so'zlardan olinadi. Ilmiy tadqiqotlar natijasiga ko'ra hozirgi davr soha tillarida xorijiy so'zlarning ulushi nisbatan kamroq. O'zlashgan leksikada nafaqat lotin va yunon tillarining, balki shu bilan birga ingliz tilining ham ulushi beqiyosligini keltirish mumkin. O'z navbatida ingliz tilida ham lotin tilidan kirib kelgan so'zlar ulushi juda yuqori. Bularni quyida agrar terminlari orqali keltirilgan misollar orqali yanada aniqlashtiramiz: Der Pächter, die Periode, die Prognose, das Basilikum, der Boykott, die Saison va boshqalar.

Lug'atlarning yana bir boyish manbai bu terminlarni boshqa xorijiy tillardan tarjima qilish yo'lidir. Chet tilidagi so'zlar maqsadli tilga tarjima qilinadi. Tarjima qilish jarayonida ona tilida bilvosita tarjima qilishga yo'l qo'ymaslik, ona tili imkoniyatlaridan keng foydalangan holda o'zbek tilidagi mutunosib terminlarni muqobil varianlarini berish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metoddan nemis tilshunosligida qaraganda rus tili tilshunosligida ko'p foydalanilgan. Shuningdek tarjima qilish jarayonida kalkalash yoki aralash tarjima shakllari ham uchraydi. Fikrimizni

quyidagi misollar orqali aniqlashtirdik: das Getreide, die Linse, der Ingwer, der Sotier-Misch-Generator va boshqalar.

Metafara usuli ham soha tillarini boyitadi, yuqorida takidlaganimizdek terminlarning umumadabiy til leksikadan kelib chiqib so'z yasash formasi bir xil, ammo so'z funksiyasi o'zgarib yangi ma'no oladi. Bunga misol tariqasida hayvonlarning nomlari die Muschel, der Fuchsschwanz, die Schnecke hamda asboblar uchun tana belgilarini das Auge, der Zahn hamda matematikada das Bündel, der Halm, der Keimlarni keltirib o'tish mumkin.

Soha mutaxassislari fanda yangiliklar kiritadilar yoki yangi ixtirolar qiladilar. Ular o'zlari qilgan ixtirolarga o'z nomlarini berishlari fanda juda ko'p kuzatiladi va bunday holatda leksikani boyishi atqoli otlarni transformasiya qilish yo'li orqali amalga oshadi. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin: Volt, Hertz, Gauss, Parkinsonsyndrom, Diesel, Mendeleyev va boshqalar.

Shunday so'zlar borki, umumadabiy tilda ma'nosini tushunish juda oson kechadi, lekin bu so'zlar soha mutaxassislari tomonidan fan taraqqiyotida ishlatiladi va bu lingvistikada so'zlarni terminlashtirish orqali soha leksikasini boyitadi. Terminlashtirish usuliga ham ko'plab misollar keltirish mumkin: die Gruppe, die Funktion, die Menge, die Wärme, die Kurve va boshqalar. Bunday holat har bir tilda uchraydi.

Hozirga vaqtda fan va ishlab chiqarishning uyg'unlashuvi davrida bunga ko'plab misollar keltirish mumkin: xom-ashyo nomlari biogumus, moderna, pfizer, mashinasozlikda yangi mashina, traktor turlari Slass, Onix, Eicher hamda zamonaviy asbob uskunalariga ko'plab misollar keltirish mumkin.

Har bir tilda bo'lganligi kabi nemis tilida ham so'z yasashi orqali soha leksikasini boyishi eng muhimlaridan biri sanaladi. Lingvistikada mavjud bo'lgan so'z yasash usullari bilan soha leksikasi boyib boradi. Nemis tilida kompozisiya (Komposition), derivasiya (Derivation), konversiya (Konversion), abbreviatura (Kurzwortbildung), partikelverbbildung (Partikelverbbildung), ryukbildung (Rückbildung), kontaminasiya (Kontamination), reduplikasiya (Reduplikation) [4] kabi so'z yasash usullari mavjud bo'lib, quyida keltirilgan so'z yasash usullari maxsus leksikani boyishida faol ishtirok etadi:

kompozisiya usul bilan so'z yasash
derivasiya usuli bilan so'z yasash
konversiya usuli bilan so'z yasash
abbreviatura usuli bilan so'z yasash

Nemis tilida terminlarning ma'lumotlar bazasi (zahirasi, banki) tashkil qilingan. Ushbu ma'lumotlar bazasidan oddiy lug'atlardan tortib glossariylar va tezariyslar ham o'rin olgan. 1572 yilda Haynrix Stefanning (Henricus Stephanus) 5 banddan iborat "Yunon til tezariusi" ("Thesaurus Graecae Linguae") nomli tezariusi nashrdan chiqdi. Bu lug'at o'z davrining eng hajmdor va nisbatan to'liq ensiklopedik asari hisoblanadi. 1852 yilda Peter Mark Roget (Peter Mark Roget) chop ettirgan inglizcha davlatlarda keng tarqalib, mashhur bo'lgan "Ingliz tili va iboralar tezariusi" (Thesaurus of English Words and Phrases) [2] bu turdagi lisoniy asarlarga lingvistik yo'nalish berilishiga asos bo'ldi. 1957 yilda Hans Peter Luun (Hans Peter Luhn) tomonidan informatsiya va hujjatlar tizimi, informatsiya va hujjatlarni qidiruvga berish tizimi kabi tushunchalar ilm-fanga, lug'atlarga kiritildi. Bu terminlar esa o'z navbatida 1950-yillarda turli tizimlarni indeksini belgilash uchun qo'llanila boshlandi.

Lingvistika o'z ichiga fonetika, fonologiya, grammatika, leksikologiya, stilistika kabi fanlarni oladi. Agarda lingvistik terminlar tasnifiga to'xtaladigan bo'lsak, bu borada quyidagilarni aytib o'tish mumkin. Rus olimlaridan N.V. Vasilyeva misol tariqasida ulardan bir nechtasini keltirib o'tgan [11]:

Mavhumlik darajasiga ko'ra:

a) umumiy kategoriyalar ma'nosini anglatuvchi universal terminlar (gap, ega, kesim);

b) biron bir til yoki tillar guruhiga xos bo'lgan (ko'makchilar) hodisa ma'nosini anglatuvchi noyob terminlar;

U yoki bu termin tizimiga tegishligiga ko'ra:

a) U yoki bu terminologik sistemada qo'llanadigan, turli milliy ilmiy ana'nalarni konseptual apparatini, lingvistik yo'nalish va maktablarni aks ettiradigan ana'naviy terminlar;

b) ma'lum muallif konsepsiyasiga tegishli bo'lgan va uning chegarasidan chiqmaydigan individual terminlar.

Ichki shaklga ko'ra:

a) asoslangan, qaysiki ma'lum tilga oid bo'lgan morfemalar, o'sha til morfemalari bilan munosabatda bo'ladigan: til oldi, til orqa;

b) o'zlashtirilgan va kalkalash natijasida paydo bo'lgan asoslanmagan terminlar;

Genetik belgisiga ko'ra:

a) qadimgi rus terminlari;

b) o'zlashtirma (boshqa tildan olingan, o'zlashtirilgan so'z, ibora);

v) yunon-lotin elementlar, mifonimlar, etnonimlari asosida yaratilgan terminlar

Tarkibiga ko'ra:

a) bir so'zli (monoleksemali) terminlar;

b) termin – so'z birikmalar (polileksemali) terminlar.

Termin ekspressivlikka va hissiy jihatlariga, tarbiyaviy xarakterga (sub'yektivlikka) ega bo'lmasligi lozim. Sohaga

oid terminga konnotativ ma'no berishdan voz kechish kerak [7]. Terminlarning yuqoridagi lisoniy va boshqa ekstralinvestik xossa-xususiyatlari asosida terminologiya komissiyalari terminlarni umumiste'mol uchun qabul qiladi. Yillar davomida terminlar jamlanib, tizimga solinib, qayta ishlanmoqda, lekin shunga qaramasdan neytralligi saqlanmagan ba'zi terminlar ham uchrab turadi.

Xulosa va takliflar. Manbalarda ifodalangan aksariyati terminlarning asosiy guruhi o'simlikshunoslik, chorvachilik va qishloq xo'jaligi doirasida faol ishlatiladigan leksik-semantik guruhlardir. Tadqiqotimiz davomida, terminlarning nemis va o'zbek tillarida va boshqa xorijiy tillarida maxsus lug'atlarda hamda leksikografik manbalarda ifodalanishi umumadabiy til doirasida sodir bo'lib, ikkala tilda ham so'z yasashi usullari, leksikani boyish usullari lingvistik mutunosiblik asosida amalga oshishiga amin bo'ldik. Soha so'zlaning terminlashuvi va determinlashuvi muloqot va ishlatilish doirasida terminlarning faol ishlatilishi va ishlatilmasligi asosida amalga oshadi. Terminlarning ma'nolarini shakllantirishda nominasiya asosini tashkil etuvchi xususiyatlar bir xilda hamda har xilda bo'lishi mumkin. Aksariyat hollarda nemischa terminlarning ichki shakli o'zbek va rus terminlarining o'xshash shakliga to'g'ri kelmaydi. Solishtirilayotgan tillarda terminlarning tematik guruhlari aniqlanidi va ushbu guruhlardagi terminlar asosan otlarga tegishli bo'lib, bu nemis va o'zbek tillarida qishloq xo'jaligi terminologiyasi o'rtasidagi asosiy o'xshashlikdir.

ADABIYOTLAR

1. Agriculture.uz. O'zbekiston agroaxborot tizimi portali.
2. Cambridge University Press. Thesaurus of English Words and Phrases. 1982.
3. Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. – 2004.
4. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. De Gruyter – 2012. S. 373.
5. Gabler Wirtschaftslexikon – Classic Edition. Die ganze Welt der Wirtschaft: Betriebswirtschaft, Volkswirtschaft, Recht und Steuern, 2004.
6. Harro S. Handbuch der Linguistik. München: Hueber, 2009. – S. 103.
7. Hoffmann L. Kommunikationsmittel Fachsprache, Akademie Verlag, Berlin. 1984 – S. 233.
8. Ismoilov Yu., Khidirova G. Nemischa-o'zbekcha-ruscha-inglizcha qishloq xo'jaligi terminlarining tematik lug'ati. 2022.
9. Stojic A. Lexikologie und Lexikographie. Sveučilište u Rijeci Filozofski fakultet Rijeka: 2015. –S. 16.
10. Baranov A.N. Vvedeniye v prikladnyu lingvistiku. – M., 2003. – S. 69.
11. Vasilyeva N.V. Sobstvennoye imya v mire teksta. Monografiya. Izd. 2-ye, ispr. M: Knizhnyy dom «LIBROKOM», 2009. – S. 224.
12. Nemesko-russkiy selskoxozyaystvennyy slovar. Okolo 110000 terminov. Izdaniye 2-ye, ispravlennoye. Moskva: Russkiy yazyk, 1987.
13. Hojiyev A., Ahmedov A. O'zbek tili leksikologiyasi. Fan. – 1981 B. 11.
14. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi. Toshkent. O'qituvchi. 1989. –B. 29.

Dilnoza XUSHBAXTOVA,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi R.Mustafoqulov taqrizi asosida

THE CURRENT STATE OF THE ART OF GIVING AND THE LEVEL OF PRESERVATION OF THE TRADITION OF MASTER-DISCIPLINE

Annotation

Through Bumakola, we understand that there is every opportunity for the art of baksheek, which is one of our ancient traditions, to be appreciated and promoted even today. We can see that our epics have become more attractive by word of mouth based on the teacher-student tradition.

Key words: Bakhshilik, dmbira, epic schools, «Alpomish», «Go'ro'g'li», eloquence, Po'ltan poet, «Iliad», Homer, tradition, terma, inner voice.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИСКУССТВА ДАРЕНИЯ И УРОВЕНЬ СОХРАНЕНИЯ ТРАДИЦИИ МАСТЕР-ДИСЦИПЛИНЫ

Аннотация

Благодаря этой статье мы поймем все возможности для оценки и продвижения искусства дарения, которое было одним из наших собственных в древние времена. Опираясь на традицию учитель-ученик наших былин, мы видим, что она стала более привлекательной из уст в уста.

Ключевые слова: Бахшилик, дмбира, эпические школы, «Алпомыш», «Г'рг'ли», красноречие, плканский поэт, «Илиада», Гомер, традиция, терма, внутренний голос.

BAXSHICHILIK SAN'ATINING BUGUNGI HOLATI VA USTOZ-SHOGIRDLIK AN'ANALARINING SAQLANISH DARAJASI

Annotatsiya

Bu maqola orqali qadim navolarimizdan biri bo'lgan baxshichilik san'atining bugungi kunda ham qadrlanib, yuksalishi uchun barcha imkoniyat mavjudligini anglaymiz. Dostonlarimizning ustoz-shogird an'anasi asosida og'izdan og'izga o'tib, ya'nada jozibali bo'lganini ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: Baxshichilik, do'mbira, dostonchilik maktablari, «Alpomish», «Go'ro'g'li», chechanlik, Po'ltan shoir, «Iliada», Homer, urf-odat, terma, ichki ovoq.

Kirish. Yurtimizda birinchi bor o'tkazilayotgan ushbu san'at bayramida dunyoning 74 ta davlatidan 160 dan ziyod vakillar qatnashmoqda. Ularning orasida atoqli madaniyat arboblari, folklor san'ati namoyandalari, ommaviy axborot vositalari hodimlari borligi bizga katta mamnuniyat yetkazadi.

Agar biz bu noyob san'atni saqlab qolish uchun bugun barchamiz birgalikda harakat qilmasak, ertaga, afsuski, kech bo'ladi, kelgusi avlodlar, tarix bizni kechirmaydi.

Xususan, baxshichilik sohasida shakllangan ijodiy maktablar, «ustoz — shogird» an'alarini qayta tiklash va rivojlantirish, baxshi-shoirlar, folklorshunos olimlar, o'qituvchi va mutaxassislarning ijodiy va ilmiy faoliyatini har tomonlama rag'batlantirish, madaniyat va san'at muassasalari qoshida baxshichilik to'garaklari tashkil etish, baxshi-shoirlar ijodiga keng yo'l ochib berish, to'y-tomoshalar, turli bayram va madaniy tadbirlarda ularning doimiy ishtirokini ta'minlash, shu yo'nalishda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish, o'zaro tajriba almashishni yo'lga qo'yish, baxshichilik san'atini keng targ'ib etish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, televideniye va internet imkoniyatlaridan samarali foydalanish, folklor asarlarining audio va video variantlarini ko'paytirish maqsadga muvofiqdir[2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Baxshichilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2019-yil 14-maydagi PQ-4320-son qarori bilan Respublika Baxshichilik san'ati markazi va uning huzurida yuridik shaxs maqomiga ega blgan Baxshichilik san'atini rivojlantirish jamg'armasi hamda baxshichilik san'atiga

ixtisoslashtirilgan respublika maktab-internatini tashkil etish belgilangan. Termiz shahrida yangi tashkil etilgan baxshilar maktabida, respublikamizdagi bolalar musiqa va san'at maktablarida yuzlab yoshlarimiz milliy folklor san'atini mehr qo'yib o'rganmoqdalar. Yurtimizda 100 tomlik «O'zbek xalq ijodi yodgorliklari» majmuasi nashr etilmoqda. Uning 59 jildi aynan xalq dostonlaridan iborat ekanini qayd etish lozim. Shuningdek, ko'p tomlik «Qoraqalpoq folklori» to'plami ham chop etildi. Bularning barchasi ushbu nodir san'at ma'naviy hayotimizda benihoya muhim o'rin tutishidan dalolat beradi[1].

Ushbu quvonchli ayyomda baxshichilik san'atini ilmiy o'rganishdek muhim ishga katta hissa qo'shgan atoqli shoir Hamid Olimjon, Hodi Zarif, Muzayyana Alaviya, Mansur Afzalov, Buyuk Karimiy, Zubayda Husainova singari fan arboblarning xotirasini hurmat bilan yod etamiz. Bugun ularning ishlarini munosib davom ettirayotgan To'ra Mirzayev, Jalg'as Xushniyozov, Safarboy Ro'zimboyev, Shomirza Turdimov, Mamatqul Jo'rayev, Toshtemir Turdiyev, Jabbor Eshonqulov va boshqa jonkuyar olimlarimizning nomlarini minnatdorlik bilan tilga olamiz.

Tahlil va natijalar. Xalqimiz madaniyatining hayotbaxsh sarchashmasi blgan baxshichilik san'atini yanada rivojlantirish, uning milliy madaniyatimiz va san'atimizdagi o'rni va ahamiyatini yuksaltirish, yosh avlodni milliy o'zlikni anglash, Vatanga sadoqat, tarixiy merosga hurmat ruhida tarbiyalash maqsadida 2020-yil 2-sentabrda «Yunus Rajabiy nomidagi o'zbek milliy musiqa san'ati instituti faoliyatini

tashkil etish tg'risida»gi Vazirlar Mahkamasining 536-son Qarori qabul qilindik, bu ham benihoya quvonchli xabar bo'ldi. Bir qancha iste'dod egalari o'zlarini namoyish eta oladigan maydon hozirlandi.

Baxshichilik – she'riyat, musiqa, ijrochilik mahoratini o'zida mujassam etgan bebaho san'at. Qadimiy dostonlarimiz juda uzoq o'tmishga borib taqalishi haqida tarixiy manbalar, shu bilan birga Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy kabi allomalar asarlarida ko'plab dalillar bor. Baxshichilik san'ati xalq og'zaki ijodining turli shakllari – so'z o'yinlari va qochirimlar, xalq maqol va matallaridan unumli foydalanishga asoslanadi. Tinglovchini o'ziga rom etuvchi ohang dostonni jozibali va qiziqarli qiladi. Bu esa baxshilardan katta iste'dod, kuchli mahorat va xotirani, muntazam mashq qilishni talab etadi. Baxshilarimiz merosi juda boy va rang-barang. Masalan, Po'lkani shoir yetmishdan ortiq dostonni yod bilgan. Har bir doston o'n-o'n besh, hatto yigirma ming misragacha she'ri ham o'z ichiga olishini hisobga olsak, xalq baxshilarining hayratomuz yodlash va esda saqlash qobiliyati, ijro qudrati o'z-o'zidan ayon bo'ladi. Bola baxshi Abdullayev, Shoberdi Boltayev, Abdunazar Poyonov, Boborayim Mamatmurodov, Qora baxshi, Abduqahhor va Abdumurod Rahimov, Shomurod Tog'ayev, Ziyodulla Islomov, Norbek Abdullayev, Qalandar Normetov, Qodir Rahimov kabi baxshilarimiz baxshichilik san'ati rivojiga munosib hissa qo'shdi. Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Xorazm va Qoraqalpog'istonda baxshichilik san'ati rivojlangan. Hozirgi kunda Bulung'ur, Shahrisabz, Qamay, Chiroqchi, Dehqonobod, Sherobod, Boysun, Xorazm va Qoraqalpog' dostonchilik maktablari betakror ijrosi bilan ajralib turadi. «Alpomish», «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Ravshan», «Kuntug'mish», «Rustamxon», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Avazxon» kabi o'nlab dostonlar xalq ruhini, uning teran ma'naviyatini o'zida aks ettiradi[5].

Nukusda o'tayotgan II Xalqaro baxshichilik san'ati festivalida 22 davlatdan 100 dan ortiq baxshi, oqin va jirovlar, badiiy jamoalar qatnashmoqda. Shuningdek, mamlakatimizning barcha hududidan kelgan ijrochilar o'z san'atini namoyish etdi.

Nukusda II Xalqaro baxshichilik san'ati festivali doirasida ko'plab tadbirlar o'tkazildi. «Baxshichilik san'atining jahon madaniyati sivilizatsiyasida tutgan o'rni» mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, festival ishtirokchilari uchun Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat akademik musiqali teatrida «Xalq uchun» milliy operasi namoyishi, «Orol baliqlaridan 99 xil taom» xalqaro gastronomik festivali va Mo'ynoq tumanidagi madaniy meros obyektlariga ekskursiyalar tashkil etildi[6].

Ta'kidlaganidek, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning bevosita tashabbusi va rahbarligida mamlakatimizda baxshichilik san'atini asrab-avaylash, uning o'lmas an'alarini yanada rivojlantirish, xalq og'zaki ijodi namnalarini xalqaro miqyosda keng namoyish etishga yuksak darajada e'tibor qaratilmoqda. Davlatimiz rahbarining 2019-yil 14-maydagi «Baxshichilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga binoan Termiz shahrida yangi baxshilar maktabi, mamlakatimizning boshqa hududlaridagi bolalar musiqa va san'at maktablarida baxshichilik sinflari tashkil etildi. Xalqaro YUNESKO tashkiloti ko'magida 2019-yilda Termiz shahrida birinchi, 2021-yilda Nukus shahrida ikkinchi xalqaro baxshichilik san'ati festivallari o'tkazildi. O'tgan yili baxshichilik san'ati Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritildi. Ayni paytda yuz tomlik «O'zbek xalq ijodi yodgorliklari» majmuasi nashr etilmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda samarali faoliyat olib borayotgan 250 nafardan ortiq soha vakillari orasida 26 nafarga yaqini «O'zbekiston xalq baxshisi» va «Qoraqalpog'iston xalq baxshisi» unvonlari, 1 nafari «Do'stlik

ordeni», 11 nafari «Shuhrat» medali, 7 nafari «Nihol» mukofoti, 2 nafari «Kelajak bunyodkori» esdalik nishoni bilan taqdirlangan[7].

O'zbek xalq dostonlari ajdodlarimizning uzoq o'tmishi, madaniy hayoti va milliy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, bu o'lmas, nomoddiy madaniy merosimiz bugungi kunda ham yuksak qadrlanmoqda. Baxshichilik san'atining serjilo ijro namunalari tinglovchiga katta zavq-shavq bag'ishlashi bilan birga kishilarni yaxshilikka chorlovchi, ma'rifat tarqatuvchi, yosh avlod qalbida ezgu fazilatlarni uyg'otuvchi ma'naviy targ'ibot manbai vazifasini o'tab kelayotir. Mazkur festivalda ham ishtirokchilar tomonidan xalq og'zaki ijodining nodir namunalari - doston va termalar zo'r mahorat bilan ijro etildi.

XXI asr dunyo miqyosida madaniyat va ma'rifat sohalari ham keng quloch otib taraqqiy etmoqda. Shu qatorda, xalq og'zaki ijodiga ham qarashlar, qiziqishlar o'zgardi. Ayniqsa, bizning O'zbekistonimizda bu borada ibrat olgulik ishlar amalga oshirildi. Prezident Sh. Mirziyoyev tashabbuslarining samarasini aytmaymizmi?! Prezidentimiz shunday fikrni aytgan edilar: «Hammangiz yaxshi tushunasiz agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi-ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya'ni, bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatga tayanamiz»[1, B.34-35],-deb bejizga aytmaganmar[8]. Termiz shahrida baxshilar maktabining yangidan qurilishi, musiqa va san'at maktablarida baxshichilik guruhlarining barpo etilishi xalq ijodiga bo'lgan yangicha qarashlar maxsulidir. Har ikki yilda bir marta «Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini» o'tkazish to'g'risida farmon-ku, nur ustiga a'lonur bo'ldi. Shunga tayangan holda maktabimizda folklor va xalq og'zaki ijodi sohasidagi ustoz-shogirdlik an'analari tarixini sinchiklab o'rganish, baxshilar hayoti va ijodiy faoliyatini keng yoritish zarurati ham tug'ildi. Shunga ko'ra, yozuvlarimizda O'zbekiston xalq baxshisi Xushboq Mardonaqul o'g'li hayoti va ijodini ham qalamga oldik. Baxshi 1942-yil 25- dekabrda Sherobod tumanidagi Azon qishlog'ida baxshi-shoir Mardonaqul Avliyoqul o'g'li xonadonida dunyoga keldi. U bolaligidan otasi bilan har xil marosimlarda birga qatnashib, padaribuzrukvorining aytgan terma, dostonlarini o'rganib, kezi kelganda otasining do'mbirasini qo'lga olib chertib, kalta-kalta qo'shiq aytib yurardi. Baxshichilik qonida bor emasmi, tezda tinglovchi tomoshabinlar ko'ziga tashlana boshladi. Shu bilan bir qatorda qishlog'idagi maktabda ta'lim olardi. O'n yillikni tugatib, ma'lum muddat jamoa xo'jaligidagi maktab-maorif shaxobchalarida mehnat qildi.

Ammo, baxshichilik iqtidori qalbini tinch qo'ymasdi. Nihoyat, baxshichilik san'atiga bo'lgan ishtiyoq uni Toshkaent davlat madaniy-oqartu texnikumiga yetakladi. Bu san'at dargohida 1963-1966-yillari o'qib, tug'ilib o'sgan tumanining madaniyat bo'limiga ishga keldi, shu bilan bir qatorda, Xushboq Termiz davlat pedagogika instituti (hozirgi TerDuda, 1968-1973-yillar) filologiya fakultetida sirdan tahsil oldi. Maktablarda til-adabiyot fani bo'yicha qo'vchilarga saboq berdi ayni paytda tuman madaniyat bo'limida baxshichilik san'ati bo'yicha faoliyat olib borib o'z kasbining ustasi bo'lib yetishdi. Ot o'rnini toy bosar deganlaridek, otabobolari, tog'alari izidan borib, mashhur baxshi bo'lib yetishdi, 2013-yil fidokorona mehnati o'z samarasini berdi,O'zbekiston xalq baxshisi unvinga sazovor bo'ldi[9].

Shoir hamisha ijod bilan mashg'ul. Qo'lida ruchka, mo'jazgina stoli ustida kitob, daftar, qog'ozlar. Ma'rifat-ma'naviyat qalbida doim nur taratib turganday. U zotga barqaror, bardavom ijodni tabiat hamisha in'om etganday. Demakki, shogirdlari yon-berida g'uj- g'uj bo'laveradi. Baxshining o'tmishiga yana bir nazar tashlaymiz. Xushboq

bolaligidan boshlab terma, doston aytib ulg'aydi. Maktab, texnikum, oliy dargoh, mehnatning turli jabhalarida ishlash, jufti haloli bilan hayot kechirish, uning pokiza zahmati ishtirokida farzandlar tarbiyasi ularning unib-o'sishi baxshining ruhini yanada tetiklashtirmoqda. Bir suhbatidagi hikoyasini aynan bayon qilamiz. Baxshi 1968-yili Sherobodning So'xta qishlog'idan Toshtemir isimli odamning Oyxol degan qizi bilan turmush quradi. Ular uch o'g'il (Saidmurod, Jo'rabek, Otabek), besh qiz (Gulnoz, Lola, Mohi, Qizlarbas, Dilafro'z) ni oq yuvib, oq tarab, tarbiyalab, voyaga yetkazdi. To'ng'ich o'g'ili Saidmurod otasi va bobosi yo'lidan borib baxshi bo'lib yetishdi. U baxshichlik bo'yicha ko'p sinovlardan to'di. Saidmurod chin berilib aytganda, do'mbirasining kuyiga, ovozining tiniqligiga tinglovchilar qoyil qolishardi. Qiziq dunyo, bu sulolaning qonida baxshichilik bo'lganni bilan, Saidmurodda irsiyatdan bor, ammo, ikkala kichchik o'g'illari Jo'rabek bilan Otabekda bu qobiliyat va qiziqish yo'q.

Lekin, Otabekning yetti yashar Shahzodbek isimli o'g'li bobolarining izidan borib, do'mbira chertib, qo'shiq

hirgoyi qila boshlagan. Bobosi unga o'ziga mosgina kichgina do'mbiracha yasab bergan. Muhlislar ham shu murg'akkina bo'lajak baxshiga xayirli yo'l tilab duodalar, albatta. Xushboq baxshi Mardonaqul o'g'li-piri-u badavlat inson. Yoshi saksonga yetsa ham, o'zi istiqomat qilayotagan tuman, viloyat, hatto Respublika hududlaridagi ijodkor sozanda-yu baxshilarga samimiy maslahatlarni, baxshichilik ijodining nazariy bilimlarini do'mbira chalish mahoratini o'rgatib kelmoqda.

Xulosa. Xushboq Mardonaqul o'g'li tug'ilgan Sherobod tumanidagi «Azon» qishlog'i hozirgi kunda Qiziriq tumaniga qarashli bo'lib, nomi «Qishloqazon» mahallasi deya o'zgartirilgan. Baxshi hozirgacha tug'ilgan, kindik qoni to'kilgan joyni tark etmasdan, ota-bobom tug'ilgan tuproq deya shu yerda ijod qilib yashab kelmoqda. O'zining ko'rkam ijodxonasida sermazmun, serqirra ijodini yanada kengaytirish, kelgusi avlodga boy meros qoldirish ustida izlanmoqda desa hech mubolag'a qilmagan bo'lardik.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va faravon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikta barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston ijodkorlari ziyolilari, vakilari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi. Adabiyot va san'a't madaniyatni rivojlantirish – xalqning ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. Xalq. Toshkent 2017.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajakni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017
5. Afzalov M. O'zbek xalq baxshilari. -T.: «Sharq yulduzi» 1946.
6. Eshonqul J. Epik tafakkur tadriji. – Toshkent: Fan, 2006.
7. Eshonqulov J. Mif va badiiy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2019
8. Eshonqul J. O'zbek folklorida tush va uning badiiy talqini. – Toshkent: Fan, 2011.
9. Ergashev A. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi. --T.: «Fan». 2008;

Gulruh HAYDAROVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti
E-mail: gulruh_88@gmail.com

O'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, fil.f.d., professor S.Ashirboev taqrizi asosida

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTIDA BAYNALMILAL SO'ZLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tili taraqqiyotida baynalmilal so'zlarning ahamiyati tahlil qilingan bo'lib, baynalmilal so'zlarning miqdori va ularning lug'atdagi boshqa so'zlarga nisbati hamda lug'atdagi so'zlarni tartibga solish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, baynalmilal so'zlar, lug'at, sodda so'zlar, qo'shma va juft so'zlar, xususiyatlar, nisbat, taraqqiyot, integratsiya.

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ СЛОВ В РАЗВИТИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье анализируется значение интернациональных слов в развитии узбекского языка, вырабатываются предложения и рекомендации по регулированию интернациональных слов и их соотношению с другими словами.

Ключевые слова: Узбекский язык, интернациональные слова, словарь, простые слова, составные и парные слова, характеристики, соотношение, прогресс, интеграция.

THE MEANING OF INTERNATIONAL WORDS IN THE DEVELOPMENT OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article analyzes the meaning of international words in the development of the Uzbek language, develops suggestions and recommendations for the regulation of international words and their relationship with other words.

Key words: Uzbek language, international words, dictionary, simple words, compound and paired words, characteristics, correlation, progress, integration.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek tilshunosligida lug'atshunoslik rivojlanmoqda. Bu lug'atlarning gultoji sifatida "O'zbek tilining izohli lug'ati"ni ko'rsatish mumkin. Ma'lumki, hozirgi kunda bu lug'atning uch nashri amalga oshirildi, muayyan darajada modernizatsiya qilinmoqda. Ayni zamonda bu ulkan lug'at yanada mukammallashtirilishi dolzarb bo'lib turibdi. Buning bir necha asoslari bor, ya'ni o'zbek tili jamiyat a'zolarining keng ehtiyojlarini qondirish sari rivojlanib bormoqda, hayotning turli sohalarida innovatsion jarayonlar kechmoqda, o'zbeklar endilikda dunyoning turli regionlarida mehnat faoliyatini yuritmoqda, fan-texnika ham katta odimlar bilan olg'a ketmoqda va boshqa ijtimoiy-siyosiy voqealar ham yuz bermoqdaki, bularning barchasi o'zbek tili lug'at tarkibiga tobora yangi so'zlarning kirib kelishiga olib kelmoqda. Demak, baynalmilal so'zlar avval ham mavjud bo'lgan bo'lsa, bundan keyin bunday so'zlarning yanada ko'proq kirib kelishi davr talabi bo'lib qoladi. Hozirgi zamon kishisiga hayotning hamma sohalariga oid lug'atni bilish ham madaniyat belgisi bo'layotganini ham esga olish mumkin. Muhimi, ijtimoiy hayot hozirgi sur'atda davom etar ekan, baynalmilal so'zlarning ma'no-mazmunini bilishga bo'lgan intilish kuchaya beradi. Aslida bunday so'zlarni bilishga bo'lgan ehtiyoj lug'atlarda, to'g'rirog'i "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ularning maqsadga muvofiq to'g'ri yoritish va u foydalanuvchilarga o'ta qulay va har tomonlama tushunarli bo'lish talabini qo'yadi. Bunday lug'atlardagi so'zlarning izohlanishini lingvistik tahlil qilib borish esa ularning takomillashish kaliti vazifasini bajarishi tabiiydir. Shu ma'noda "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi baynalmilal so'zlarni tahlil qilish o'zbek tilshunosligining dolzarb muammosi hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da baynalmilal so'zlarning maqsadga muvofiq to'g'ri yoritish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ob'ekti. "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi baynalmilal so'zlar.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari va muhokamasi. Insoniyat sivilizatsion taraqqiyot natijasida ko'pgina bosqichlarni bosib o'tdi. Inson bu bosqichlarning silsilalari rivoji jarayonida tadrijiy shakllandi, barcha sinovlarga bardosh berdi. Shu davr mobaynida inson o'ziga zarur bo'lgan vositalarni, o'zligini anglatuvchi urf-odat, qadriyatlarni yaratdi, shakllantirdi va ularni asrlar, yillar, davrlar ruhiga qarab, milliy takomillashtirib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan Markaziy Osiyo xalqlari ham o'ziga xos qadriyatlarni, ya'ni o'z birligi, g'ururi, jur'ati, sharaflini ifodalovchi qadriyatlarni shakllantirdi. Xalqimiz milliy tilini, madaniyati va rasm-rusumlarini hurmat qiladigan, umuminsoniy qadriyatlarni e'zozlaydigan, ulardagi olijanob g'oya va hikmatlardan oqilona hamda ijodiy foydalanadigan darajadagi kamolot bosqichiga erisha olmasa, mustaqillikning ma'naviy zaminini baquvvat bo'lmaydi.

Agar dunyoda biron-bir muqaddas, abadiy va hayotiy tuyg'u bo'lsa bu har bir xalq va millatning milliy ongi, milliy o'zligini anglashning birinchi belgisi milliy tildir. Millatni millat qiluvchi, uning betakror qiyofasini belgilab beruvchi, o'zligini, o'zgalardan farqi, ayni paytda, insoniyat oilasining uzviy qismi ekanini ko'rsatuvchi uning tili, madaniyati, urf-odatlar va an'analardir.

Til millatning millat bo'lib shakllanishida eng muhim shartlardan biridir. Til bo'lmasa el ham, millat ham bo'lmaydi. El bo'lmasa, millat bo'lmasa, turgan gapki, til xam yo'qolib ketadi. Til – millat tirikligining, uning yashab turganligi va faoliyat ko'rsatayotganligining asosi va mezonidir. Har bir millatning tili millat vakillariga o'zligini anglashga katta ta'sir

ko'rsatib, u asrlar mobaynida turli avlodlar o'rtasidagi ma'naviy va ruhiy bog'liqliklarni ta'minlab kelgan. Til – ijtimoiy hodisa sifatida kishilik jamiyatining eng muhim aloqa vositasi bo'lib, u yordamida bilim, madaniy tajribalar hosil qilinadi, to'planadi va bir avloddan boshqa avlodga yetkazib beriladi. Shu tariqa ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirishga, madaniyatimizni taraqqiy ettirishga yordam beradi. Bugungi kunda til shaxs, jamiyat va davlat faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishda, uzuksiz ta'lim jarayoni orqali yosh avlodni tarbiyalashda, fan taraqqiyotida, ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish va samaradorligiga erishishda beminnat xizmat qiluvchi aloqa vositasidir. Inson tilga ega bo'lar ekan, o'zining dunyoga ongli munosabati imkoniyatlarini ikki karra ko'paytiradi, dunyoni o'zining hissiy va til tajribasi vositalari bilan ochadi, aniqlaydi. Til bu yerda ong va borliqning munosabatlarida universal vositachi bo'lib qoladi.

Til – xalq ma'naviy hayotining asosi, binobarin, milliy til rivojlanmasa, milliy ong o'smaydi. Darhaqiqat, ma'naviyat jamiyat va millat ravnaqining bosh omili va poydevoridir. Millat hayotining bardavomligini tilsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Tilning ravonligi inson tafakkuri uchun ta'siri milliy qadriyatlarga asoslangan madaniyatning yuksakligidan dalolat beradi. Tilni yo'qotmoqlik o'zlikni, milliylikni yo'qotmoqlikdir. Ona tilimiz doimo yuksak madaniyat belgisi bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi.

O'zbek tili - Markaziy Osiyodagi eng qadimiy va boy tillardan biri sifatida turkiy tillar ikki oqimida rivojlandi. Uning biri turk tili bo'lsa, ikkinchisi o'zbek tilidir. Roman tillarini rivojlantirishda lotin tili qanday rol o'ynagan bo'lsa, O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasidagi turkiy tillarning rivojlanishida o'zbek tili shunday rol o'ynadi.

Shuning uchun ham O'zbek tilining rivojlantirishda chetdan kirib kelayotgan so'zlarning tahlilini olib borish, ularni o'zbek tilidagi tarjimalarini shakllantirib borish muhim hisoblanadi. Bu esa "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi baynalilal so'zlarning izohlanishini tahlil qilish va tegishli tavsiyalar ishlab chiqish zarur hisoblanadi. Natijada lug'atda baynalmilal so'zlar tahlilga tortiladi, lug'atdagi so'zlarning izohlaridagi muvaffaqiyatli amalga oshirilgan tavsiflar bilan birga tahrir talab o'rinlari qayd qilinadi, lug'atga so'z tanlash tamoyillari tahlil qilinadi, lug'atda o'zbek adabiy tili me'yorlarining saqlanishi jihatidan takliflar tayyorlanadi.

Biz tadqiqotimiz davomida "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi A harfi bilan boshlanadigan 44 ta so'zlarni tahlil qilib chiqdik. (Ular 297 tani tashkil etadi) (1-jadval).

1-jadval.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi A harfi bilan boshlanadigan so'zlar tahlil

№	A harfi bilan boshlanadigan so'zlar	So'zning kelib chiqishi	Ma'nosi
	Abajur	fr. abat-jour	yorug'likni qaytaruvchi
	Abbreviatura	ital. abbreviatura lot abbrevio	qisqartiraman
	Aberratsiya	lot. aberratio	uzoqlashish, chetlashish
	Abzas	nem.absatz absetzen	yangi satrdan boshlash
	Abituriyent	lot. abiturient	ketmoqchi bo'lgan kishi
	Abolisiya	lot. abolitio	bekor qilish
	Aboniment	fr. abonnement	biror narsadan masalan telefon, teatrdagi o'rin, avtotransport va sh.k dan ma'lum muddatga foydalanish huquqi va shu huquqni tasdiqlovchi hujjat
	Abonent	fr.abonner	yoziymoq, obuna bo'lmoq
	Aborigenlar	lot. aborigine	avvaldan, boshidan
	Abort	lot.abortus	bola tashlash muddatidan oldin tug'ilish
	Abortiv		og'riqni, kasallikni birdan to'xtatadigan qoldiradigan dori-darmonlar;
	Abraziv	lot. abrasion	silliqlash, tarashlash qirirsh
	Absentizm	lot. absens,absentis	yo'q bo'lgan, hozir bo'lmagan
	Absolyut		chegaralanmagan, shak-shubhasiz, mutlaq
	Absorbsiya	lot. absorbtio	yutish, yutilish, shimilish, singish, fizikaviy kimyoviy eritma yoki gazlar aralashmasidagi moddalarning qattiq jism yoki suyuqlikka yutilishi
	Abstrakt		aynan mavhum
	Abssess	lot. abscessus	yiringli yara chipqon
	Avangard	fr. avant –garde	oldindagi qo'riqchi
	Avanpost	fr. avant-poste	qo'shband ilgariroqqa, dushmanga yaqin qo'yilgan soqchilar va ular egallab turgan joy
	Avans	fr. avance	bir jismoniy yoki yuridik shaxs tomonidan boshqasiga kelgusida to'lanadigan haq hisobidan oldindan belgilangan pul miqdori
	Avantura	fr.aventure	qaltis harakat sarguzasht, tasodifiy muvaffaqiyatga erishish uchun real kuch, sharoit va imkoniyatlarni hisobga olmay, tavakkalga qilingan xatti-harakat;
	Avariya	ital. avaria	Mashina, samalyot va shu kabilarni ishlab turgan vaqtda to'satdan ishdan chiqishi avariya signali, baxtsiz xodisa, falokat
	Avaxta	nem. Hauptwache	qamoq uyi, qamash joyi; qamoqxona, turma
	Avia	lot.avis –qush	o'zlashma qoshma so'zlar tarkibida "aviatsiya" so'zi o'rinda shu so'zga aloqador ma'nolarda qo'llanadi
	Avtarkiya	yun. autarkeia	o'z-o'zini qondiris, o'z-o'zini ta'minlash qoidasiga asoslangan boshqalar bilan iqtisodiy aloqalardan uzilib qolgan biqiq xo'jalik tizimi va shunga asoslangan iqtisodiy siyosat
	Avto	yun.autos	o'zi, o'zim, o'zlashma so'zlar tarkibida quyidagi ma'nolarni bildiradi
	Avtomat	yun.automatos	o'zi harakatlanuvchi, muayyan jarayonlar bo'yicha belgilangan ishini ichki mexanizmi yordamida insonning bevosita ishtirokisiz o'zi bajaradigan apparat, mashina, asbob
	Avtonom		avtonomiyadan foydalanadigan, avtonomiya huquqiga ega bo'lgan avtonomiyali
	Agent	lot.agens,agents	Harakatdagi, ish yurutuvchi, tashkilot muassasa va shu kabilarning ma'lum vazifalarni bajarish uchun tayinlangan vakili
	Agentura		Maxfiy ma'lumotlar to'plash va qo'poruvchilik ishlari olib boirish maqsadida tashkil etilgan razvedka xizmati
	Agitator		aynan tashviqotchi
	Agitatsion		tashviqiy
	Agitatsiya	lot.agitatio	harakatga keltirish qo'zg'atish] tashviqot
	Aglomeratsiya	lot.agglomerare	to'plamoq, qo'shmoq, birlashtirmoq, Biror narsa masalan, tashkilot korxona va shu kabilarni birlashtirish qo'shish
	Agnoziya	yun.a	inkor qo'shimchasi, gnosis bilim, bilish
	Agnostik		Agnostisizm tarafdori
	Agnostik		Agnostisizimga asoslangan
	Agnostisizm	yun.agnostos	bilib bo'lmaz, borliqni narsa hodisalar va ularning mohiyatini bilish mumkinligini qisman yoki butunlay inkor etuvchi nazariya
	Agoniya	yun.agonia	kurash, olishish, o'lim talvasasi
	Agrar	lot.agrarius	yerga, dalaga oi, yer-suv,yerga egalik, va yer-suvdan foydalanishga oid; Sanoatiga nisbatan qishloq xo'jaligi ko'proq rivojlangan
	Agregat	lot.aggregatus	birlashtirilgan qo'shilgan; 1.Umumiy bir ishini bajarish uchun bir necha xil turli mashinadan tuzilganmurakkab mashina;2.Bir mashinani ma'lum bir ishini bajaruvchi yaxlit, mustqil mexanizmi;3.Muayyan tog' jinsini tashkil etuvchi menirallar yeg'indisi
	Agreman	fr.agreer-maquillamoq	bir mamlakat tomonidan o'zining diplomatic vakili sifatida taklif etilgan shaxsni qabul qilish haqida ikkinchi bir mamlakatning oldindan rozilik bildirishi
	Agressiv		1.Agressiya siyosatini qo'llovchi , tajovvuzkor, bosqinchi, Agressiv davlatlar. 2.Agressiyadan, bosqinchilikdan iborat bo'lgan, tajovvuskorlikka asoslangan.
	Agro	yun. agros	dala; qishloq, o'zlashma qo'shma so'zlarning so'zlarning birinchi tarkibiy qismi bo'lib "agronomiya", "dexqonchilik"ma'nolarini ifodalaydi

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi so‘zlarni tahlil qilish ularni tartibga solish, kelib chiqishini o‘rganish hamda O‘zbek tili taraqqiyotidagi o‘rniin belgilash imkoniyatini yaratadi. Shuning uchun O‘zbek tiliga kirib kelayotgan so‘zlarni o‘rganish borish muhim hisoblanadi.

Yuqoridagi mulohazalardan so‘ng quyidagi fikrlarni xulosa sifatida ifodalaymiz:

Birinchidan, milliy tuyg‘ularimizni saqlab qolish va milliylikimizni rivojlantirish uchun ona tilimizni tobora mukammallashtirib borishimiz zarur.

Ikkinchidan, milliy tilni rivojlantirish uchun ilm-fan sohasida yangiliklar, kashfiyotlar qilishimiz, sport sohasida yuksak g‘alabalarga erishishimiz lozim. Shundagina tilimiz ham jahon xalqlari tomonidan e‘zozlanadi. Birgina misol, milliy sport turimiz bo‘lgan kurashning ommaviylashishi

ayrim o‘zbek so‘zlarining jahon sport maydonlarida yangrashiga olib keldi. Bu esa millatimizning milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini yuksaltirmoqda.

Uchinchidan, barcha davlatlar, xalqlar bilan teng hamkorlik olib borish uchun biz uch tillilikni rivojlantirishimiz shart. Chunki chet tillarni bilish ilm-fan sohasidagi yangiliklardan xabardor bo‘lish imkonini beradi, o‘z navbatida, bu imkoniyat xalqni, millatni taraqqiyot bilan barobar harakatlanishga yo‘l ochadi.

To‘rtinchidan, insonning ma‘naviyati ona tili orqali shakllanadi, rivojlanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda ona tilimizni rivojlantirib, uni har bir jarayonni to‘liq ifodalaydigan qisqa so‘zlar bilan boyitib borishimiz zarur. Barchamiz tilimizning sofliqi, uni asrab-avaylash va takomillashtirish uchun mas‘ul bo‘lishimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизда 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б.10.
2. Абдурахмонов Ў., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти.-Т.: Ўзбекистон, 2002.-Б. 84-85.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. [Текст]/ В. А. Маслова.– М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208с..
4. Тожиева Г. Ўзбек тилининг қисқача маънавийат лингвокультурологик қомусий лугати. – Тошкент: Академнашр, 2017. – 27-б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли лугати –Т.: “Ўзбекистон нашриёти” 2020. 74-б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 680.
7. Sobirova E. O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da huquqiy terminlarning berilishi –Toshkent: 2023 –B.163.
8. Ashurboyev S. O‘zbek dialektologiyasi – Toshkent: “Navro‘z nashriyoti”, 2016.-B.139.

Dilrabo HAKIMJONOVA,

ToshDO'TAU, O'zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi

E-mail: xakimovadilrabo420@gmail.com

ToshDO'TAU dotsenti, f.f.n A.Tilavov taqrizi asosida

**SYMBOLS AND CONCEPTS OF MYSTICISM IN FOLK EPICS (FOR EXAMPLE, THE EPICS "ALPOMISH",
"BIRTH OF GOROGLI", "MALIKAYI AYYAR")**

Annotation

The article analyzes the fact that the epic plot of folk epics, regarding the system of motifs, various beliefs, magic, and mythological imaginations, as well as a number of symbols and concepts related to Sufism will be also examined. Analysis, interpretation and suggestions will be presented later on.

Key words: Epic plot, system of motifs, Uwaisism, mavti ahmar, mavti ahdar, saqi, wine, companionship, anonymity, orality, traditionalism, variantation and versionality and others.

**СИМВОЛЫ И ПОНЯТИЯ МИСТИКИ В НАРОДНЫХ ЭПОСАХ (НА ПРИМЕРЕ БЫЛИН «АЛПОМЫШ»,
«РОЖДЕНИЕ ГЕРОЛА», «МАЛИКАЙИ АЙЯР»)**

Аннотация

В статье рассматривается тот факт, что эпический сюжет народных эпосов, система мотивов, включает в себя различные верования, магические и мифологические представления, а также ряд символов и понятий, связанных с суфизмом. Анализ, интерпретация и предложения представлены.

Ключевые слова: Эпический сюжет, система мотивов, увайсизм, мавти ахмар, мавти ахдар, саки, май, коллективность, анонимность, устность, традиционализм, масса, вариантность и версияльность

**XALQ DOSTONLARIDA TASAVVUFGA DOIR TIMSOL VA TUSHUNCHALAR ("ALPOMISH",
"GO'RO'G'LINING TUG'ILISHI", "MALIKAYI AYYOR" DOSTONLARI MISOLIDA)**

Annotatsiya

Maqolada xalq dostonlarining epik syujeti, motivlar tizimida turli e'tiqodiy qarashlar, magiyalar, mifologik tasavvurlardan tashqari tasavvuf ta'limotiga oid bir qancha timsol va tushunchalar ham mavjud ekanligi tadqiq etiladi. Tahlil, talqin va takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Epik syujet, motivlar tizimi, uvaysiylik, mavti ahmar, mavti ahdar, soqiy, may, jamoaviylik, anonimlik, og'zakilik, an'anaviylik, ommaviylik, variant va versiyaviylik.

Kirish. Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, qadim an'analarni tushunishga intilish, milliy madaniyatimiz qadrini yanada oshirishda folklor (xalq og'zaki ijodi) ni o'rganish hozirgi kunda ham o'zining ilmiy ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Xalq dostonlarida tasavvufning o'rni haqida so'z yuritir ekanmiz, dastavval, ushbu janr bo'yicha umumiy ma'lumotlarni keltirib o'tamiz. Dostonlar xalqning, millatning qiyofasini o'zida to'laqonli aks ettirib turuvchi ko'zgudir. Har bir xalqning asrlar mobaynida bosib o'tgan yo'li, ijtimoiy-siyosiy holati, zohiriy-botiniy g'alabasi, madaniy mavqeyi eposlari orqali namoyon bo'ladi. Bu esa epik syujet, motivlar tizimi, badiiy ko'lam, voqealar rivojida o'z aksini topadi.

Nima uchun xalq dostonlarining zamiri turli e'tiqodiy qarashlar, magiyalar, mifologik tasavvurlardan iborat deyishimiz kerak? Xalq dostonlarining asl mohiyatini anglashimizda bunday tushunchalar bilan cheklanishimiz qay darajada to'g'ri va bir yoqlama yondashuvlar orqali asl g'oyaga qanday yetib boramiz? Xalq dostonlarining qadimiyl ildizlari ma'lum ma'noda turli magiyalar, mifologik tasavvur va tushunchalarga borib taqalishi ayni haqiqat. Bu esa asosiy syujet tizimi, mazmun va mohiyat islomiyatdan ancha oldingi tasavvurlar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Biroq xalq dostonlarida tasavvuf chizgilari ham yo'q emas. Chunonchi, xalq dostonlari jamoaviylik, anonimlik, og'zakilik, an'anaviylik, ommaviylik, variant va versiyaviylik kabi o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Ushbu xususiyatlarni o'zida jamlagan holda dostonlar avloddan

avlodga o'tish jarayonida sayqallanadi, takomillashib boradi. Ayni yuqorida keltirib o'tilgan xususiyatlarga diqqat qaratilib, epik syujet tahlilga tortilsa, haqiqatan ham xalq dostonlarida tasavvufga doir bir qancha timsol va tushunchalar mavjud ekanligi yanada konkretlashadi. Xalq dostonlarining epik syujeti, motivlar tizimida turli e'tiqodiy qarashlar, magiyalar, mifologik tasavvurlardan tashqari tasavvuf ta'limotiga oid qarashlarning ham mavjud ekanligini tadqiq etish fundamental yondashuvni talab etadi.

Tasavvufni "tasfiya", ya'ni ruhni ag'yor - begonadan tozalash, "huzu", ya'ni nafsni jilovlash, xokisorlikni ko'rsatishdir[5],-deydilar. Tasavvufga da'vat - haqiqatga da'vat. Zero, dunyoga kelishning asl muddaosi ham shu: o'zlikni anglash, o'zlikni anglash orqali o'zni tushunish, o'zni tushunish orqali Haqni topish, Haqni topish orqali Haqiqatga erishish. Tasavvuf poklanish ilmi, unda bosh amal qalbni poklash, ruhni poklash, nafs tarbiyasidir[5].

Tahlil va natijalar. "Alpomish" dostonida qahramonning tug'ilmasidanoq homiy eranlar nazarida turganligi (nazarkardaligi), Alpomish, Qaldirg'och, Oybachinlarning tug'ilishi, hatto ularga ism tanlash jarayoni ham bevosita pirlar bilan bog'liq:

Shohimardon piri Boybo'ring farzandiga Hakimbek otini qo'ydi, o'ng kiftiga besh qo'lini urdi. Besh qo'lining o'rni dog' bo'lib, besh panjaning o'rni bilinib qoldi[1].

Doston qahramonlarining pirlardan yordam so'rash holatlari ham mavjud. Qorajon va Boychiborni Boboxon

tog'ida bog'lab ketishgan payti Qorajon pirlardan yordam so'raydi:

Bek Alpomish o'z yurtinda qo'l bergan
Rajabxo'ja degan piri bor edi
Falak titrar Qorajonning nolishiga
Banda ko'nar Tangri qilgan ishiga
Boboxondan yig'lab edi Qorajon
Rajabxo'ja piri yetdi qoshiga[1].

Aslida, pirlardan yordam so'rash Islom ta'limotiga ko'ra shirk hisoblanadi. Chunki Yaratgan turganda boshqadan umid qilish mutlaqo noto'g'ri. Biroq masalaga boshqa tomondan yondashish lozim. Balki, butun boshli koinotni yaratgan Zot va Alpomish yoxud Qorajon munosabatlarini bog'lashda o'sha pir vositachi bo'lgandir. "Qorajon pirdan emas, Yaratgandan yordam so'rasa, bo'lmasmidi?"-degan savollar tug'ilishi tabiiy. Zero, bizda jism bor ekan, U bilan to'g'ridan to'g'ri muloqot, hatto Uning ovozi eshitishga ham bardoshimiz yetmaydi. "Ulug' Tangri toqqa parda ortidan tajalli etadi. Shuning uchun tog' yam-yashil bo'ladi, gullarga to'ladi, bezanadi. Holbuki, pardasiz tajalli etsa, tog' ost-ust bo'ladi",-deydi Rumiylar hazratlari. Mohir tarbiyachi, ulug' ustozga ergashish, pirga qo'l berish holatlari tasavvuf ta'limotida mavjud. Bir kishi pirga qo'l beradi, agar u tirik bo'lsa, undan ta'lim, saboq oladi, tirik bo'lmasa, uning ruhidan saboq oladi, yordam so'raydi. Bu holat tasavvufda "Uvaysiylik" deb ataladi.

Folklorshunos olim Abdumurod Tilavovning "O'zbek xalq dostonlarida ot obrazining tarixiy asoslari va badiiy talqini" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida: "Dostonlarimizda ot tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi Sayis - Soqibulbulning ham avliyolardan ta'lim olganligi aytiladi. (Soqibulbul Go'ro'g'lining G'irotiga qarar edi. Lekin Soqibulbul Go'ro'g'liga boshchi edi. U chilton tarbiyasini ko'rgan edi.) Tasavvuf ta'limotidan ma'lumki, chilton, qirq pirlar, Allohning do'stlari, ya'ni avliyolarga berilgan nomdir. Yer yuzidagi ezgu ishlar ba'zan balo-qazolarning da'fi, zalolatdagi ayrim insonlarning islohi ana shu xos bandalarga bog'lanadi. Xullas, xalqimiz orasida chilton-pirlarga nisbatan katta hurmat, ehtirom mavjud. Binobarin, qahramonning eng sodiq yordamchisi - otni ham pirlar madadiga bog'lash, otga ilohiy sharbat - sharobantahurning ichirilishi dostonchilik an'anasiga zid hodisa emas",-[4]kabi asosli dalillar keltirib o'tilgan.

Ba'zi folklorshunoslar pirlardan, avliyolardan yordam so'rash holatlarini shomonizmga bog'lashadi. Bizning fikrimizcha, bu mutlaqo haqiqatdan yiroq. Shomonlik, shamanlik (evenk tilida, shaman - jazavaga tushish) - ibtidoiy diniy e'tiqod shakllaridan biri, yovuz va ezgu ruhlariga, ularning inson hayotiga ta'sir ko'rsatishiga ishonish[10]. (Zero, dostonlarda tilga olingan pirlarning, avliyolarning yovuzlari yo'q, ularning bari qahramonning to'g'ri yo'ldan adashmasligini ta'minlaydi, unga har jihatdan ruhiy tarbiya beruvchi komillik matlabini tutgan xoslardir.) Shomonlar o'tib ketgan ajdodlari arvohlariga sig'inishgan. Ulardan madad so'rab, qurbonlik marosimlarini o'tkazishgan. Asosiy ish qurollari bubin nomli childirma, qamchi, chanqovuz, morin xur bo'lgan. Maxsus kiyimlarida mistik ramzlar bo'lgan. Ularning raqslari tabiat jonivorlari harakatini eslatardi, bunga sabab o'lgan ajdodlar arvohlari hayvon qiyofasiga kirib, ular yoniga kelishiga ishonishgan[10]. (Pirlardan yordam so'ragan, ularning yordami bilan ma'naviy kamolotga erishgan Alpomish, Qorajon yoxud boshqa doston qahramonlari hech qachon jazavaga tushishmagan va yordam so'rash jarayonida maxsus kiyimlar, maxsus asboblardan foydalanishmagan.) Demak, dostonlardagi pirlardan, ulug'lardan yordam so'rash holatlari mutlaqo shomonizmga bog'liq emas. Bu holatning tasavvuf bilan bog'liqligi esa ayni haqiqatdir. "Pirlar shunday kishilarki, hali bu dunyo yaralmaganida ham ularning jonlari karam dengizida bor edi. Zulmatga talpingan kishi pirlarning

amriga kirdimi yorug'likni ko'radi",-deb yozadi Jaloliddin Rumiylar.

Zero, Qur'oni Karimning Fath surasida quyidagi oyat keltiriladi: "(Ey, Muhammad!) Haqiqatan, Sizga bay'at (qasamyod) qiladiganlar, albatta, Allohga bay'at qilgan bo'lurlar. Allohning "qo'li" ularning qo'llari uzradir. Bas, kimki, (o'z qasamyodini) buzza, bas, (u) faqat o'z zarariga buzur. Kimki Alloh bilan ahdlashgan narsasiga vafo qilsa, u holda (Alloh) unga ulkan mukofot ato erur"(Fath, 10)[7]. Ushbu oyat Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam sahobalaridan ahd olganliklari, ularga bay'at qilganliklarining dalilidir. Bu esa ahd berish, bay'at olish, biz shomonizmga bog'layotgan pirga qo'l berish, valiy zotlardan yordam so'rash holatlari Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam va u zotning as'hoblariga borib taqalishini isbot etadi.

"Alpomish" dostonida boshqa din vakili Qorajonning kalima keltirib uyqudan turishi, Boychibor Qorajonning: "Shuning otini bo'lsa oldim, dinidan qaytib, qalmoqlarning ichiga ketsam",-degan o'ylarini sezib, joyidan jilmay turavergani, qachonki, Qorajon qayta kalima keltirgandan so'nggina harakatga tushganligi, otning zehni u qadar o'tkirliги bevosita Islom dini bilan bog'liq. Qur'oni karimda ot Alloh taolo insonga bergan ulug' ne'mat ekanligi bayon etilgan: "U Zot yana sizlar minishingiz uchun ziynat qilib otlar, hachirlar va eshaklarni (yaratdi). Yana sizlar hali bilmaydigan narsalarni ham yaratur". (Nahl, 8) As-Sa'dus Samarqandiy "Jonzotlarning tibbiy xosiyatlari" asarida yana bir e'tiborli ma'lumotni keltiradi: "Rasuli akramning otlari bor edi. Va hadisda kelibdurkim, Hech oqshom yo'qki, magar ot bu duoni o'qimay: "Parvardigorim, meni Odam farzandiga bo'ysundirding va rizqimni unga bog'lading. Ey Xudo, bas, meni unga sevimli qil!"[8].

Dostonida quyidagi holat qahramon ruhi, botinining u qadar sofligini har jihatdan isbot etadi:

Hakimbek kirgandi o'n to'rt yoshida,
Mehmon bo'ldi cho'ponlarning qo'shida,
Ul kechasi fayzi sahar bo'lganda,
Rasuli Xudoni ko'rdi tushida.
Mast uyquda yotib edi bu shunqor.
G'aflatdin ko'zini ochdi Iskandar,
Ko'ziga ko'rindi Rasul payg'ambar,
Bu so'zlarni Rasul payg'ambar aytdi:
"Adashgan ummatim, shafqatdoringman,
Tanib qolgin, Rasul payg'ambaringman,
Ummatlarni mudom yo'lga soluman".
Bu so'zlarni eshitib Hakim shu zamon:
"Payg'ambarim, eshiting ohu zorimni,
Sabil qilmam elda kirdikorimni,
Hali ololmayman Barchin yorimni,
Ko'ra olmadim Shohimardon pirimni".
"G'am yema, ummatim,-dedi payg'ambar,-
Ostida dulduli, belda zulfiqor,
Jilovida Bobo Qambar jilovdor,
G'amingda otlandi Shohimardon pirlar,
G'ayratingdan bo'zlab ketar qalmoqlar,
Hech kim bo'lmas sening bilan barobar,
Senga taqdir qildi Barchin zulfakdor".
Bu so'zni eshitdi yotgan Iskandar,
"Rahm aylab yubordi xol qilgan Jabbor,
Hamma pirlar bo'ldi senga madadkor,
Ko'nglingdan ketadi bu zarra g'ubor",
Bu so'zlarni aytib Rasul payg'ambar.

O'n to'rt yoshli Hakimbekning tushiga payg'ambar Muhammad (s.a.v) ning kirishlari bosh qahramon o'zga olam kishisi ekanligining dalilidir, chunki qanchadan qancha pok zotlar ham U zotni ko'rish uchun orzumandlar. Yana bir e'tiborli jihat shuki, yuqorida keltirilgan tush motividan pirlardan yordam so'rash jarayoni shomonizmga mutlaqo

bog'liq emasligi yana bir bor oydinlashadi, chunki payg'ambar Muhammad (s.a.v) ning qahramonga pirlar madakor bo'lishini ayon etishlarining o'zi hech qanday e'tiroz va qarshiliklarga o'rin qoldirmaydi.

Folklorshunos olim To'ra Mirzayev o'z ishida "Go'ro'g'li" turkum dostonlarining yaratilish davri bilan bog'liq fikr-qarashlar, bahs-munozaralarni tahlil doirasiga tortib, "Go'ro'g'li" turkum dostonlari 11-12-asrlarda O'rta Osiyoda yartilganligi haqidagi qarashni ilgari suradi. Chunonchi, Tasavvuf 8-asrning o'rtalarida Islom olamida paydo bo'lgan. Demak, "Go'ro'g'li" turkum dostonlarining deyarli barchasida tasavvuf ta'limotiga oid qarashlar mavjud bo'lishi mumkin. Jumladan, "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonidagi ayrim motivlar tahlilga tortilar ekan, hatto uning tug'ilishi bilan bog'liq jarayon ham ma'lum bir darajada ilohiyotga daxldor. Eshqobil Shukur ta'biri bilan aytganda, "Zulmat yo'rgaklagan Nuro'g'li" ekanligining o'zi chuqur bir ma'no kasb etadi.

Quyidagi parcha xalq dostonlarida tasavvuf chizgilari mavjud ekanligini har jihatdan isbot etadi: "Go'ro'g'li o'z yurtiga qaytib borgan paytda Urayxon podsho ziyofat o'tkazdi. Shunda Urayxon podsho: - Sarpo olib kelinglar, - deb tegishli bakovul, vazirlariga amr qildi. Shunda mahram, vazirlar shohona saroylardan quchoq-quchoq qilib o'rta qo'yidilar. Go'ro'g'li yuz-xotiridan hamma kelgan beklarga Ravshanbek, Gajdumbek boshliq sarpo yopdilar. Ana shunda Go'ro'g'libekka ham necha odoblar bilan shohona to'n, sarpo yopmoqchi bo'ldilar. Shunda Go'ro'g'lining to'nni olmaganini ko'rgan odamlar: - Nimaga tilla to'nni kiymaysiz? - dedi. Shunda Go'ro'g'li: - Iloji bo'lsa, menga bir jun sholdan bo'lgan kiyim beringizlar, kiyayin[2], - dedi.

Asosan, tasavvuf ahli dunyoviy ishlar, dunyo mollari, qimmatbaho buyumlardan o'zlarini yiroq tutib, arzon mato parchalaridan yamoqli kiyimlar kiyib yurishgan. Ayni shu yo'l bilan o'z shahvatlarini o'ldirishgan. Shayx Najmiddin Kubroning "Usuli ashara" kitobida o'limning bir necha xillari borligi haqida keltirib o'tilgan. Zero, bu o'lim turlari tasavvuf ahliga tanish. Mavti ahmar (qirmizi qizil o'lim), bu nafsning xohish-istaklariga qarshi turish erur. Mavti abyaz (oq o'lim), bu ochlik bilan qorin talablarini o'ldirish. Mavti ahdar (yashil o'lim), bu arzon mato parchalaridan yamoqli kiyim kiyishdir. Mavti asvad (qora o'lim), bu xalqning jabr-u jafosiga tahammul etmoq erur. Bunga "fano-billoh" ham deyiladi[6]. Mazkur aqida payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning "O'lmasdan avval o'lingiz" qavllari mazmunidan kelib chiqqan bo'lishi ham mumkin. Go'ro'g'lining jun sholdan bo'lgan kiyim so'rashining tag zamirida ham tasavvuf turibdi hamda u mavti ahdar (yashil o'lim) ni boshidan o'tkazdi. Go'ro'g'liga Soqibulbul qo'ldan may tutilgandan so'ng U "Haqiqiy Sohibqiron" bo'ldi. Hatto uning otiga ham may ichirildi. Zero, qanday qilib sharob ichgan odam Sohibqiron bo'lishi mumkin (agar mayni oddiy bir ichimlik tarzida tushunsak)? Masalaga boshqa tomondan yondashish lozim. Quyidagi holat tasavvuf ta'limotiga ko'ra tahlilga tortilsa, dostonida Soqibulbul soqiy sifatida tilga olinadi hamda uning voqealar rivojida o'ziga xos missiyaga ega ekanligi anglashiladi. U mayni jomga quyib, ishq ahliga tarqatuvchi. Bu yerda may - ishq (ilohiy) ning, jom - ko'ngilning (oshiq ko'ngilining) ramzi, soqiy esa ilohiy ishqni

ko'ngilga quyuvchidir. Demak, Go'ro'g'li ilohiy ishq tufayli tom ma'noda Sohibqiron bo'ldi (ushbu holat tasavvufda "sukra" deb ataladi). Zero, Najmiddin Komilov: "Uning uqtirishicha, vahdat va fano shunday bir ruhiy holatda yuz beradiki, solik xuddi sharob ichgan odamday mast bo'lib, o'zini unutadi. Bu holatni u "sukra" - "mastlik" (devonalik) deb atadi. Uningcha, mast bo'lmagan odam oshiq emas, oshiq ilohiy sharob - "sharoban tahuro" dan mastu mustag'raq kishidir, u o'z vujudi - o'zini butkul unutadi va shunda allaqanday tushuntirib bo'lmaz bir qobiliyat paydo bo'lib, solik Iloh ma'rifatini his qila boshlaydi"[6], - deb yozadi. Uning qalbiga payvasta etilgan bu ishq esa komillik matlabini egallashi uchun dastlabki qadamlardan biri edi.

Filologiya fanlari bo'yicha dotsent Ilhom Sayitqulovning "Malikayi ayyor" dostonidan olgan xulosalariga tayanadigan bo'lsak, dostonning epik syujeti nafs konsepsiyasi asosiga qurilgan. Dostonida nafs timsoli sifatida Malikayi ayyor talqin etiladi. Ushbu obrazni to'g'ridan to'g'ri shaxs sifatida tahlil etish mutlaqo noto'g'ri. Nafs tushunchasiga do'xtalishdan oldin Go'ro'g'li va Avaz obrazlariga diqqat qaratish lozim. Go'ro'g'li ma'lum bir darajada komillikka erishgan, o'z nafsining ustidan g'olib bo'lgan va o'z darajasiga yetishishi uchun voqealar rivojida Avazga har tomonlama ko'mak beradigan yondash obraz sifatida gavdalanadi. Zero, eng xavfli dushman bo'lmish nafsqa qarshi jihat uchun yo'lga tushgan solik kimsa tariqat odoblaridan saboq beruvchi murshid, to'g'ri yo'l ko'rsatuvchiga doimo muhtoj ekanligi tasavvuf ta'limotidan ma'lum. Demak, nafsini bo'ysundirish uchun mashaqqatli safarga otlangan qahramon - Avaz. Chunonchi, tasavvufning asl mohiyati ham nafsni yengishdir. "Qutadg'u bilig"da nafsning yomonligi haqida quyidagilar keltirib o'tiladi: "Nafsi buzuqning da'vosini o'limdan boshqa hech narsa topa olmaydi. Nafs yosh bolaga o'xshaydi. Qorni to'ysa, bas, chopib ketaveradi. Sen esa uning orqasidan izlab yurasan"[9]. Ayni ushbu holat dostonida ham mavjud: "Shoqalalar bir katta - misli shahri azimday yerga bordi. Jonzot yo'q, odamzodning suyagi tog'-tog', tom-tom bo'lib uyulib yotibdi"[3]. Avazdan boshqa kimsalar ham malikaga ega chiqmoqchi bo'ldilar, biroq ularning shahvati ustun kelib, nafsni jilovlay olishmadi, aksincha, nafs ularni jilovladi va bir uyum suyakka aylantirdi. Doston so'ngida Avaz nafs (Malikayi ayyor) ni o'ziga bo'ysundirdi, albatta, Go'ro'g'lining ko'magi orqali. Endi u nafsning asiri emas, balki nafs uning asiriga aylandi. Dostonida Avaz nafsqa qarshi turib, uni o'ziga bo'ysundirganligini inobatga olgan holda, u "Mavti ahmar", ya'ni qirmizi-qizil o'limni boshidan o'tkazganligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa va takliflar. Xalq dostonlarida tasavvuf chizgilarining mavjudligi syujet, motivlar tizimi, voqealar rivoji, tasvir ko'lami orqali yuzaga chiqadigan botiniy mazmunning darajasini yana bir pog'onaga ko'taradi, xalqning qanchalar donishmand ekanligini har jihatdan isbot etadi. Dostonlarning jamoaviylik, an'anaviylik, anonimlik, og'zakilik, variant va versiyaviylik kabi xususiyatlar bilan xarakterlanib, dinamiklik asosida takomillashi, sayqallanishi epik syujet turli e'tiqodiy qarashlar, magiyalar va mifologik tasavvurlardan tashqari tasavvufga doir bir qancha timsol va tushunchalardan ham holi emasligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Fozil Yo'ldosh o'g'li. Alpomish. -Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2010. 14-136-137-b.
2. Muhammad Jomurod o'g'li Po'ltan shoir. Go'ro'g'lining tug'ilishi. -Toshkent: "Yangiyul Poligraph Service", 2019. 108-b.
3. Fozil Yo'ldosh o'g'li. Malikayi ayyor. -Toshkent: "Ilm-ziyo-zakovat", 2019. 107-b.
4. Abdumurod Tilavov. Ot obrazi: tarix, tahlil va talqin. Toshkent: "Sano standart", 2021. 101-102-b.
5. Hamidulla Boltaboyev. Islom tasavvufi manbalari. -Toshkent: O'qituvchi, 2005. 5-138-271-272-b.
6. Najmiddin Komilov. Tasavvuf (falsafiy-irfoniy tahlil). -Toshkent: "O'zbekiston", 2009. 29-b.
7. Shayx Abdulaziz Mansur.Tarjima va tafsir. "Munir" nashriyoti, 2021. 512-b.
8. Jaloliddin Rumi. Masnaviy hikoyalarga sharxlar. Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2019. 256-257-b
9. Tohir Malik. Odamiylik mulki. -Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2017. 379b.
10. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Shomonlik>.

Maftuna ELMIRZAYEVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi

Qarshi davlat universiteti, Ingliz filologiyasi fakulteti v.b dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Z.O. Amirova taqrizi asosida.

TILSHUNOSLIKDA LINGVOKULTUROLOGIYANING TADQIQOT OBYEKTI, REDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

Annotatsiya

Tilshunoslik ilmi XXI asrda yanada jadal surhatlar bilan rivojlanib, fan oldiga yangi muammolarni hal qilish vazifasini qo'yimoqda. Ana shunday muammolardan biri til tizimni antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida tadqiq etishdir. Bugungi kunda antropotsentrik yo'nalishning yuzaga kelishi tilshunoslikda tub burilish sifatida baholanib, bu borada ko'plab tadqiqotlar yaratildi va yaratilmoqda. Dunyo tilshunosligining lingvopragmatika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika, pragmalingvistika kabi yo'nalishlarida shaxs omili tadqiqot obyekti mar-kazini tashkil etadi. Mazkur sohalarining yuzaga kelishi lisoniy faoliyatni uning sohibi bo'lgan inson bilan uzviylikda tadqiq etish harakatlari bilan bog'liqdir

Kalit so'zlar: antropologiya, tilshunoslik, shaxs konsepti, qiyosiy tahlil, lingvistik, verballashuv, tilshunoslik, lingvomadaniyat madaniyat, til, kognitiv lingvistika, antropotsentrik paradigma, enantiosemya, determinizm, nisbiylik nazariyasi, muqobilsiz leksika, lakuna, mifologiyalashtirilgan til birliklari, paremiologik fond, frazeologik fond, o'xshatish, stereotip, ramzlar, nutq etiketi, konsept;

RESEARCH OBJECT, MEASURE, PURPOSE AND TASKS OF LINGUOCULTUROLOGY IN LINGUISTICS

Annotation

The science of linguistics is developing more rapidly in the 21st century, and the science is faced with the task of solving new problems. One such problem is the study of the language system based on the principles of the anthropocentric paradigm. Today, the emergence of the anthropocentric trend is considered a fundamental turning point in linguistics, and many studies have been and are being created in this regard. In such directions as linguo-pragmatics, linguo-culturology, cognitive linguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, neurolinguistics, pragmalinguistics, the individual factor is the center of the research object. The emergence of these areas is connected with the efforts to research linguistic activity in harmony with the person who owns it.

Key words: anthropology, linguistics, personality concept, comparative analysis, linguistics, verbalization, linguistics, linguistic culture, language, cognitive linguistics, anthropocentric paradigm, enantiosemy, determinism, theory of relativity, non-alternative lexicon, lacuna, mythologized language units, paremiological foundation, phraseological fund, simile, stereotype, symbols, speech etiquette, concept;

ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ, МЕРА, ЦЕЛЬ И ЗАДАЧИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Наука о языкознании в XXI веке развивается более стремительно, и перед наукой встают задачи решения новых задач. Одной из таких проблем является изучение языковой системы на основе принципов антропоцентрической парадигмы. Сегодня возникновение антропоцентрического направления считается принципиальным поворотным моментом в языкознании, и в связи с этим создано и создается множество исследований. В таких направлениях, как лингвопрагматика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, нейролингвистика, прагмалингвистика, в центре объекта исследования находится индивидуальный фактор. Возникновение этих направлений связано с усилиями по исследованию языковой деятельности в гармонии с человеком, ей владеющим.

Ключевые слова: антропология, лингвистика, концепция личности, компаративистский анализ, лингвистика, вербализация, лингвистика, лингвокультура, язык, когнитивная лингвистика, антропоцентрическая парадигма, энантиосемия, детерминизм, теория относительности, безальтернативная лексика, лакуна, мифологизированные языковые единицы, паремиологическая основа, фразеологический фонд, сравнение, стереотип, символы, речевой этикет, концепт;

Kirish. Antropotsentrik paradigma "tilni quruq struktura sifatida emas, balki jonli muloqot va kommunikatsiyaga asoslangan ochiq sistema sifatida o'rganuvchi, boshqa sistemalar - jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat kabilar bilan uzviy aloqadorlikda tahlil etuvchi, insonni til ichida yoki tilni inson ichida tahlil etishga yo'naltirilgan qarashlar, g'oyalar va tahlilotlar majmuidir. Prof. N.Mahmudov ta'kidlaganidek, "antropotsentrizm tilshunoslar tomonidan faqat til tadqiqigagina nisbatlangan tushuncha yoki paradigma emas, antropotsentrizm bevosita tilning mohiyatiga daxldor hodisadir. ... antropotsentrik paradigmada inson asosiy

o'ringa chiqariladi, til esa inson Shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Tilshunoslikda ehtirol etilganidek, antropotsentrik paradigma qiyosiy-tarixiy va sistem-struktur paradigmalaridan keyingm uchinchi paradigma hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, pragmatika va lingvokulturologiya antropotsentrik paradigmaga asoslangan eng muhim sohalar hisoblanadi. Jamiyatga ta'sir qilgan ongdagi o'zgarishlarga qaramay, ijtimoiy tabiatning insoniyliqi saqlanib qoldi. Bizning zamonamizda antropologik metodologiya maktab psixologlari va o'qituvchilari

faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biridir. O'quv muhitida vaqti-vaqti bilan yuzaga keladigan munozaralarga qaramay, rus ta'limining asosiy ustuvorligi insonparvarlik bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan lingvokulturologiya tilshunoslik, Madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi sohadir. Tadqiqotchilarning tahkidlashicha, mazkur soha XX asrning so'nggi choragida shakllandi, "lingvokulturologiya" termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboltdga borib taqalishini tahkidlaydilar. Tilshunoslikda bu sohaning Shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glints, X.Xolg'ts, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o'ynaganligi tahkidlanadi. Lingvokulturologiya sohasmda jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi: 1) fan Shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumbolg'dt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari); 2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi; 3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi. Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o'ziga xos jihatlarining tilda aks etishini o'rganishlingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir. Mazkur sohaning obyekti til va madaniyat, predmeti esa o'zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi. Til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammosi etnolingvistika, etnopsixolingvistika, kogaitiv tilshunoslik, lingvomamlakatShunoslik, lingvokonseptShunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarda ham o'rganiladi. Shu sababli ushbu sohalar lingvokulturologiyaga yaqin sohalar hisoblanadi. Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya dunyo, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan sohalardan biri bo'lib, bu borada salmoqli tadqiqotlar, bir qancha o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Mazkur sohaga omd ishlarda tadqiqotchilarning olamning lisoniy manzarasi, lingvomadaniy konseptlar, pretsedent birliklar, intertekstuallik, lisoniy ong, barqaror birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari kabi masalalarga katta ehtibor qaratayotganliklarini kuzatish mumkin. Bunday tadqiqotlarda tilning barcha sathlari birliklari, xususan, so'z va matnning tamoman yangicha talqini va tahlili ustuvorlik qiladi. Bunda lisoniy birliklarning nafaqat til qonuniyatlari, balki jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat, milliy mentalitet kabi omillar nuqtai nazaridan ham tadqiq etilishi til ilmida yangi g'oyalar, yangi ilmiy qarashlar va tamoyillarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilshunosligida shu vaqtga qadar til va madaniyat uzviyligiga ehtibor berilmagan,

deyish adolatdan emas, albatta. O'zbek tilshunoslik ilmining tamal toshini qo'ygan va uni rivojlantirishga jiddiy hissa qo'shgan olimlarning ishlari bu muammo xususidagi fikrlar u yoki bu munosabat bilan aytib o'tilgan. XXI asrning dastlabki yillaridan o'zbek tilshunosligida ham antropotsentrik talab ko'rinishlarini namoyon qiluvchi tadqiqotlar yuzaga kela boshladi. Bu ishlar, asosan, sotsiolingvistika, kogaitiv tilshunoslik, lingvistik pragmatika va psixolingvistika sohalari bo'yicha bajarildi. Mazkur tadqiqotlar, garchi ularda antropotsentrik paradigmaga munosabat bildirilmagan bo'lsa-da, o'zida ushbu paradigma tamoyillarini aks ettirgan dastlabki ishlar hmsoblanadi. Shuningdek, ularda tilimzning milliy xarakter, urf-odat, qadriyat va ang'analarimiz bilan bog'liq jihatlar haqida ham ayrim fikrlar bildirilganki, ularni lingvokulturologiya nazariyasiga oid qarashlarning ilk namunalari sifatida baholash mumkin. Jumladan, S.M.Mo'minovning "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o'zbeklarning o'ziga xos muloqot xulqi ijtimoiy-lisoniy nuqtai nazardan tadqiq etilgan. Tadqiqotdan muloqot xulqining milliy xarakter bilan aloqador jihatlar haqida, shuningdek, uning inson psixologiyasi va fiziologiyasi bilan bog'liqligi xususidagi qarashlar ham o'rin olganki, buni til tizimiga antropotsentrik yondashuv sifatida baholash mumkin. S.M.Mo'minov, jumladan, shunday yozadi: "MX (muloqot xulqi — D.X.) muammosini milliy xarakter, millat aholisining o'ziga xos urf-odatlar, qadriyat va an'analarini hisobga olmasdan turib mutlaqo o'rganishmumkin emas. Chunki MX millat xarakterining uzviy bir qismi bo'lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir". Olim XX asrning 2-yarmidan ijtimoiy fanlarning o'zaro yaqinlashganligi natijasida sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika kabi tutash fanlar yuzaga kelganligini tahkidlar ekan, "inson nutqini fanlarning mana shu kabi tutash nuqtasida tadqiq etish" fikrini ilgari suradi. Prof. SH.Safarovning 2006 yilda nashr qilingan "Kognitiv tilshunoslik" nomli monografiyasi ayni sohaga oid nazariy qarashlarning o'zbek tilshunosligiga kirib kelishida muhim qadam bo'ldi. Kitobning ustuvor jihatlaridan biri shundaki, unda til va tafakkur munosabati milliy mentallik va milliy madaniyat tushunchalari bilan bog'liq ekanligiga alohida ehtibor qaratilgan. SH.Safarov, jumladan, bu borada quyidagi fikrlarni bildiradi: "Tilning tafakkur bilan aloqasini hozircha hech kim inkor etgan emas (hatto bunga harakat ham qilingan emas). Biroq til va tafakkur aloqasini "teng huquqli hamkorlik" darajada ko'rmoq kerak. Aslida, tilga ham, tafakkurga ham ta'sir o'tkazadigan madaniyatdir" limning ikki yil avval ehlon qilingan "Semantika" nomli monografiyasida lingvokulturologiya, xususan, lingvomadaniy konseptga doir nazariy qarashlar yanada keng talqin etildi. Monografiyaning "Konsept va ma'no" deb nomlangan 8- bobida muallif konsept xususidagi turli qarashlarni chuqur tahlil etib, ularga o'z munosabatini bildirgan. Olimning "Konsept mundarijasida til sohiblarining dunyoqarashi va boshqa turli milliy-madaniy belgilarning aks topishi muqarrar" degan xulosasi bugungi kun lingvokonseptShunosligida usguv bo'lgan qarashlar bilan hamohangdir. M.X.Hakimovning "O'zbek tilida matnning pragmatik talqini" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilshunosligida lingvistik pragmatikaga oid nazariy masalalar birinchi marta monografik aspektda tadqiq etildi. Mazkur tadqiqotda lingvistik pragmatikaning tarixiy ildizlari, uning umumnazariy masalalari, ushbu yo'nalishning tilshunoslikning boshqa yo'nalishlari bilan munosabati haqida bahs yuritilgan, matn semantik tuzilishida qatnashuvchi pragmatik mazmun turlari o'zbek tilidagi matnlar misolida tadqiq etilgan. Dissertatsiyada garchi lingvokulturologiya termini qo'llanmagan bo'lsa-da, lingvistik pragmatika nazariyasi tilning milliy o'ziga xosligini ko'rsatib berishda muhim rol o'ynashi alohida tahkidlanadi: "Millatga bo'lgan hurmatning asl namunasi sifatida tilimizga davlat tili

maqomining berilganligi o'zbek tili va unga xos milliy xususiyatlarni o'rganishga dunyo xalqlari intilishining qiziqishi pragmatika nazariyasiga, uning mohiyatiga bo'lgan ehtiyojni yanada ortgirmoqda. Sababi lingvistik pragmatika nazariyasi, ya'ni nutqning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq hodisalar talqin o'sha tilga xos milliy o'ziga xoslikni anglash uchun qulay imkoniyatlar yaratadi" [1].

Shuningdek, Z.I.Salievanning nomzodlik ishi o'zbek va frantsuz tillaridagi sententsiya, ya'ni axloqiy-tahlilmiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlariga bag'ishlangan [2].

R.S.Ibragimovanning nomzodlik dissertatsiyasida esa ayol konseptining o'zbek va frantsuz tillarida ifodalanish yo'llari tadqiq etilgan [3].

Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham Shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganishorqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-mahrfiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" demakdir. Shunday bo'lgach, nutq madaniyatining o'rganishmuammolari boshqa, lingvokulturologiyaning o'rganishobyekti tamoman boshqadir" [4].

Tahlil va natijalar. A.Vejbitskoy nemis orkestriga dirijyorlik qilish uchun chaqirilgan bir ingliz dirijyori haqida quyidagi voqeani keltiradi: Boshida ish yaxshi yurishmaydi. Dirijyor buning sababi ingliz tilida gapirganligi va nemislar uni «o'zini» sifatida qabul qilmayotganidan deb o'ylaydi va nemis tilini o'rganishga intiladi. Birinchi bo'lib ustozidan quyidagi gapni nemischaga tarjima qilib berishni so'raydi: «Eshitinglar, menimcha, mana bundoq qilib chalgan yaxshiroq». Tarjimon o'ylanib qoladi: «Aslida tarjima qilsa bo'ladi. Biroq «mana bunday chalish kerak» deb qo'ya qolish mahqulroq». Bundan chiqadigan xulosa shuki, madaniy to'siq nutq madaniyati normalariga bilan ham bog'liq. Biz doimo madaniyat haqida bir narsani bilish uchun til materiallarini jalb qilamiz. Xuddi shuningdek, til faktlarini tahlil qilish uchun madaniy realiyalarga murojaat qilamiz. Xorij tilshunosligida madaniy argumentatsiyaning o'zni va salmog'i o'zgardi, ayniqsa kognitiv semantikada. Til birligini madaniy

kontekstda tahlil qilish tilshunoslik oldiga bir qator yangi muammolarni qo'ydi. Lingvokulturologiya alohida bilimlar tarmog'i sifatida o'ziga xos vazifalarni bajarishi kerak, ayniqsa, quyidagi masalalarga ehtibor berishi kerak: 1) til konseptlari tashkil topishida madaniyatning o'zni qanday? 2) til birligi mazmunining qaysi qismiga «madaniy ma'no» birikkan bo'ladi? 3) so'zlovchi yoki tinglovchi bu ma'nolarni anglagan holda qo'llaydilar va bular nutq strategiyasiga qanday ta'sir qiladi? 4) amalda til egasining madaniy-lisoniy kompetentsiyasi mavjudmi? Unda matnga singdirilgan va til egalari tomonidan anglangan bo'lishi kerak. Madaniylisoniy kompetentsiyaning vaqtinchalik ishchi tahrifini ishlab chiqamiz: u til Shaxsining nutq hosil qilish va nutq ijro qilishning tabiiy ko'nikmalariga ega bo'lishi bo'lib, ayniqsa, madaniyat qoidalarini bilish muhimdir. Buni isbotlash uchun til birliklarning tahlil qilishning yangi texnologiyalar kerak; 5) ularning konseptosferasi qanaqa, madaniyatning ifodalanish holatlari-chi? Bir madaniyat sohibi va ko'p madaniyat sohiblari tomonidan ifodalanishi-chi? 6) bu fanning asosiy tushunchalarini qanday tartiblash lozim? Bu tartib til va madaniyatning harakatdagi muammolarini tahlil qilish bilan birga, mazkur paradigma – antropotsentrik yoki antropologik paradigmadan tashqarida ham tushunarli bo'lishi lozim; Bu ro'yxatni to'liq deb hisoblash mumkin emas. Ularning hal qilinish o'zo'zidan yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Mazkur yuqori darajali yoki umumepistemologik vazifalarni R.M.Frumkina barcha fanlar uchun tegishi deb hisoblaydi. Bu muammolarni hal qilishda qo'shimcha qiyinchilik tug'diruvchi yana bir xususiyat nazardan chetda qolmasligi kerak: til birliklarining madaniy axboroti implitsit xarakterda bo'lib, til belgilari ortida yashiringan bo'ladi.

Lingvokulturologiyaning tadqiqot predmetlaridan biri turli tillarning uslubiy tarmoqlaridir, ular turli shakllarda yuzaga keladi. Ayrim tillarda dialektal farqlar kuchli bo'lsa, ayrim tillarda shevalar o'rtasida farqlar uncha sezilmaydi; ayrim tillar uslubiy farqlanish endigina boshlangan bo'lsa, ayrimlarida bu masala ancha chuqur va keng. Adabiy til va noadabiy til qatlamlari shakllari jamiyatning madaniy tarixi har bir bosqichini aniqlab beradi: yozuv tarixi, maktab tahlimi, adabiyoti, dunyoqarashi, uning madaniy-g'oyaviy simpatiyalari singari. Xalq madaniyatining me'yoriy-uslubiy tarmoqlarga ta'siri uning lug'at tarkibiga ta'siriga nisbatan bilvosita va chuqur munosabatlarga ega.

ADABIYOTLAR

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. М.: Изд.Флинта-Наука.2010.
2. Арутюнова Н.Д. Культурные концепты. М.: 1991
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Языки русской культуры. М.: 1999:
4. Сафаров Ш. Когнитив тилшunoslik. Жиззах: 2006. 55.
5. Safarov Sh. Tilshunoslikning navbatdagi vazifalari. Xorijiy filologiya. Samarqand: SamDChTI. 2016, № 3.
6. O.Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-T.: Fan,1978.
7. Darvishov Ibrohim O'rmonovich Lingvokulturologiya Fanidan Ma'Ruzalar Matni. Namangan – 2021.
8. Xudayberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Monografiya. – Toshkent: Fan.. 2013
9. Darvishov Ibrohim O'rmonovich Lingvokulturologiya Fanidan Ma'Ruzalar Matni. Namangan – 2021.
10. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – С. 25.
11. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. № 5. – Б. 10